

การปกครองมณฑลนครราชสีมา ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๖ - ๒๔๗๖

ปริญญานิพนธ์

ของ

สมเกียรติ ดุงคะ เสรีรักษ์

๑๙ ก.ค. ๒๕๓๖

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา

ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์

กุมภาพันธ์ ๒๕๓๖

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

คณะกรรมการควบคุมและคณะกรรมการสอบได้พิจารณาปริญญานิพนธ์ฉบับนี้แล้ว เห็นสมควร
รับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ ของ
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒได้

คณะกรรมการควบคุม

..... ประธาน

(รศ.ณรงค์ พ่วงพิศ)

..... กรรมการ
(รศ.กนอม อานามวัฒน์)

คณะกรรมการสอบ

..... ประธาน

(รศ.ณรงค์ พ่วงพิศ)

..... กรรมการ
(รศ.กนอม อานามวัฒน์)

..... กรรมการที่แต่งตั้งเพิ่มเติม
(รศ.วุฒิชัย มูลศิลป์)

บัณฑิตวิทยาลัยอนุมัติให้รับปริญญานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

..... คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

(ศ.ดร.สมพร บัวทอง)

วันที่ 22 เดือน กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2536

ประกาศขอบคุณการ

การวิจัยครั้งนี้ ผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณคณาจารย์ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตรทุกท่านที่กรุณาให้ความรู้แก่ผู้เขียน กระทั่งผู้เขียนสามารถที่จะค้นคว้าข้อมูลและจัดทำวิทยานิพนธ์จนสำเร็จเรียบร้อย

ตลอดเวลาแห่งการค้นคว้า ท่านรองศาสตราจารย์ณรงค์ พ่วงพิศ และท่านรองศาสตราจารย์ถนอม อานามวัฒน์ ได้ให้ความกรุณาช่วยเหลือตรวจแก้ไขและแนะนำสิ่งที่มีค่าเป็นอย่างดียิ่ง ผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณท่านทั้งสองเป็นอย่างสูงไว้ ณ ที่นี้

ขอขอบพระคุณท่านรองศาสตราจารย์วุฒิชัย มูลศิลป์ ที่กรุณาช่วยแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ จนวิทยานิพนธ์ฉบับนี้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น ขอขอบพระคุณท่านผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชาติชาย พจนานนท์ ที่กรุณาให้คำแนะนำเป็นเบื้องต้นในการค้นคว้าข้อมูลการทำวิทยานิพนธ์ฉบับนี้

ขอขอบคุณการบริการเอกสารจากเจ้าหน้าที่กองจดหมายเหตุแห่งชาติ หอสมุดแห่งชาติ หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศิลปากร สำนักวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ห้องสมุดกระทรวงมหาดไทย ที่ให้การบริการอย่างดียิ่ง

ขอขอบคุณคุณสมศักดิ์ คุณฉิมวโร ร่วมชัยภูมิ คุณคุณ คุณอารีรัตน์ ก้อนสันเทียะ และคุณสงคราม ธีรฤๅเขว้า ที่ส่งเสริมให้ผู้เขียนได้มีโอกาสมาศึกษาต่อระดับมหาบัณฑิต

ขอขอบคุณอาจารย์สักราญ เอ็มอ่อน อาจารย์ธวัช ทิพย์พิทักษ์ อาจารย์ชาลิต เพ็ญอารีย์ พี่และเพื่อนทุกคน ที่สนับสนุนและให้กำลังใจผู้เขียนตลอดมา

ขอขอบพระคุณท่านผู้บังคับบัญชาและเพื่อนร่วมงานทุกคนที่ได้ช่วยส่งเสริมและสนับสนุนผู้เขียนตลอดมา

ท้ายสุดขอกราบขอบพระคุณบิดามารดาและขอขอบคุณพี่น้องทุกคน ที่ให้การสนับสนุนผู้เขียนมาตั้งแต่เริ่มต้น และขอขอบคุณคุณฉนวนพิศ คุณคะ เสรีรักษ์ ดร.กิตติพัฒน์ ดร.กิตติยา คุณคะ เสรีรักษ์ ที่ให้กำลังใจแก่ผู้เขียนมาโดยตลอด

สมเกียรติ คุณคะ เสรีรักษ์

สารบัญ

บทที่	หน้า
บทนำ	ก
1 สภาพทั่วไปของเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ ก่อนมีการปกครอง	
แบบมณฑลเทศาภิบาล	1
1. สภาพทั่วไปทางภูมิศาสตร์	3
1.1 ที่ตั้งและลักษณะภูมิประเทศ	3
1.2 ทรัพยากรธรรมชาติ	6
1.3 สภาพการคมนาคม	6
ก. การคมนาคมทางน้ำ	6
ข. การคมนาคมทางบก	7
2. สภาพสังคมชนบทรรมนิยมประเพณีและวัฒนธรรมของราษฎรในเมือง	
นครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์	10
2.1 ลักษณะราษฎรที่อาศัยอยู่ในเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและ	
บุรีรัมย์	10
ก. ไทย	10
ข. ลาว	11
ค. เขมร	11
ง. จีน	11
2.2 ชนบทรรมนิยมประเพณีและวัฒนธรรมของราษฎร	13
ก. ประเพณีการแห่บั้งไฟ	13
ข. ประเพณีการเล่นเพลงพื้นเมือง	14
ค. ประเพณีแห่เทียนเข้าพรรษา	14
ง. ประเพณีแต่งงาน	14

จ. ประเพณีโบราณและเทศกาล	14
ฉ. การนับถือศาสนาและความเชื่อ	15
2.3 การศึกษา	16
2.4 การประกอบอาชีพของราษฎร	17
3. ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐบาลกับเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ .	19
3.1 ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างรัฐบาลกับเมืองนครราชสีมา	
ชัยภูมิและบุรีรัมย์ ก่อน พ.ศ. 2436	19
ก. เมืองนครราชสีมา	20
ข. เมืองชัยภูมิ	24
ค. เมืองบุรีรัมย์	25
3.2 การส่งส่วยของหัวเมือง	27
3.3 การช่วยเหลือป้องกันพระราชอาณาจักร	29
3.4 ด้านการศาล	30
2 สาเหตุที่ทำให้เกิดการจัดการปกครองมณฑลนครราชสีมา ในรัชสมัยพระบาท	
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	33
1. การขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสทางด้านชายแดนภาคตะวันออกเฉียง	
เหนือ	34
2. ความสับสนของการปกครองภายในประเทศ	39
3. ปัญหาในหัวเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ ก่อน พ.ศ. 2436 ..	46
3.1 ปัญหาโจรผู้ร้าย	47
3.2 ความไม่ยุติธรรมในการปกครองของเจ้าเมืองและ	
กรมการเมือง	51
3.3 ปัญหาการเก็บภาษีอากรและส่วยในหัวเมืองนครราชสีมา	
ชัยภูมิและบุรีรัมย์	54

3 นโยบายการดำเนินการปกครองของรัฐบาลที่มีต่อเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิ และบุรีรัมย์ ระหว่าง พ.ศ. 2433 - 2435	57
1. ลักษณะการปกครองและการบริหารหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2433	59
1.1 หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ	59
1.2 หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ	60
1.3 หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ	61
1.4 หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง	61
2. การบริหารหัวเมืองลาวฝ่ายกลาง พ.ศ. 2433	62
3. การปรับปรุงการบริหารหัวเมืองลาวกลาง	64
3.1 สืบเปลี่ยนให้เมืองบุรีรัมย์เข้ามาอยู่ภายใต้การปกครองของข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการหัวเมืองลาวกลาง	65
3.2 ปรับปรุงการปฏิบัติงานของข้าราชการให้มีประสิทธิภาพเพิ่มมากขึ้น	65
3.3 การเลือกกำนัน	67
4. การปรับปรุงด้านต่าง ๆ ในหัวเมืองลาวกลาง ระหว่าง พ.ศ. 2433 - 2435	68
4.1 การทหาร	68
4.2 การคมนาคม	68
4.3 การสาธารณสุขประโยชน์	68
4.4 การสื่อสาร	69
5. ปัญหาที่เกิดขึ้นในการปกครองหัวเมืองลาวฝ่ายกลางและหัวเมืองลาวกลางกับการดำเนินการแก้ไขปัญหของรัฐบาล ระหว่าง พ.ศ. 2433 - 2435	69

6. การเก็บภาษีอากรและส่วยในสมัยพระเจ้ามังรายเอกราช	
สรสัทธิประสงค์เป็นข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการหัวเมือง	
ลาวกลาง (พ.ศ. 2434)	73
6.1 ภาษีเงิน	74
6.2 เงินภาษีอากรด้านอื่น ๆ	74
6.3 ส่วย	74
4 การปกครองมณฑลนครราชสีมา ระหว่าง พ.ศ. 2436 - 2453	76
1. การปรับปรุงระเบียบบริหารราชการของมณฑลนครราชสีมา	77
1.1 การจัดระเบียบแผนมณฑล	77
1.2 การโอน การรวม และการย้ายเมือง	78
1.3 การแต่งตั้งและการโยกย้ายข้าราชการ	81
2. ความสัมพันธ์ระหว่างมณฑลนครราชสีมากับฝรั่งเศส	84
2.1 การขยายอิทธิพลทางการเมืองของฝรั่งเศสในมณฑล	
นครราชสีมา	84
2.2 การยับยั้งการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสในมณฑล	
นครราชสีมา	86
3. การปรับปรุงด้านการศาล	88
3.1 การพิจารณาคดีความ	88
3.2 การปรับปรุงระเบียบข้อบังคับเกี่ยวกับด้านการศาลในมณฑล	
นครราชสีมา	89
ก. ข้อบังคับตุลาการศาลแพ่ง	90
ข. ข้อบังคับตุลาการศาลอาญา	90
ค. ข้อบังคับตุลาการศาลอุทธรณ์	90

4. การปราบปรามโจรผู้ร้ายในมณฑลนครราชสีมา	91
4.1 วิธีการป้องกันโจรผู้ร้าย	91
4.2 วิธีการปราบปรามโจรผู้ร้าย	92
5. การส่งเสริมอาชีพของราษฎรและการเก็บภาษีอากร	93
5.1 สภาพทางเศรษฐกิจโดยทั่วไป	94
ก. สินค้าออกที่สำคัญของมณฑลนครราชสีมา	94
ข. การค้า	95
5.2 การส่งเสริมอาชีพให้แก่ราษฎรในมณฑลนครราชสีมา	96
5.3 การเก็บภาษีอากรของรัฐบาลในมณฑลนครราชสีมา	97
6. การปรับปรุงการคมนาคม การไปรษณีย์โทรเลขและสิ่งสาธารณ- ประโยชน์	101
6.1 การปรับปรุงการคมนาคม	101
ก. การสร้างถนน	101
ข. การสร้างทางรถไฟ	102
ค. การขนส่งทางน้ำ	102
6.2 การปรับปรุงการไปรษณีย์โทรเลข	103
6.3 การปรับปรุงสิ่งสาธารณประโยชน์	103
ก. การปรับปรุงคลองส่งน้ำ	103
ข. การปรับปรุงระบบกักน้ำเสีย	104
7. การจัดการศึกษา	104
7.1 หลักสูตรการศึกษา	105
7.2 วิธีการจัดการเรียนการสอน	106
8. การจัดการด้านทหารในมณฑลนครราชสีมา	108
8.1 บทบาทของทหารในมณฑลนครราชสีมา ภายหลังการปกครอง แบบมณฑลเทศาภิบาล	108

บทที่	หน้า
8.2 กองทหารในมณฑลนครราชสีมา	111
5 การปกครองมณฑลนครราชสีมา ระหว่าง พ.ศ. 2453 - 2476	112
1. การปรับปรุงรูปแบบการปกครองมณฑลนครราชสีมา	113
1.1 การแบ่งเขตการปกครอง	113
1.2 การปรับปรุงรูปแบบการบริหารราชการของรัฐบาล	116
1.3 การเปลี่ยนแปลงสถานะของมณฑล	117
1.4 การบริหารบุคลากรในมณฑลนครราชสีมา	119
2. การปรับปรุงด้านการจัดการศึกษาในมณฑลนครราชสีมา	121
3. การปรับปรุงด้านการคมนาคมและการสื่อสารในมณฑลนครราชสีมา .	124
4. การแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำและการปรับปรุงการเก็บภาษีอากรใน มณฑลนครราชสีมา (พ.ศ. 2453 - 2476)	128
4.1 สาเหตุที่ทำให้เศรษฐกิจตกต่ำ	128
4.2 ปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำและการแก้ไขในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว	130
4.3 การเก็บภาษีอากรในมณฑลนครราชสีมา	133
6 บทสรุป	137
บรรณานุกรม	141
ภาคผนวก	154
ประวัติย่อผู้วิจัย	156

บทนำ

เมืองนครราชสีมา เป็นเมืองเก่าแก่แห่งหนึ่งของประเทศไทย เมืองเดิมตั้งอยู่ใกล้กับเทือกเขาคงคาภูเขาเย็น ต่อมาในช่วงต้นสมัยอยุธยาเกิดความแห้งแล้ง และมีโรคภัยไข้เจ็บชุกชุม ชาวเมืองจึงอพยพไปอยู่ที่อื่น ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (ระหว่าง พ.ศ. 2199 - 2231) โปรดเกล้าฯ ให้สร้างเมืองนครราชสีมาขึ้นใหม่ ณ บริเวณที่ตั้งเมืองในปัจจุบันนี้ โดยมีพระราชประสงค์จะให้ เป็นเมืองหน้าด่าน มีฐานะเสมอด้วยเมืองชั้นเอก¹ เพราะเป็นเมืองที่มีความสำคัญในการท้าวหน้าที่สุดแห่งเมืองที่อยู่ใกล้เคียง ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (รัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์) ได้ยกขึ้นเป็นเมืองชั้นเอก เพราะเป็นเมืองสำคัญสำหรับการปกครองพระราชอาณาจักรทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือ และเป็นศูนย์กลางการคมนาคม และการค้าระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองต่าง ๆ ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จึงต้องสร้างเมืองนครราชสีมาให้เข้มแข็ง โดยมีเจ้าเมือง และกรมการปกครองเมืองท้าวหน้าทีแบบจตุสดมภ์ทั้งสี่ตามอย่างเมืองหลวง²

เมืองทางด้านทิศตะวันตกของเมืองนครราชสีมา คือ เมืองชัยภูมิ ชาวเมืองเวียงจันทน์ได้ใช้เป็นเส้นทางในการเดินทางมาติดต่อกับกรุงศรีอยุธยา และเข้ามาตั้งถิ่นฐานตามหากินอยู่บริเวณนี้ ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เมืองชัยภูมิขึ้นกับเมืองนครราชสีมา ต่อมาก็กลับกลายเป็นเมืองร้าง กระทั่ง พ.ศ. 2360 ชุนนางชาวเวียงจันทน์ชื่อนายแล เป็นหัวหน้าพาไพร่ชาวเวียงจันทน์เข้ามาตั้งหลักแหล่งที่บริเวณเมืองชัยภูมิในปัจจุบัน³ ในระยะแรกเป็นเมืองขึ้นของเมืองเวียงจันทน์ ตอนปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงขึ้นต่อเมืองนครราชสีมา และส่งส่วยทองคำให้แก่กรุงเทพฯ

¹จังหวัดนครราชสีมา. จังหวัดนครราชสีมา งานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ. 2500. หน้า 11 - 12.

²สมเด็จพระยาดิศัยมงคลุฑราชานุภาพ. "เที่ยวตามทางรถไฟ," ใน อนสรณ์ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์โท ขุนสมานมธุรพจน์ (อภัยพันธ์ มธุรพจน์). 2509. หน้า 104 - 110.

³จังหวัดชัยภูมิ. จังหวัดชัยภูมิ งานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ. 2500. หน้า 19.

เมืองที่อยู่ในการปกครองของเมืองนครราชสีมา ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทางด้านทิศตะวันออกได้แก่ เมืองบุรีรัมย์ และ เมืองนางรอง¹ ซึ่งพลเมืองส่วนใหญ่เป็นพวก เขมรป่าดงนับถือภูตผี และมีขนบธรรมเนียมประเพณีที่แตกต่างไปจากพลเมืองของเมืองนครราชสีมา และ เมืองชัยภูมิ

ก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะโปรดเกล้าฯ ให้มีการปกครอง แผ่นดินเป็นมณฑลเทศาภิบาล ในปี พ.ศ. 2436 ในขณะนั้นฝรั่งเศสได้ขยายอิทธิพลเข้าไปใน ดินแดนเขมร ซึ่งอยู่ไม่ห่างไกลจากหัวเมืองในมณฑลนครราชสีมามากนัก ทำให้เกิดความไม่ มั่นคงทางการเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ประกอบกับบริเวณเมือง นครราชสีมา เมืองชัยภูมิ เมืองบุรีรัมย์ และ เมืองนางรอง มีปัญหาในเรื่องโจรผู้ร้ายชุกชุม ทำให้การปล้น ชนินย บ้านช้ำราชการ และราษฎรบ่อย ๆ ช้างพลวง และกรมการเมืองก็ไม่สามารถ ที่จะทำการปราบปรามโจรผู้ร้ายให้สงบลงได้ เนื่องจากมีกรมการเมืองบางคนให้การสนับสนุน โจรผู้ร้ายด้วย² การขอคำสั่งสนับสนุนจากกรุงเทพฯ เพื่อทำการปราบปรามโจรผู้ร้ายก็ทำได้ ลำบากเพราะระยะทางห่างไกล และทุรกันดารมาก พลเมืองไม่กล้าที่จะเดินทางไปติดต่อ คำขายกับเมืองอื่น ๆ นอกจากนี้พลเมืองในแต่ละเมืองก็มีเชื้อชาติที่แตกต่างกัน คือ พลเมือง เมืองนครราชสีมา เป็นคนในท้องถิ่นดั้งเดิม มีภาษาถิ่นของตนเองเรียกว่าภาษาโคราช พลเมืองเมืองชัยภูมิ เป็นคนลาวอพยพมาจากเวียงจันทน์ มีภาษาถิ่น และขนบธรรมเนียม ประเพณีแบบชาวเวียงจันทน์ พลเมืองเมืองบุรีรัมย์ เป็นพวกเขมรมีภาษาถิ่นเป็นภาษาเขมร³ จากเหตุผลดังกล่าวทำให้พลเมืองในบริเวณนี้ไม่ค่อยจะให้ความร่วมมือกับผู้ปกครอง ทำให้การ ปราบปรามโจรผู้ร้ายไม่ได้ผล รัฐบาลกลาง จึงหาวิธีการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น เพื่อให้พลเมือง

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. "เที่ยวตามทางรถไฟ," ใน อนุสรณ์ที่ระลึก ในงานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์โท ขุนสมานมธุรพจน์ (อึ้งพันธ์ มธุรพจน์). 2509. หน้า 109 - 110.

²กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46(1-4). มณฑลนครราชสีมา. (ร.ศ. 108 - 119). สำเนาที่ 11 ลงวันที่ 15 พฤศจิกายน ร.ศ. 109.

³กรมศิลปากร. "เรื่องจังหวัดต่าง ๆ ในประเทศไทย," ใน พิมพ์ในงาน พระราชทานเพลิงศพ พระโสภณอักษรกิจ (เล็ก สมิตะสิริ). 2491. หน้า 26 - 89.

มีความเชื่อมั่นในการปกครองของรัฐบาลกลางที่สามารถทำให้พลเมืองมีความปลอดภัยในชีวิต และทรัพย์สินได้ ซึ่งจะเป็นการป้องกันไม่ให้ฝรั่งเศสฉวยโอกาสเข้ามาแทรกแซงทางการเมือง ในบริเวณหัวเมืองเหล่านี้ได้ เพื่อเป็นการสร้างความมั่นคงในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของ ประเทศไทย ในปี พ.ศ. 2433 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้รวมเมืองนครราชสีมา เมืองภูเขียว และเมืองชนบท เป็นหัวเมืองลาวฝ่ายกลาง ต่อมา ในปี พ.ศ. 2434 โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเป็นมณฑลนครราชสีมา (เดิมชื่อมณฑลลาวกลาง) โดยมีเมืองนครราชสีมา เมืองชัยภูมิ เมืองบุรีรัมย์ เป็นเมืองในมณฑล และโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ เป็นข้าหลวงสำเร็จราชการ¹ ทรงดำเนินการจัดการปกครองให้เป็นระเบียบ โดยจัดให้มีการรักษาหน้าที่ในตำแหน่งเมือง วัง คลัง นา ผู้พิพากษา ตุลาการ และด่าน กับหัวเมืองขึ้น² เพื่อเป็นการป้องกันการแทรกแซงทางการเมืองจากฝรั่งเศส และแก้ไขปัญหาดัง ๆ ที่เกิดขึ้น ซึ่งจะทำให้พลเมืองมีความ มั่นใจในการปกครองของรัฐบาลกลางมากยิ่งขึ้น

เมื่อมีการปฏิรูปการปกครองแผ่นดินเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาล ในปี พ.ศ. 2436 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ให้รวมเมืองนครราชสีมา เมืองชัยภูมิ เมืองบุรีรัมย์และเมืองนางรอง รวม 4 เมือง เข้าเป็นมณฑลเทศาภิบาล เรียกชื่อว่า "มณฑล นครราชสีมา" ตั้งที่ว่าการมณฑล ณ เมืองนครราชสีมา³ ในขณะที่อยู่ระหว่างการดำเนินการ ปฏิรูปการปกครองอยู่นั้น รัฐบาลก็ประสบปัญหาการแทรกแซงของฝรั่งเศส และรัฐบาลไทยจำเป็นต้องให้สิทธิแก่ฝรั่งเศสในการจัดตั้งสถานกงสุล ที่เมืองนครราชสีมา จึงต้องเร่งทำการปรับปรุง เมืองนครราชสีมาให้มีความเจริญก้าวหน้า ดังที่เห็นได้จากหนังสือของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย มีไปถึงพระประสิทธิ์ศัลการ ข้าหลวงในมณฑลสำเร็จราชการมณฑลนครราชสีมา ว่า ".....สัญญา ที่เราได้ทำกับฝรั่งเศสครั้งนี้ ฝรั่งเศสจะตั้งกงสุลที่นครราชสีมาในภายหน้า ถ้ากงสุลไปตั้ง สถานที่ที่เราจะต้องทำป้อมและค่ายคู ซึ่งจำเป็นจะต้องปิดบังก็จะเข้าไปเป็นชวาทนามาไม่ให้

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/10. รายงานการจัดการต่าง ๆ ทางมณฑลนครราชสีมา. สำนวนที่ 63/2086 ลงวันที่ 30 มิถุนายน ร.ศ. 118.

²เดิม วิชาญพจนกิจ. ประวัติศาสตร์อีสาน. พิมพ์ครั้งที่ 2. 2530. หน้า 13.

³สมเด็จพระยาดิศัยราชานุภาพ. เทศาภิบาล. 2491. หน้า 65.

เราทำสำเร็จได้...."1 ซึ่งในเวลาต่อมาสถานกงสุลฝรั่งเศส ได้ดำเนินนโยบายเพื่ออิทธิพล
ทางการเมืองเข้าครอบงำราชบุตร โดยยุยงชาวไทย และชาวจีนให้กระด้างกระเดื่องต่อรัฐบาล
ไทย และกล่าวโจมตีว่ารัฐบาลไทยทอดทิ้งไม่เอาใจใส่ต่อความเจริญของมณฑลนครราชสีมา²
ทำให้รัฐบาลต้องริบคำเนิมนการจัดการปกครองมณฑลนครราชสีมา เป็นมณฑลเทศาภิบาลเดิม
รูปแบบ ในปี พ.ศ. 2437 และแต่งตั้งข้าหลวงรักษามณฑลนครราชสีมา เมืองชัยภูมิ เมือง
บุรีรัมย์ และ เมืองนางรอง ให้ดำเนินการปกครองตามนโยบายของรัฐบาลกลาง

ในขณะที่รัฐบาลกลางกำลังดำเนินการปฏิรูปการปกครองนั้น ก็ได้พยายามแก้ไขปทัช
และอุปสรรคต่าง ๆ ควบคู่กันไปด้วย เพื่อให้พลเมืองสามารถเดินทางไปติดต่อค้าขายกับเมือง
ต่าง ๆ ได้โดยสะดวก มีความปลอดภัยในชีวิต และทรัพย์สิน มีความมั่นใจในรัฐบาลกลาง
ซึ่งจะเป็นส่วนสำคัญในการทำให้มณฑลนครราชสีมามีความมั่นคงด้านการปกครองมากยิ่งขึ้น
รวมไปถึงการให้พลเมืองได้ดำเนินการเลือกผู้ใหญ่บ้าน และกำนัน เพื่อประชุมและนำเสนอข้อบังคับ
การปกครองท้องถิ่นที่ได้รับนโยบายจากกระทรวงมหาดไทย ตลอดจนช่วยในการสอดส่องดูแล
ปราบปรามโจรผู้ร้าย มีการตั้งศาลเมืองตัดสินคดีต่าง ๆ ให้พลเมืองได้รับความยุติธรรม และ
มีความสะดวกรวดเร็วมากยิ่งขึ้น มีการตั้งโรงเรียนเพื่อสอนนักเรียนตามแบบใหม่ ในปี พ.ศ.
2438 จำนวน 5 โรงเรียน เป็นการส่งเสริมด้านการศึกษาให้กับพลเมืองในมณฑลนครราชสีมา
ตลอดถึงการปรับปรุงเส้นทางคมนาคม และการติดตั้งสายโทรเลขระหว่างมณฑลนครราชสีมา
กับเมืองต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ³

กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/6. เรื่องรายงานการจัดราชการและ
ก่อสร้างเมืองนครราชสีมา. ตราลับที่ 745/825 ลงวันที่ 24 ตุลาคม ร.ศ. 112.

2 พงษ์เชษฐาภรณ์ คุรุรัตน์พฤษ. ความสำคัญของเมืองนครราชสีมาในรัชสมัยพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453). วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 2521. หน้า 122.

3 กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/6. เรื่องรายงานการจัดราชการ
และก่อสร้างมณฑลนครราชสีมา. สำนวนที่ 33044 ลงวันที่ 25 ธันวาคม ร.ศ. 115.

จากการปฏิรูปการปกครองเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาลดังกล่าวมาแล้วนั้น ก่อให้เกิดประโยชน์ในการปกครองของประเทศ พลเมืองนั้นำเงินในการปกครองของรัฐบาลกลางทำการแทรกแซงทางการเมืองของฝรั่งเศสไม่บรรลุผล เนื่องจากพลเมืองสามารถเดินทางไปติดต่อค้าขายกับเมืองต่าง ๆ ได้โดยปลอดภ้ย และมีความสะดวกมากยิ่งขึ้น การค้าขายตัวมากขึ้น จะเห็นได้จากการเก็บภาษีอากรในมณฑลนครราชสีมาได้เพิ่มขึ้น เช่น ปี พ.ศ. 2436 เก็บภาษีอากรได้เป็นเงิน 90,688 บาท ปี พ.ศ. 2437 เก็บภาษีอากรได้เป็นเงิน 94,408 บาท ปี พ.ศ. 2439 เก็บภาษีอากรได้เป็นเงิน 134,052 บาท¹ อีกทั้งเมื่อมีการปฏิรูปการศึกษาแล้ว มีการจัดตั้งโรงเรียนในมณฑลนครราชสีมาเพิ่มขึ้น ทำให้พลเมืองในมณฑลได้รับการศึกษาแบบใหม่มากขึ้น จึงมีผู้บริจาคเงินเพื่อสนับสนุนการจัดการศึกษานมณฑล ระหว่างปี พ.ศ. 2444 - 2453 รวมเป็นเงินทั้งสิ้น 1,052 บาท 48 สดางค์ (เป็นการบริจาคในปี พ.ศ. 2444 จำนวน 72 บาท ปี พ.ศ. 2445 จำนวน 310 บาท 13 สดางค์ ปี พ.ศ. 2446 จำนวน 54 บาท ปี พ.ศ. 2447 จำนวน 238 บาท 83 สดางค์ ปี พ.ศ. 2450 จำนวน 43 บาท ปี พ.ศ. 2452 จำนวน 152 บาท 78 สดางค์ ปี พ.ศ. 2453 จำนวน 181 บาท 74 สดางค์) จากจำนวนเงินที่มีผู้บริจาคทั่วประเทศรวมทั้งสิ้น 196,924 บาท 56 สดางค์ (ระหว่าง พ.ศ. 2441 - 2453) ซึ่งจำนวนเงินที่พลเมืองในมณฑลนครราชสีมาบริจาคเพื่อสนับสนุนการจัดการศึกษานี้ถือว่าเป็นจำนวนเงินที่น้อย เมื่อเปรียบเทียบกับจำนวนเงินที่มีผู้บริจาคทั่วประเทศ แต่ก็มีจำนวนมากกว่ามณฑลจันทบุรี ซึ่งมีผู้บริจาคเงินจำนวน 201 บาท มณฑลปัตตานี มีผู้บริจาคเงินทั้งสิ้นจำนวน 412 บาท 14 สดางค์ และมณฑลนครศรีธรรมราช ที่มีผู้บริจาคเงินเพียง 515 บาท 75 สดางค์²

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453 - 2468) มีการปรับปรุงการปกครองในมณฑลต่าง ๆ โดยมีการรวมมณฑลแล้วจัดตั้งเป็นมณฑลภาคขึ้น ในปี

กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.14/14. พระพรหมภิบาลไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา.

2. อดิษฐ์ มุลศิลป์. การปฏิรูปการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. 2529. หน้า 116.

พ.ศ. 2458 ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีการรวมมณฑลอุดร มณฑลอุบล และมณฑลร้อยเอ็ด เป็นภาคอีสาน โดยให้มีอุปราชภาคเป็นผู้บังคับบัญชา¹ แคมณฑลนครราชสีมาเป็นมณฑลที่มีความสำคัญทางด้านการปกครอง และการเมืองมาก จึงยังคงขึ้นตรงต่อกระทรวงมหาดไทยต่อไป รัฐบาลกลางได้ดำเนินการพัฒนามณฑลนครราชสีมา เพื่อให้เป็นศูนย์กลางในการค้า และการคมนาคมในภาคตะวันออกเฉียงเหนืออย่างต่อเนื่อง โดยการวางแผนที่จะสร้างทางรถไฟจากนครราชสีมา ไปยังจังหวัดบุรีรัมย์ จังหวัดสุรินทร์ จังหวัดศรีสะเกษ ถึงอำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี² นอกจากนี้ ยังขยายการศึกษาในระดับประถมศึกษา ให้ครอบคลุมทุกตำบลในท้องที่มณฑลนครราชสีมา ในปี พ.ศ. 2464³ ซึ่งผลจากการขยายการศึกษาให้มีการสอนภาษาไทยแทนการศึกษาแบบเดิมที่ใช้ตัวหนังสือลาว และเขมร ทำให้พลเมืองรู้สึกตัวว่าเป็นคนไทยมากยิ่งขึ้น ความสัมพันธ์ระหว่างพลเมืองด้วยกัน และพลเมืองกับข้าราชการของรัฐบาลกลางมีความใกล้ชิดกันมากขึ้น⁴ เนื่องจากการสื่อความหมายทางภาษาพูด และการเขียนหนังสือเป็นรูปแบบของภาษาไทยเช่นเดียวกัน พลเมืองที่เคยมีความแตกต่างกันในเรื่องของเชื้อชาติ วัฒนธรรม และภาษาพูด ก็ลดการแบ่งแยกทางเชื้อชาติ

¹สมเด็จพระยาบรมราชานุภาพ. เทศาภิบาล. 2495. หน้า 156.

²"พระราชกฤษฎีกา กำหนดเขตสร้างทางรถไฟหลวงต่อจาก นครราชสีมา ถึงอุบลราชธานี," ใน ประกาศพระราชบัญญัติ พระราชกำหนดต่าง ๆ รัชกาลที่ 6. 2462. หน้า 152.

³ประกาศกระทรวงศึกษาธิการ ใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 ในท้องที่มณฑลนครราชสีมา," ใน ประกาศพระราชบัญญัติ พระราชกำหนดต่าง ๆ รัชกาลที่ 6. 2467. หน้า 577.

⁴กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 สบ.2.47/69. บันทึกรายงานการตรวจราชการภาคอีสานของจอมพลสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต พ.ศ. 2470. (อ้างอิงมาจาก ประมุข ทรัพย์สาร. "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านอีสาน," ใน เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา ประวัติศาสตร์ และวรรณกรรม. 2527. หน้า 19.

ลง ท้าให้การปกครองของรัฐบาลกลางในมณฑลนครราชสีมาที่มีความเป็นเอกภาพและมั่นคงมากยิ่งขึ้น

ในปี พ.ศ. 2468 เกิดสภาวะการฉะชวรกิจตกต่ำขึ้นในประเทศไทย เงินที่จะใช้จ่ายในการบริหารราชการแผ่นดินมีไม่พอเพียง พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้ยุบมณฑลอุบล และให้โอนการปกครองเมืองที่ขึ้นต่อมณฑลอุบล มาอยู่ในการปกครองของมณฑลนครราชสีมา เมื่อปี พ.ศ. 2469 และเมื่อประเทศไทย ต้องประสบกับปัญหาเงินงบประมาณแผ่นดินไม่เพียงพออีกครั้งหนึ่งในปี พ.ศ. 2474 จึงโปรดเกล้าฯ ให้เมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่างให้อยู่ในการปกครองของมณฑลนครราชสีมา ได้แก่ เมืองนครราชสีมา เมืองชัยภูมิ เมืองบุรีรัมย์ เมืองอุบลราชธานี เมืองศรีสะเกษ เมืองสุรินทร์ เมืองมหาสารคาม และเมืองร้อยเอ็ด¹ (ต่อมาได้ใช้ชื่อเรียกว่า "จังหวัด" แทนคำว่า "เมือง") จากการดำเนินการปกครองมณฑลนครราชสีมา และการพัฒนาการด้านต่าง ๆ ภายในมณฑลอย่างต่อเนื่อง ท้าให้รัฐบาลกลางสามารถปกครองเมืองต่าง ๆ ในมณฑลนครราชสีมาอย่างได้ผล กระทั่งมีการยกเลิกการปกครองมณฑลเทศาภิบาล ในปี พ.ศ. 2476

จากการศึกษาค้นคว้างานวิจัยของบุคคลอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับมณฑลนครราชสีมา ได้แก่ ปรินญาณินท์ของ พวงไข่มุกข์ คุณารัตนพุกข์ เรื่อง ความสำคัญของเมืองนครราชสีมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (พ.ศ. 2411 - 2453) วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. 2521 เป็นการศึกษาเรื่องความสำคัญ และบทบาทของเมืองนครราชสีมา ในด้านการปกครอง ความเป็นอยู่ของพลเมือง และปัจจัยที่ท้าให้เมืองนครราชสีมา เป็นเมืองสำคัญในประวัติศาสตร์ไทย แต่ไม่ได้กล่าวถึงสาระสำคัญของการปฏิรูปการปกครอง การบริหารราชการ สภาพพลเมือง เศรษฐกิจ และสังคมของมณฑลนครราชสีมาอย่างกว้างขวาง

งานวิจัยของ ภารดี มหาชนธ์ เรื่อง การปฏิรูปการทหารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ปรินญาณินท์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร พ.ศ. 2518 เป็นการศึกษาถึงสาเหตุทางการเมือง

¹สมเด็จพระยาดิศรราชานุภาพ. เทศาภิบาล. 2495. หน้า 191 - 192.

ระหว่างประเทศ ที่ทำให้ประเทศไทยต้องดำเนินการปฏิรูปการทหารให้เป็นแบบสมัยใหม่ และมีการจัดสร้างค่ายทหารขนาดใหญ่ไว้ที่มณฑลนครราชสีมา เพื่อเป็นการป้องกันประเทศ ทางด้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

งานวิจัยของ สมใจ ไพรจอมธีระรัชต์ เรื่อง บทบาทของประมุขแห่งอาณาจักร วันทกานการสร้างทางรถไฟของประเทศไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. 2517 เป็นการศึกษาถึงการสร้างทางรถไฟ จากกรุงเทพฯ ถึงนครราชสีมา การดำเนินงานก่อสร้าง และปัญหาที่เกิดขึ้นระหว่างรัฐบาลกับบริษัทที่ทำการก่อสร้างทางรถไฟ

งานวิจัยของ สรวิทย์ ประยูรเสถียร เรื่อง การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ. (พ.ศ. 2436 - 2476) วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร พ.ศ. 2522 ที่บางส่วนของวิทยานิพนธ์กล่าวถึงสาเหตุของการปฏิรูปการปกครองแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

✓จากการศึกษาค้นคว้างานวิจัยต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ทำให้ผู้วิจัยเห็นว่า สารสำคัญเกี่ยวกับเรื่องการปกครองมณฑลนครราชสีมา ระหว่าง พ.ศ. 2436 - 2476 น่าจะต้องมีการศึกษาในรายละเอียดต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง และลึกซึ้ง เพื่อที่จะทำให้ได้ เห็นภาพรวมของการปฏิรูปการปกครอง ลักษณะการปกครองภายหลังการปฏิรูป ตลอดจนผล ที่เกิดขึ้นจากการปฏิรูปการปกครอง ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่สำคัญตอนหนึ่งของประวัติศาสตร์ไทย สมควรที่จะค้นคว้า และ เผยแพร่ต่อไป ✓

✓ ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า

1. เพื่อศึกษาปัจจัยที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริที่จะจัดการปกครองประเทศให้เป็นแบบมณฑลเทศาภิบาล และการจัดการมณฑล นครราชสีมาให้มีระเบียบแบบแผน
2. เพื่อศึกษาถึงการดำเนินงานในการบริหารราชการของรัฐบาลกลาง ในมณฑล นครราชสีมา ตลอดจนการแก้ปัญหา และอุปสรรคที่เกิดขึ้น

3. เพื่อศึกษาถึงผลที่เกิดขึ้นจากการปกครองแบบเทศบาลในมณฑลนครราชสีมา

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

ผลของการศึกษาค้นคว้า

1. จะให้ความรู้เกี่ยวกับการปกครองมณฑลนครราชสีมา
2. จะทำให้ทราบถึงปัญหา และอุปสรรคที่เกิดขึ้นในการปกครองมณฑลนครราชสีมา รวมไปถึงทำให้ทราบถึงวิธีการแก้ไขปัญหา และอุปสรรคที่เกิดขึ้น
3. จะทำให้ทราบถึงผลที่เกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการปกครอง จากแบบเดิมมาเป็นแบบมณฑลเทศบาล
4. จะนำไปใช้ในการสอน และเผยแพร่ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

จะศึกษาถึง

1. วิธีการปกครองมณฑลนครราชสีมา ก่อนการปฏิรูปการปกครองเป็นแบบมณฑลเทศบาล
2. ปัจจัยที่สนับสนุนให้เกิดการปกครองมณฑลนครราชสีมาในรูปแบบมณฑลเทศบาล
3. วิธีการดำเนินการปกครองมณฑลนครราชสีมา ในช่วงระยะเวลาที่เป็นมณฑลเทศบาล ระหว่าง พ.ศ. 2436 - 2476
4. ผลที่เกิดจากการปกครองมณฑลนครราชสีมา ระหว่าง พ.ศ. 2436 - 2476

สมมุติฐาน

1. การที่รัฐบาลกลางเข้าไปจัดการปกครองมณฑลนครราชสีมา สืบเนื่องมาจากปัญหาการขยายอำนาจทางการเมืองของฝรั่งเศส และปัญหาความไม่ปลอดภัยในชีวิต และทรัพย์สินของพลเมือง ที่ถูกคุกคามจากโจรผู้ร้ายในมณฑลนครราชสีมา

2. รัฐบาลกลางจัดการปกครองมณฑลนครราชสีมา เป็นมณฑลเทศาภิบาล เพื่อที่ รัฐบาลจะได้ควบคุมการบริหารงานในมณฑลนครราชสีมาให้เกิดผลดี และมีความมั่นคงทาง การเมือง

3. การเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาล ทำให้เกิดผลดีต่อความ มั่นคงของประเทศทางด้านชายแดนที่ติดกับอาณาดินของฝรั่งเศส

วิธีการดำเนินการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาค้นคว้าเรื่องนี้จะใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) และเสนอรายงานแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description)

ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า

ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาเป็นข้อมูลประเภทเอกสาร ประกอบด้วย

1. ข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Sources) เช่น จดหมายเหตุเมืองนครราชสีมา พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เกี่ยวกับการกิจของกระทรวงมหาดไทย จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6 สำเนาหนังสือราชการในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สำเนาหนังสือราชการในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ใบบอก ประกาศพระราชบัญญัติ และพระราชกฤษฎีกาต่าง ๆ รัชกาลที่ 5 ประกาศพระราชบัญญัติ และพระราชกฤษฎีกาต่าง ๆ รัชกาลที่ 6 ประกาศพระราชบัญญัติ และพระราชกฤษฎีกาต่าง ๆ รัชกาลที่ 7 ราชกิจจานุเบกษา เป็นต้น

2. ข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Sources) เช่น พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ของสมเด็จพระยาตราธิราชราชนุภาพ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 4 หนังสือเทศาภิบาล ของสมเด็จพระยาตราธิราชราชนุภาพ บทความต่าง ๆ รวมไปถึงหนังสือ และปริทัศน์านพนธ์ที่เกี่ยวข้อง

แหล่งข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า

1. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ
2. หอสมุดแห่งชาติ
3. หอสมุดวชิรญาณ
4. หอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
5. สำนักวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
6. หอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
7. หอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศิลปากร
8. ห้องสมุดกระทรวงมหาดไทย /

ฯลฯ

เอกสารย่อที่ปรากฏในเชิงอรรถ

ก.	หมายถึง	เอกสารกระทรวงกลาโหม
ค.	หมายถึง	เอกสารกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ
คค.	หมายถึง	เอกสารกระทรวงคมนาคม
ด.	หมายถึง	เอกสารกระทรวงการต่างประเทศ
บ.	หมายถึง	เอกสารเบ็ดเตล็ด
ผ.	หมายถึง	เอกสารเกี่ยวกับฝรั่งเศสและอังกฤษ
ม.	หมายถึง	เอกสารกระทรวงมหาดไทย
ย.	หมายถึง	เอกสารกระทรวงยุติธรรม
ยธ.	หมายถึง	เอกสารกระทรวงโยธาธิการ
รล.	หมายถึง	เอกสารกรมราชเลขาธิการ
ศ., ศธ.	หมายถึง	เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ
สบ.	หมายถึง	เอกสารส่วนพระองค์ สมเด็จพระยาคัรฆราชานุภาพ
อ.	หมายถึง	เอกสารกระทรวงมรุธาธร

สภาพทั่วไปของ เมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์

ก่อนมีการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล

ก่อนการจัดตั้งเป็นมณฑลนครราชสีมา บริเวณมณฑลนครราชสีมาเป็นที่ตั้งของเมืองต่าง ๆ สามเมืองคือ เมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์

✓เมืองนครราชสีมา เป็นเมืองที่มีความสำคัญและเป็นศูนย์กลางทางด้านการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ รวมทั้งเป็นเมืองที่พำนักที่ปกครอง ดูแลหัวเมืองต่าง ๆ ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เมืองเดิมตั้งอยู่ใกล้กับเทือกเขาตองพญาเย็น (ดงพระยาเย็น) สันนิษฐานว่าจะตั้งอยู่บริเวณเมืองเสมาหรือโคราชบุรี (โคราชปุระ)¹ ต่อมาในช่วงต้นสมัยอยุธยา เมืองเดิมเกิดความแห้งแล้งและมีโรคภัยไข้เจ็บชุกชุม ราษฎรจึงอพยพไปอยู่ที่อื่นปล่อยให้ร้าง ในรัชสมัยเจ้าพระนารายณ์มหาราช (ระหว่าง พ.ศ. 2199 - 2231) จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเมืองนครราชสีมาขึ้นใหม่ ณ บริเวณที่ตั้งเมืองในปัจจุบันนี้ โดยมีพระราชประสงค์จะให้เป็นที่มั่นหน้าด่าน² คอยป้องกันศัตรูที่จะเข้ามารุกรานพระราชอาณาเขตทางด้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และปกครอง ดูแลหัวเมืองที่อยู่ใกล้เคียง

เมืองชัยภูมิ เป็นเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมาทางด้านทิศตะวันตก ชาวเมืองเวียงจันทน์ได้อพยพเข้ามาตั้งเมืองครั้งแรก³ ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ต่อมากลายเป็นเมืองร้าง กระทั่ง พ.ศ. 2360 นายแล⁴ ขุนนางชาวเมืองเวียงจันทน์ ได้พา

¹ปัจจุบันนี้ อยู่ในเขตอำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา.

²จังหวัดนครราชสีมา. จังหวัดนครราชสีมา งานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ. 2500.

หน้า 11 - 12.

³ปัจจุบันนี้เป็นที่ตั้งตำบลช่องสามหมอ อำเภอแก้งคร้อ จังหวัดชัยภูมิ

⁴พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ตั้งเป็นพระยาภักดีชุมพล เจ้าเมืองชัยภูมิ เมื่อ พ.ศ. 2374.

ไพร่พลเข้ามาสร้างเมืองบริเวณที่ตั้งเมืองชัยภูมิในปัจจุบันนี้¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านหลวงเป็นเมืองชัยภูมิขึ้นตรงต่อเมืองนครราชสีมา ใน พ.ศ. 2467²)

(เมืองบุรีรัมย์ เป็นเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมาทางด้านทิศตะวันออก เดิมชื่อว่า "เมืองแปะ" เพราะในนี้มีคันแปะใหญ่จึงเรียกชื่อเมืองตามชื่อคันแปะ ภายหลังเมื่อมีการปรับปรุงการปกครองเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาลแล้ว จึงเปลี่ยนชื่อเป็น "เมืองบุรีรัมย์" เมื่อ พ.ศ. 2441 สมัยที่พระรังสรรค์สารกิจ (เลื่อน) เป็นเจ้าเมือง³ (เพื่อมาให้เกิดความสับสนขึ้นผู้เขียนจึงขอใช้คำว่า "เมืองบุรีรัมย์" เมื่อกล่าวถึง "เมืองแปะ" ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป) ตั้งเป็นเมืองครั้งแรกในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช⁴ ต่อมาภายหลังอพยพไปตั้งถิ่นฐานที่อื่น เนื่องจากบริเวณที่ตั้งเมืองเดิมมีโรคภัยไข้เจ็บชุกชุมจึงกลายเป็นเมืองร้าง ในสมัยกรุงธนบุรี พระยานางรองสมคบกับเจ้าโอ เจ้าอิน เจ้าเมืองนครจำปาศักดิ์เป็นกบฏต่อสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชตั้งแต่นั้นครั้งมีบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยาจักรี ได้ยกทัพมาปราบปรามแล้วได้เกลี้ยกล่อมให้พวกเขมรป่าดงเข้ามาอยู่อาศัยและทำมาหากินในบริเวณเมืองร้าง ต่อมาสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชโปรดเกล้าฯ ให้บุตรเจ้าเมืองพุทไธสมันหรือผไทสมัน (พุทไธสง) เป็นเจ้าเมืองแปะ ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยานครภักดี⁵ ปกครองพวกเขมรป่าดงสืบมา โดยให้เป็นเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมา

¹จังหวัดชัยภูมิ. จังหวัดชัยภูมิ งานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ. 2500. หน้า 19.

²ประเสริฐ สิวานันท์ และสมชาย พุ่มสะอาด. 73 จังหวัด. 2529.

หน้า 351.

³จังหวัดบุรีรัมย์. จังหวัดบุรีรัมย์ งานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ. 2500. หน้า 34.

จารมศิลป์กร. "เรื่อง จังหวัดต่าง ๆ ในประเทศไทย," ใน พิมพ์ในงาน

พระราชทานเพลิงศพ พระโสมณอักษรกิจ (เล็ก สมิตะสิริ). 2491. หน้า 26 - 89.

⁵ประเสริฐ สิวานันท์ และสมชาย พุ่มสะอาด. เล่มเดิม. หน้า 430.

1. สภาพทั่วไปทางภูมิศาสตร์

1.1 ที่ตั้งและลักษณะภูมิประเทศ ก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงปฏิรูปการปกครองเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาล ใน พ.ศ. 2436 นั้น เมืองต่าง ๆ ที่อยู่ ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของกรุงเทพมหานคร ที่เรียกว่าบริเวณที่ราบสูงโคราช ซึ่งเป็น เส้นทางสำคัญที่เชื่อมโยงการค้า การเมืองและการทหาร ระหว่างกรุงเทพมหานครกับหัวเมือง ต่าง ๆ ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้แก่ เมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์

จากหนังสือของกรมตรา กระทรวงศึกษาธิการ เรื่องภูมิศาสตร์ประเทศไทย ได้กล่าวถึงสภาพทั่วไปของเมืองทั้งสามนี้ว่า

เมืองนครราชสีมา อยู่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของกรุงเทพมหานคร อยู่ทาง ดินฝ่ายของแม่น้ำมูลซึ่งไหลไปลงแม่น้ำโขงทางด้านทิศตะวันออก มีพื้นที่ประมาณ 21,000 ตาราง กิโลเมตร หรือประมาณ 13,000,000 ไร่ ทิศเหนือติดกับเมืองขอนแก่น ทิศใต้ติดกับเมือง ปราจีนบุรี ทิศตะวันออกติดกับเมืองบุรีรัมย์ ทิศตะวันตกติดกับเมืองชัยภูมิและเมืองสระบุรี) พื้นที่ส่วนใหญ่นั้นเป็นป่ามีภูเขา มีลำตะคอง (ลำตะคลอง) เป็นห้วยไหลมาตั้งแต่เขาใหญ่ใน ดงพญาเย็น (ดงพระยาเย็น) ผ่านอำเภอจันทัก (สีคิ้ว) ไปลงแม่น้ำมูล มีพื้นที่ที่สามารถ ทำการเพาะปลูกได้บ้าง ราษฎรส่วนใหญ่นะจะประกอบอาชีพทำป่าไม้ ปลูกข้าว เลี้ยงโค เลี้ยง สุกร หาของป่า และทำแร่ทองคำ ที่อำเภอจันทัก (สีคิ้ว)

(เมืองชัยภูมิ มีพื้นที่ประมาณ 16,000 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ 10,000,000 ไร่ ทิศเหนือติดกับเมืองขอนแก่น ทิศใต้ติดกับเมืองสพบุรี ทิศตะวันออกติดกับเมืองนครราชสีมา ทิศตะวันตกติดกับเมืองเพชรบูรณ์) พื้นที่ส่วนใหญ่นั้นเป็นป่าและภูเขา ซึ่งเป็นต้นกำเนิดของแม่น้ำชี) มีพื้นที่ราบสำหรับทำการเพาะปลูกได้เล็กน้อย ราษฎรส่วนใหญ่นะจะประกอบอาชีพเลี้ยงโค เลี้ยง สุกร หาเขาสัตว์ และหาหนังสัตว์

กรมตรา กระทรวงศึกษาธิการ. ภูมิศาสตร์ประเทศไทย. 2468.

หน้า 157 - 161.

2. เป็นแผนที่ที่สำคัญสายหนึ่งของเมืองนครราชสีมา ที่ราษฎรใช้ในการอุปโภคบริโภค มาจนถึงปัจจุบันนี้.

(เมืองบุรีรัมย์ มีพื้นที่ประมาณ 9,000 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ 5,625,000 ไร่ ทิศเหนือติดกับเมืองมหาสารคาม ทิศใต้ติดกับเมืองปราจีนบุรี ทิศตะวันออกติดกับเมืองสุรินทร์ ทิศตะวันตกติดกับเมืองนครราชสีมา) พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นภูเขาและป่าไม้ มีพื้นที่ราบสำหรับทำการเพาะปลูกเล็กน้อย ราษฎรส่วนใหญ่มีอาชีพทำป่าไม้ หาเขาสัตว์และหาของป่าขาย

ศรีศักร วัลลิโภดม ได้กล่าวถึงสภาพทั่วไปของเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ ว่า "บริเวณลุ่มแม่น้ำมูล เริ่มตั้งแต่บริเวณต้นแม่น้ำมูลในเขตจังหวัดนครราชสีมา ผ่านมายังจังหวัดบุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ ไปจนถึงอุบลราชธานี บริเวณนี้มีเทือกเขาคงพญาเย็น (พระยาเย็น) เป็นขอบอยู่ทางตะวันตกขวางกั้นที่ราบสูง ออกจากที่ราบลุ่มเจ้าพระยาทางตอนเหนือและตะวันออกเป็นที่ราบลุ่มของสองฝั่งแม่น้ำมูลและแม่น้ำชี..."¹

ดังนั้น จะสังเกตได้ว่าลักษณะภูมิประเทศของเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ จะมีลักษณะเป็นที่ราบสูงมีภูเขาและเทือกเขาทอดยาวในแนวเหนือใต้ จะมีแม่น้ำมูล แม่น้ำชีตลอดถึงลำน้ำสายต่าง ๆ ที่เป็นสาขาของแม่น้ำทั้งสองไหลผ่านที่ราบและพื้นที่เพาะปลูก แต่ก็จะมีพื้นที่ที่เหมาะสมกับการเพาะปลูกน้อย พื้นที่ส่วนใหญ่จะเป็นป่าไม้และภูเขา ที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือดินแดนส่วนนี้มีพลเมืองหลายเชื้อชาติอาศัยอยู่ร่วมกันเช่น คนไทย ที่เรียกตนเองว่า "คนไทยโคราช"² อยู่ที่เมืองนครราชสีมา "คนเขมร"³ อยู่ที่เมืองบุรีรัมย์ และ "คนลาวเชื้อสายเมืองเวียงจันทน์"⁴ อยู่ที่เมืองชัยภูมิ

¹ศรีศักร วัลลิโภดม. "เสมานีสาน," ใน เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม. 2527. หน้า 5 - 7.

²ขุนมหาวิชัย (จีน). "เรื่อง ไปเที่ยวหัวเมืองลาวตะวันออก," ใน วรรณาน. ร.ศ. 115. หน้า 2444. (อ้างอิงมาจาก พวงไข่มุกข์ คุณารัตนพุกข์. ความสำคัญของเมืองนครราชสีมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2456). วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521. หน้า 84.

³สมเด็จพระมหาธีรราชานุภาพ. นิทานโบราณคดี. พิมพ์ครั้งที่ 14. 2514. หน้า 424.

⁴จังหวัดชัยภูมิ. จังหวัดชัยภูมิ งานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ. 2500. หน้า 19.

จากลักษณะของสภาพภูมิประเทศที่มีความทุรกันดาร ทำให้การคมนาคมติดต่อค้าขาย และราชการต่าง ๆ เป็นไปด้วยความยากลำบาก ประกอบกับความแตกต่างทางเชื้อชาติซึ่งที่กล่าวมาแล้ว จึงทำให้ภูมิภาคนี้ไม่มีโอกาสที่จะถูกคุกคามทางด้านการเมืองและการทหารจากภายนอกประเทศ โดยที่ประเทศมหาอำนาจจากยุโรปในขณะนั้นจะใช้เป็นข้ออ้างในการเข้า ยุแหย่ให้ราษฎรในเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ เกิดความกระด้างกระเดื่องต่อรัฐบาล ไทย ภายหลังจากนั้นก็จะใช้กำลังทหารเข้ายึดเมืองต่าง ๆ เหล่านี้ ดังที่เคยใช้วิธีการดังกล่าว เข้ายึดประเทศต่าง ๆ เช่น เวียดนาม เป็นต้นมาแล้ว ซึ่งหากฝรั่งเศสดำเนินการเป็นผลสำเร็จก็ เท่ากับว่าไทยต้องเสียภาคตะวันออกเฉียงเหนือไปและจะก่อให้เกิดอันตรายต่อประเทศไทยมากขึ้น

ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงมีพระราชดำริที่จะลดความแตกต่างทางด้านเชื้อชาติของราษฎรในภูมิภาคนี้ก่อน) พระองค์ทรงห้ามข้าราชการไม่ให้เรียก ชาวอีสานว่า "ลาว" โดยเด็ดขาด ให้เรียกว่า "ไทย"¹ และให้หาคำอื่นที่เหมาะสม เรียกราษฎรที่มีเชื้อชาติเขมรแทนคำเรียกที่ว่า "พวกเขมร" เพื่อให้ราษฎรเหล่านั้นมีความจงรักภักดีต่อรัฐบาลไทย²

เพื่อไม่ให้เรื่องความแตกต่างทางด้านเชื้อชาติเป็นสาเหตุของความไม่มั่นคงทางการเมืองและการปกครองของไทย (จึงเป็นสาเหตุที่สำคัญประการหนึ่งที่ทำให้พระองค์ต้องเร่งปรับปรุงการปกครอง การเมือง การศึกษา การคมนาคม และด้านอื่น ๆ อย่างเร่งด่วน) ซึ่งจะได้กล่าวรายละเอียดในบทต่อไป

โสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. เทศาภิบาล. 2495. หน้า 132.

ตั้ง

2กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.3/4. เรื่องจัดการ ส่ง

เปลี่ยน

ข้าหลวงหัวเมืองลาว. ที่ 129/110 ลงวันที่ 11 มิถุนายน ร.ศ. 110. (พ.ศ.2434).

✓ 1.2 ทรัพยากรธรรมชาติ ในเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ มีทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญคือ ไม้พะยุง ของป่า และแร่ทองแดง¹ ทรัพยากรธรรมชาติดังกล่าวเป็นสินค้าเศรษฐกิจสำคัญที่ราษฎรได้ขายส่งเป็นสินค้าออก) เพราะราษฎรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพตัดไม้และหาของป่ามากกว่าการทำการเพาะปลูก สำหรับแร่ทองแดงนั้น รัฐบาลได้ดำเนินการตั้งเหมืองชุดแรกที่เมืองนครจันทิก (สีคิ้ว) ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมา เมื่อ พ.ศ. 2418²

นอกจากนี้ ราษฎรบางส่วนได้ประกอบอาชีพทำการเพาะปลูกตามลุ่มแม่น้ำต่าง ๆ ทำการเลี้ยงสัตว์เพื่อบริโภคและการค้า จึงอาจกล่าวได้ว่าราษฎรที่อาศัยอยู่ในเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ โดยทั่วไปสามารถที่จะหาหาเลี้ยงชีพได้โดยไม่ยากลำบากนัก

1.3 สภาพการคมนาคม การคมนาคมในบริเวณเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ มีความยากลำบากมาก เพราะลักษณะภูมิประเทศเป็นเทือกเขาสูงสลับซับซ้อนมากมาย จึงมีความแตกต่างระหว่างพื้นที่มากเป็นผลให้แม่น้ำมูล ซึ่งมีต้นกำเนิดบนเทือกเขาในเขตเมืองนครราชสีมา และแม่น้ำชีที่มีต้นกำเนิดบนเทือกเขาในเขตเมืองชัยภูมิ ไหลไปสู่ที่ราบตอนกลางของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แล้วไหลลงแม่น้ำโขงที่เมืองอุบลราชธานี³ ทำให้การใช้น้ำทั้งสองเป็นเส้นทางคมนาคมได้ประโยชน์น้อย

ก. การคมนาคมทางน้ำ การคมนาคมทางน้ำในภูมิภาคนี้จะใช้แม่น้ำมูลเป็นเส้นทางคมนาคมระหว่างเมืองนครราชสีมา ไปยังเมืองบุรีรัมย์ ติดต่อไปถึงเมืองต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ริมสองฝั่งแม่น้ำมูล กระทั่งถึงเมืองอุบลราชธานี แต่ก็ใช้เดินทางโดยสะดวกในฤดูฝนเท่านั้น

ไกรมัตรา กระทรวงศึกษาธิการ. ภูมิศาสตร์ประเทศไทย. 2468.

หน้า 158 - 160.

ไกรมัตรา. เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.11. เมืองนครราชสีมา โปรดเกล้าฯ ให้นายแสงมะหาดเลขาขึ้นไปลงแร่ทองแดงเมืองนครจันทิก. จ.ศ. 1238. (พ.ศ. 1419).

ชุมพล แนวจาปา. "ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443 - 2468," ใน เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม. 2527. หน้า 4.

ในฤดูแล้งราษฎรที่ทําทากินอยู่ริมฝั่งแม่น้ำมูล จะปีกระหัดเพื่อวิดน้ำขึ้นมาใช้ในการเพาะปลูก จึงเป็นอุปสรรคที่สำคัญในการเดินเรือ

ใน พ.ศ. 2435 มีการนำเรือกลไฟมาใช้ในการขนส่งสินค้าระหว่าง เมืองนครราชสีมา พิมาย นางรอง บุรีรัมย์ ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมาไปถึงเมืองอุบลราชธานี ทําให้ การเดินทางและขนส่งสินค้าจากเมืองนครราชสีมาไปยังหัวเมืองลาวตะวันออกที่ติดกับแม่น้ำโขง ได้สะดวกยิ่งขึ้น¹

สำหรับราษฎรเมืองชัยภูมินั้นไม่สามารถที่จะใช้แม่น้ำชีเป็นเส้นทางคมนาคมได้ เนื่องจาก แม่น้ำชีไหลผ่านเทือกเขาสูงและบริเวณที่ราบสูงเป็นส่วนใหญ่ ทําให้แม่น้ำชีไหลเชี่ยวมากบางตอน ของแม่น้ำมีความคดเคี้ยวและแคบมาก จึงเป็นอุปสรรคที่สำคัญในการเดินเรือ

สำหรับการคมนาคมทางน้ำนั้น จะสามารถใช้ได้โดยสะดวกเฉพาะในแม่น้ำมูลจากเมือง นครราชสีมา ไปยังพิมาย บุรีรัมย์ รัตนบุรี ศรีสะเกษ ถึงเมืองอุบลราชธานี เฉพาะในช่วง ฤดูฝนและฤดูน้ำหลากปีละประมาณ 2 - 3 เดือน² เท่านั้น ในดินแดนส่วนอื่น ๆ และในฤดูแล้ง ไม่สามารถที่จะใช้เส้นทางคมนาคมทางน้ำได้ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

ข. การคมนาคมทางบก สภาพการคมนาคมทางบกระหว่างเมืองนครราชสีมา กับเมืองชัยภูมิ บุรีรัมย์ และกับกรุงเทพมหานครก่อนที่จะมีการตั้งเป็นมณฑลเทศาภิบาลนั้นมีความ ยากลำบากมาก

การคมนาคมและขนส่งสินค้าจากเมืองนครราชสีมาไปยังกรุงเทพฯ จะต้องใช้เกวียน ขนส่งสินค้าไปถึงตำบลปากช่อง³ แล้วจะใช้โค ช้าง ม้า ขนส่งสินค้าข้ามดงพญาเย็น ผ่าน

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/4. ราชการเมืองนครราชสีมา.
ลงวันที่ 24 สิงหาคม ร.ศ. 111. (พ.ศ. 2435).

²ชุมพล แนวจำปา. "ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443 - 2463," ใน เอกสารประกอบการสัมมนาผลงานทางวิชาการที่เกี่ยวข้อง กับอีสานศึกษา ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม. 2527. หน้า 4 - 5.

³ปัจจุบันนี้ คือ อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา.

ช่องเขาต่าง ๆ แล้วไปลงเรือที่สระบุรีเดินทางเข้ากรุงเทพฯ ต่อไป¹ ทากันต้องใช้เวลาในการเดินทางเป็นเวลาหลายวันกว่าจะถึงกรุงเทพฯ และเป็นเส้นทางเดียวที่ติดต่อกันระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองนครราชสีมาและหัวเมืองต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จึงถือได้ว่าเป็นเส้นทางการค้าและเส้นทางยุทธศาสตร์ที่สำคัญ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ให้หลวงสมรสกลการหลวงพิษณุเทพ และกับตันเลบเด็ก ไปดำเนินการสำรวจพื้นที่เพื่อเตรียมการสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ ถึงนครราชสีมา เมื่อ พ.ศ. 2429 พร้อมกับส่งพระยาสุริยเดชวิเสศฤทธิ์ทศศิริไชย ปลัดเมืองนครราชสีมา ไปดูการดำเนินการกิจการรถไฟที่เกาะชวา² เพื่อที่จะได้นำมาวางแผนในการจัดตั้งการรถไฟในประเทศไทยต่อไป

จากพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของเส้นทางคมนาคมเส้นนี้ ซึ่งจะโยงไปถึงการควบคุมอำนาจทางการเมืองและการเมืองในหัวเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือและหัวเมืองลาวเอาไว้ต่อไปให้ได้ จากเหตุผลของการคมนาคมที่ทุรกันดารมีความยากลำบากนี้เอง เมื่อฝรั่งเศสเข้าปกครองลาวใน พ.ศ. 2403³ แล้วได้ดำเนินการขยายอิทธิพลทางการเมืองเข้ามาในเขมรและลาวซึ่งเป็นเมืองขึ้นของไทยในขณะนั้น

โสมเด็จพระราชดำริทรงราชานภาพ. "เที่ยวตามทางรถไฟ," ใน อนสรณ์ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์โทขุนสมานมธุรพจน์ (อังพันธ์ มธุรพจน์). 2509. หน้า 89 - 102.

กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.11. เมืองนครราชสีมาให้หลวงสมรสหลวงพิษณุเทพ ขึ้นไปหาแผนที่จะระยะทาง. จ.ศ. 1248. (พ.ศ. 2429). กับตันเด็ก

³สุริย ธีรศาสตร์. ความสัมพันธ์ไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ. 112 - 126 การเสียดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขง. 2523. หน้า 3.

รัฐบาลเกรงว่าฝรั่งเศสจะหาทางเข้ายึดครองดินแดนหัวเมืองลาวและหัวเมืองชายแดนทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งหากเป็นความจริงแล้วรัฐบาลไทยก็จะดำเนินการแก้ไขได้ยากลำบาก จะเป็นสาเหตุที่ทำให้ประเทศไทยต้องเสียผลประโยชน์ไปเนื่องจากการคมนาคมและการสื่อสารไม่สะดวก ทำให้การแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น เช่น การส่งกองทัพจากกรุงเทพฯ ไปป้องกันหัวเมืองต่าง ๆ เหล่านั้นไม่ทันการ ดังกรณีหาก่อเป็นกบฏนันทาลังเข้ายึดเมืองหลวงพระบาง เมื่อ พ.ศ. 2430¹ เป็นต้น

จากเหตุผลดังกล่าว ทำให้รัฐบาลต้องเร่งปรับปรุงเส้นทางคมนาคมจากกรุงเทพฯ ถึงเมืองนครราชสีมาให้การเดินทางมีความสะดวกและรวดเร็วมากยิ่งขึ้น เพื่อเป็นการเปิดประตูไปสู่หัวเมืองต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หากเกิดเหตุการณ์ทางการเมืองหรือการทหารในภูมิภาคดังกล่าว จะได้ดำเนินการแก้ไขได้ทันที่

เส้นทางคมนาคมทางบกระหว่างเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์นั้น ส่วนใหญ่จะใช้เส้นทางเกวียนในการเดินทางซึ่งไม่ค่อยจะสะดวกนัก เนื่องจากเส้นทางดังกล่าวจะต้องผ่านภูเขา และป่า การเดินทางจะใช้เกวียนเทียมวัวเป็นพาหนะ²

เส้นทางคมนาคมจากเมืองนครราชสีมาไปยังหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบนนั้น จะใช้เส้นทางผ่านเมืองชัยภูมิ ภูเขียว เลย์ ไปถึงอุดรธานี และเส้นทางที่ไปยังภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่างนั้นจะผ่านเมืองบุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ ไปถึงอุบลราชธานี³

¹สุวิทย์ อิศาสวัสดิ์. ความสัมพันธ์ไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ. 112 - 126 การเสียดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขง. 2523. หน้า 20 - 24.

²ชุมพล แนวจำปา. "ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443 - 2468," ใน เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม. 2527. หน้า 13.

³ประนุช ทรัพย์สาร. "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านอีสาน," ใน เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม. 2527. หน้า 3.

จากสภาพการณ์ความที่ทุรกันดาร การเดินทางเต็มไปด้วยความยากลำบากทั้งทางบกและทางน้ำดังที่ได้กล่าวมาแล้ว เป็นสาเหตุที่สำคัญประการหนึ่งที่รัฐบาลจำเป็นต้องรับดำเนินการปรับปรุงการปกครองโดยการรวบรวมเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ตั้งขึ้นเป็นมณฑลเทศาภิบาลเพื่อที่จะให้เกิดความมั่นคงในภูมิภาคนี้ และให้เป็นฐานที่มั่นทางการเมืองการปกครอง การทหาร การเศรษฐกิจในการต่อต้านลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก ที่จะเริ่มเข้ามาคุกคามดินแดนทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ตลอดถึงให้เป็นศูนย์กลางในการดำเนินการแก้ไขปัญหาและวิกฤติการณ์ต่าง ๆ ที่อาจจะเกิดขึ้นได้ทันที่ ไม่ให้เกิดความเสียหายขึ้นต่อประเทศไทย ซึ่งจะได้อธิบายรายละเอียดในลำดับต่อไป

2. สภาพสังคม ชนบทธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมของราษฎรในเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์

2.1 ลักษณะราษฎรที่อาศัยอยู่ในเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ ราษฎรที่อาศัยอยู่ในภูมิภาคนี้ประกอบด้วยคนหลายเชื้อชาติ หลายภาษา นับตั้งแต่กลุ่มคนที่เรียกตนเองว่า "ไทยโคราช" "ลาว" "เขมร" นอกจากนี้ยังมี "คนจีน" ที่เข้ามาประกอบอาชีพค้าขายและมีบทบาททางด้านเศรษฐกิจอีกจำนวนหนึ่ง กลุ่มคนเหล่านี้มีลักษณะที่แตกต่างกันคือ

ก. ไทย เป็นกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในบริเวณนี้มาตั้งแต่โบราณ เรียกตนเองว่าเป็น "คนไทยโคราช" มีภาษาถิ่นเป็นของตนเองเรียกว่า "ภาษาโคราช" พึงสำเนียงคล้ายภาษาลาวตะวันออกเฉียงเหนือและ เขมร¹ ไม่เหมือนสำเนียงคนไทยแท้ เป็นกลุ่มคนที่มีที่อยู่อาศัยในบริเวณเมืองนครราชสีมา บางส่วนของชัยภูมิและบุรีรัมย์เป็นกลุ่มคนที่มีมากที่สุดตามภูมิภาคนี้

¹ขุนหาญไชย (จีน). "เรื่อง ใบเตยหัวเมืองลาวตะวันออกเฉียงเหนือ," ใน วชิราวุธ. ร.ศ. 115. หน้า 2444. (อ้างอิงมาจาก พงษ์ข่มกัย คุณารัตนพงศ์. ความสำคัญของเมืองนครราชสีมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453). วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521. หน้า 84.

ข. ลาว (ส่วนใหญ่มักเป็นคนลาวที่อพยพมาจากเมืองเวียงจันทน์¹ เข้ามาตั้งถิ่นฐานตามหาหินครั้งแรกที่บริเวณปากช่องสามหมอก²) ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แต่คงจะมีจำนวนราษฎรที่ไม่มากนักต่อมาได้กลายเป็นเมืองร้าง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ชุนนางเมืองจันทน์ชื่อนายแล นาคไพรพลชาวเมืองเวียงจันทน์เข้ามาตั้งหลักแหล่งตามหาหินที่บริเวณเมืองชัยภูมิในปัจจุบันนี้³ เมื่อ พ.ศ. 2460 มีภาษาถิ่นเป็นภาษาลาวสำเนียงเวียงจันทน์ ส่วนใหญ่อาศัยอยู่ในบริเวณเมืองชัยภูมิ

ค. เขมร (เป็นราษฎรส่วนใหญ่อของเมืองบุรีรัมย์ มีลักษณะที่คล้ายกับพลเมืองของเขมร อีกทั้งเมืองนี้ก็มีพื้นที่ติดกับเขมร ราษฎรมีภาษาถิ่นและการละเล่นต่าง ๆ แบบเขมร⁴ เดิมชอบอาศัยอยู่ตามป่าเขาบริเวณใกล้กับเมืองบุรีรัมย์ในปัจจุบันนี้ จึงเรียกว่า "เขมรป่าดง" สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาจักรี (ต่อมาได้ปราบดาภิเษกขึ้นครองราชสมบัติ ทรงพระนามว่าสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช องค์ปฐมวงศ์แห่งราชวงศ์จักรี) เกลี้ยกล่อมพวกเขมรป่าดงให้เข้ามาตั้งบ้านเรือน ประกอบอาชีพอยู่ร่วมกันแล้วตั้งเมืองแปะขึ้น เมื่อ พ.ศ. 2321⁵ (พ.ศ. 2441 ได้เปลี่ยนชื่อเป็นเมืองบุรีรัมย์)

ง. จีน (เป็นราษฎรที่อพยพเข้าไปประกอบอาชีพค้าขายที่เมืองนครราชสีมา กระทรวงมหาดไทยได้อธิบายถึงลักษณะของคนจีนที่เมืองนครราชสีมาไว้ว่า "...คนจีน มีความเป็นอยู่อย่างไทย ๆ แต่งตัวเป็นไทยหรือแต่งแบบจีนปนลาว จะไว้ผมยาวบ้างสั้นบ้าง มีเงินที่

1กรมศิลปากร. "เรื่อง จังหวัดต่าง ๆ ในประเทศไทย," ใน พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระโสมนัสอักษรกิจ (เล็ก สมิตะสิริ). 2491. หน้า 26.

2เป็นชื่อช่องเขา ปัจจุบันนี้อยู่ในเขตอำเภอแก้งคร้อ จังหวัดชัยภูมิ.

3จังหวัดชัยภูมิ. จังหวัดชัยภูมิ งานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ. 2500. หน้า 19.

4สมเด็จพระยาดิศรราชานุภาพ. นิทานโบราณคดี. พิมพ์ครั้งที่ 14. 2514. หน้า 424.

5จังหวัดบุรีรัมย์. จังหวัดบุรีรัมย์ งานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ. 2500. หน้า 32.

ไว้ผมเปียข้างแต่น้อย..."¹ ส่วนใหญ่จะอยู่ที่เมืองนครราชสีมา

จากสาเหตุที่ราษฎรในเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ ที่เรียกกันว่าอีสานตอนใต้ มีคนหลายเชื้อชาติ หลายภาษา อยู่รวมกันนี้เองที่ทักให้รัฐบาลเกรงว่าจะ เป็นจุดอ่อนที่ ทักให้ฝรั่งเศสสามารถเข้ามาแทรกแซงและยุแหย่ให้ราษฎรในท้องถิ่นนี้เกิดความแตกแยกและ เอาใจออกห่างจากการปกครองของรัฐบาลไทยได้โดยง่าย

รัฐบาลจึงเร่งดำเนินการปรับปรุงการปกครอง เมืองต่าง ๆ ในภูมิภาคนี้ให้มีลักษณะ การปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล เพื่อที่จะได้ปรับปรุงด้านต่าง ๆ ให้ราษฎรมีความเป็นอยู่ ที่ดียิ่งขึ้นซึ่ง จะ เป็นการลดจุดอ่อนทางด้านความแตกต่างในเรื่อง เชื้อชาติของราษฎรลง

ในขณะที่เดียวกันกับที่รัฐบาลกำลังดำเนินการปรับปรุงการปกครอง เมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ ให้มีการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลอยู่นั้น ก็เกิดเหตุการณ์ ร.ศ. 112 ขึ้น ผลจากเหตุการณ์ดังกล่าวทักให้รัฐบาลไทยต้องทาสัญญากับฝรั่งเศส เมื่อวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436² จากสัญญาดังกล่าวทักให้ไทยต้องยอมให้ฝรั่งเศส เข้ามาตั้งสถานกงสุลที่เมือง นครราชสีมา

เมื่อฝรั่งเศสดำเนินการตั้งสถานกงสุลที่เมืองนครราชสีมาเสร็จเรียบร้อยแล้ว ก็ ดำเนินการทางการเมืองในภูมิภาคนี้ โดยมีจุดประสงค์จะให้ราษฎรในภูมิภาคนี้เอาใจออก ห่างจากการปกครองของรัฐบาลไทย ฝรั่งเศสได้ทำการยุยงราษฎรไทยและชาวต่างชาติให้ โอนใจเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศส กล่าวโทษรัฐบาลไทยว่าทอดทิ้ง ไม่เอาใจใส่ต่อความ เจริญของภูมิภาคนี้ โดยอ้างว่าดินแดนแถบนี้เคยอยู่ภายใต้การปกครองของเขมรซึ่งมีความ เจริญรุ่งเรือง เพิ่มขึ้นจะทรุดโทรมเมื่อมาอยู่ภายใต้การปกครองของไทย และปลุกปั่นให้คนจีน

กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/1. หนังสือราชการของมหาดไทย
บอกข้าหลวงเมืองนครราชสีมา.

กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ผ.18.2/5. สำเนาหนังสือสัญญากรุงสยาม
กับกรุงฝรั่งเศส เมื่อวันที่ 3 ตุลาคม ร.ศ. 112.

สื่อสมกันค่อค้ำนรัฐบาลไทย เป็นต้น¹

ทั้งที่รัฐบาลไทยได้เร่งปรับปรุงภูมิภาคนี้ให้มีความเจริญมาตั้งแต่ก่อน พ.ศ. 2436 แล้ว แต่ก็ยังถูกฝรั่งเศสเอามาใช้เป็นหลักในการโจมตีรัฐบาลไทย หากว่ารัฐบาลไม่เร่งปรับปรุงการปกครองบริเวณเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์แล้ว ก็อาจจะก่อให้เกิดปัญหาทางการเมืองและการปกครองในภูมิภาคนี้มากยิ่งขึ้น กระทั่งอาจจะแก้ไขปัญหาดังกล่าวไม่ได้ สุดท้ายไทยอาจจะต้องเสียดินแดนส่วนนี้ให้แก่ฝรั่งเศสไปได้

2.2 ชนบทธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมของราษฎร ราษฎรในเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์นั้น ประกอบด้วยกลุ่มคนสามเชื้อชาติใหญ่ ๆ ได้แก่ กลุ่มคนไทยที่เรียกตนเองว่า "ไทยโคราช" อยู่ในเมืองนครราชสีมา กลุ่มคนที่มีเชื้อชาติลาวสายเวียงจันทน์ อาศัยอยู่ที่เมืองชัยภูมิ และกลุ่มคนที่มีเชื้อชาติเขมร อาศัยอยู่ที่เมืองบุรีรัมย์ (จึงมีลักษณะทางค่านิยมชนบทธรรมเนียมประเพณี วัฒนธรรม สภาพการดำรงชีวิตและภาษาถิ่นที่มีความแตกต่างกันตามสภาพของท้องถิ่น ซึ่งมีชนบทธรรมเนียมประเพณีอันเป็นลักษณะเด่นของภูมิภาคนี้ได้แก่

ก. ประเพณีการแห่บั้งไฟ (จะกระทำกันระหว่างเดือน 4 ถึงเดือน 6 (เดือนมีนาคม ถึงเดือนพฤษภาคม) ถือกันว่าเป็นงานใหญ่ มีความสนุกสนานมาก) เป็นประเพณีที่นิยมทำกันในเมืองนครราชสีมาและชัยภูมิ ในบางท้องที่ก็ถือว่าเป็นประเพณีการปิดเสนียดจัญไรและไล่สิ่งชั่วร้ายที่หนีไป เพื่อมาห้สิ่งชั่วร้ายเหล่านั้นมากระทำที่ราษฎรในท้องถิ่นเกิดการเจ็บไข้²

โสมใจ ไพโรจน์ธีระรัชต์. บทบาทของประเพณีและวัฒนธรรมทางศาสนาจะวันคณาการสร้างทางรถไฟของประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517. หน้า 52.

2การศิลปากร. "เรื่อง จังหวัดต่าง ๆ ในประเทศไทย," ใน พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระโสมณอักษรกิจ (เล็ก สมิตะสิริ). 2491. หน้า 64.

✓ ข. ประเพณีการเล่นเพลงพื้นเมือง (มีความแตกต่างกันในแต่ละท้องถิ่น ดังนี้)

1. เพลงโคราช (เป็นการละเล่นที่นิยมกันในกลุ่มราชวรุฑ์ที่เป็นคนไทยโคราช ผู้เล่นเป็นชายและหญิง ช้างละ 2 คน เล่นโดยไม่ต้องมีรูปเรื่อง ไม่ต้องมีพิณพาทย์ ตะโพน หรือเครื่องดนตรีใด ๆ ประกอบ)
2. หมอลำ (เป็นการเล่าเรื่องหรือเหตุการณ์ต่าง ๆ หรือเป็นการลำไยกันระหว่างชายกับหญิง โดยใช้ภาษาลาวในการเล่าเรื่องหรือลำ) โดยจะมีหมอแคนคอยเป่าแคนคลอไปด้วย นิยมเล่นกันในกลุ่มราชวรุฑ์ที่มีเชื้อชาติลาวในเมืองชัยภูมิ
3. เขมรเจรียง (เป็นการเล่าเรื่องต่าง ๆ โดยใช้ภาษาเขมรมีโพน กรับ ขลุ่ย ซอ เป็นเครื่องดนตรีประกอบ นิยมเล่นกันในกลุ่มราชวรุฑ์ที่มีเชื้อชาติเขมรในเมืองบุรีรัมย์¹)

ค. ประเพณีแห่เทียนพรรษา (เป็นประเพณีที่สำคัญในกลุ่มของพุทธศาสนิกชน โดยจะมีการแห่เทียนไปถวายแก่วัดต่าง ๆ เนื่องในวันเข้าพรรษาคือในวันแรม 1 ค่ำ เดือน 8)

ง. ประเพณีแต่งงาน (ในกลุ่มของราชวรุฑ์ที่มีเชื้อชาติเขมรจะมีพิธีแต่งงานที่ต่างไปจากราชวรุฑ์ที่มีเชื้อชาติอื่น ๆ คือ เมื่อมีการสู่ขอแล้วเจ้าบ่าวก็จะนำเงินสด ทองหมั้น ชันหมาก กระเทียม เปลือกข้าวสาร เตาไฟ ไปที่บ้านเจ้าสาว เจ้าบ่าวจะต้องขึ้นเกวียนบรรทุกพืนไปส่งที่บ้านเจ้าสาวเอง เมื่อถึงเวลาฤกษ์ก็จะทำการแห่ชันหมาก เจ้าบ่าวเจ้าสาว จะเข้ารับการผูกขวัญที่โรงพิธีเพื่อรับพรจากพ่อ แม่ ญาติ พี่ น้อง ซึ่งเป็นประเพณีที่ติดต่อกันมากระทั่งถึงปัจจุบันนี้)

จ. ประเพณีบวชนาคและแห่นาค (เป็นประเพณีที่ทำกันในกลุ่มราชวรุฑ์ที่นับถือพุทธศาสนา จะมีการฉลองนาคและแห่นาคก่อนที่จะทำพิธีบวชเป็นพระภิกษุ)

¹พระยาเพชรปานิ. จดหมายเหตุเรื่องมณฑลนครราชสีมา. 2467. หน้า 31.
(อ้างอิงมาจาก พวงไข่มุกข์ คุนารัตนพฤกษ์. ความสำคัญของเมืองนครราชสีมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453). วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521. หน้า 87 - 89.

✓ จ. การนับถือศาสนาและความเชื่อ (ราชฐานเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิ และบุรีรัมย์) จะมีลักษณะของการนับถือศาสนาและความเชื่อที่แตกต่างกันตามสภาพของสังคมแต่ละท้องถิ่นดังนี้

✓ 1. ศาสนาพุทธ ราชฐานส่วนใหญ่นครราชสีมา บางส่วนของชัยภูมิและบุรีรัมย์ จะนับถือพุทธศาสนา สังเกตได้จากการที่ราชฐานกลุ่มนี้จะมีประเพณีแห่เทียนพรรษาเพื่อถวายแก้ววัดต่าง ๆ ในวันแรม 1 ค่ำ เดือน 8) ตามความเชื่อที่ว่าเมื่อแห่เทียนไปถวายให้แก้ววัดแล้วจะทำให้ชีวิตมีความสว่างไสวเหมือนแสงเทียน นอกจากนี้ยังมีประเพณีบวชนาค การทำขวัญนาค ถือว่าเป็นขึ้นเริ่มต้น ก่อนที่จะเข้าพิธีบวชเป็นพระภิกษุในพุทธศาสนา ตามความเชื่อที่ว่าจะทำให้พ่อ แม่ ญาติ พี่ น้อง ได้บุญเกาะชายผ้าเหลืองไปสร้างสวรรค์ นอกจากนี้ในกลุ่มราชฐานที่นับถือพุทธศาสนายังมีพิธีกรรมทางศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตประจำวันแทบทุกเรื่อง ตั้งแต่การเกิด การโกนผมไฟ การแต่งงาน การบวช การแต่งงาน การขึ้นบ้านใหม่ งานประเพณีต่าง ๆ แม้กระทั่งงานศพ แสดงให้เห็นถึงความศรัทธาและเลื่อมใสในพุทธศาสนาของราชฐาน

✓ 2. โสยศาสตร์ จะมีราชฐานส่วนใหญ่นครราชสีมาและชัยภูมิที่นับถือในเรื่องภูติผีปิศาจ โสยศาสตร์และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ โดยราชฐานจะตั้งศาล "คาปู้" เพื่อกราบไหว้โดยถือว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่จะช่วยให้เกิดความสุข ทุกข์ ป่วย ไข้ ให้เกิดขึ้นหรือหายได้ นอกจากนี้ยังมีการนับถือเจ้าฟ่ง เจ้าป่า เจ้าน้ำ เจ้าเขา มีการเซ่นไหว้ผีเรือน ด้วย 1. การนับถือภูติผีปิศาจ โสยศาสตร์ และโหราศาสตร์ ส่วนใหญ่จะอยู่ในกลุ่มราชฐานที่มีเชื้อชาติเขมร

1 พวงไข่มุกข์ คุณารัตนพดกข์. ความสำคัญของเมืองนครราชสีมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453). วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521. หน้า 86.

ความเชื่อในเรื่องพุทธศาสนา หรือไสยศาสตร์นี้ จะเป็นสิ่งที่สืบทอดมาตั้งแต่โบราณ โดยบรรพบุรุษจะเป็นผู้สอนให้เกิดความเชื่อในเรื่องเหล่านี้ นอกจากนี้ยังมีราษฎรอีกจำนวนมากที่มีความเชื่อและศรัทธาทั้งพุทธศาสนาและไสยศาสตร์ควบคู่กันไป

ในสมัยที่รัฐบาลเริ่มต้นปรับปรุงการปกครองให้เป็นแบบมณฑลเทศาภิบาล รัฐบาลก็มีความคิดที่จะให้ราษฎรในภูมิภาคนี้เลิกการเชื่อถือในเรื่องไสยศาสตร์ เพราะหากราษฎรยังมีความเชื่อในเรื่องดังกล่าวต่อไปแล้ว ก็จะถูกฝรั่งแย่งชิงหรือชักจูงใจให้กระด้างกระเดื่องต่อรัฐบาลได้ง่าย รัฐบาลจึงได้ปรับปรุงการจัดการศึกษาแผนใหม่ให้ราษฎรในเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ ได้มีความรู้ในวิทยาการใหม่ ๆ สามารถที่อ่าน เขียนและพูดคุยกันโดยใช้ภาษาไทยเป็นสื่อกลางได้ ซึ่งจะส่งผลในการลดความแตกต่างระหว่างเชื้อชาติและลัทธิความเชื่อของราษฎร ซึ่งจะเกิดผลดีในการปกครองของรัฐบาลด้วย

2.3 การศึกษา การจัดการศึกษาในเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ ก่อนที่จะมีการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลนั้น (เป็นการจัดการศึกษาตามรูปแบบเดิมคือ ไม่มีหลักสูตรที่กำหนดไว้ชัดเจน แต่จะมีพระภิกษุทำหน้าที่เป็นครูสอน นักเรียนส่วนใหญ่ก็จะเป็นพระภิกษุสามเณรและผู้ศรัทธาใช้พระภิกษุอยู่ที่วัดที่เรียกว่าศิษย์วัดเป็นส่วนใหญ่)

เมื่อราษฎรในภูมิภาคนี้ส่วนใหญ่นับถือพุทธศาสนา วัดจึงเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนิกชนในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริที่จะขยายการศึกษาให้กว้างขวางออกไปนั้น ก็ทรงเห็นความสำคัญของวัดในการที่จะสอนวิชาความรู้ต่าง ๆ ให้แก่ราษฎรทั่วไป โดยมีกลุ่มเป้าหมายแรกคือ พากศิษย์วัดทั้งหลาย จึงโปรดฯ ให้พระภิกษุสงฆ์ได้สอนหนังสือให้ศิษย์วัดมีความรู้ จะได้ไม่เกียจคร้านและไม่ปล่อยเวลาให้ผ่านไปโดยเปล่าประโยชน์¹

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "ความเห็นที่จะจัดการศึกษาของกระทรวงธรรมการ," ใน พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับเรื่องประกอบ. 2507. หน้า 100.

ต่อมาพระสงฆ์ก็ได้ทำการสอนบุตรหลานของราษฎรที่เข้ามาศึกษาหาความรู้ในวัดด้วย แต่การสอนหนังสือของพระสงฆ์ก็ยัง ไม่มีการพัฒนาที่ดีขึ้น เพราะยังสอนตามแบบโบราณซึ่งสอน ภาษาไทยผสมกับภาษาลาว ซึ่งเป็นการสอนรูปแบบที่พระสงฆ์เหล่านี้เคยเรียนมา¹ ทำให้ การจัดการเรียนการสอนในสมัยนั้นไม่เกิดผลดีเท่าที่ควร เนื่องจากไม่มีสิ่งที่จะ เป็นสื่อกลางหรือ เน้นในความเป็นไทยเลย เพราะราษฎรที่มีเชื้อชาติลาวก็จะเรียนเป็นภาษาถิ่นของตนเองคือ ภาษาลาวและราษฎรที่มีเชื้อชาติเขมรก็จะ เรียนภาษาเขมรซึ่งเป็นภาษาถิ่นของตน

รัฐบาลจึงต้องหาวิธีการต่าง ๆ ที่จะให้ราษฎรเหล่านี้อยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข ยอมรับ การปกครองของรัฐบาลไทยและยอมรับข้าราชการคนไทยที่ไปบริหารราชการในเมืองต่าง ๆ เพื่อไม่ให้เกิดปัญหาทางด้านการเมืองและการปกครองขึ้น รัฐบาลจึงได้ปรับปรุงให้มีการ จัด การศึกษารูปแบบเดียวกันทั้งประเทศ โดยใช้ภาษาไทยเป็นหลักในการจัดการศึกษา เพื่อให้ เป็นพื้นฐานที่จะทำให้ราษฎรที่มีเชื้อสายลาวและเขมร ได้เปลี่ยนรูปแบบการดำรงชีวิตของตนเอง มาเป็นคนไทย ซึ่งจะช่วยให้การปกครองของรัฐบาลในภูมิภาคนี้เกิดผลดีมากยิ่งขึ้น

2.4 การประกอบอาชีพของราษฎร ก่อนที่จะมีการปรับปรุงการปกครองเป็นแบบ มณฑลเทศาภิบาล (ราษฎรในเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ ส่วนใหญ่จะประกอบอาชีพ เลี้ยงโค สุกร หาเขาสัตว์ หาหนังสัตว์ หาของป่า ทำการเพาะปลูก เป็นต้น) ผลผลิต ต่าง ๆ ราษฎรจะนำมาขายที่เมืองนครราชสีมา ซึ่งจะมีพ่อค้าจากเมืองต่าง ๆ มาคอยรับซื้อ สินค้าต่าง ๆ จากราษฎรอีกต่อหนึ่ง

พ่อค้าจะใช้เส้นทางจากเมืองนครราชสีมาไปยังชัยภูมิหรือบุรีรัมย์เป็นเส้นทาง การเดินทาง ไปค้าขายกับเมืองอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แต่เส้นทางคมนาคมดังกล่าว ก็มีกลุ่ม โจรผู้ร้ายคอยปล้นและชิงทรัพย์พ่อค้าและราษฎรอยู่เสมอ ๆ ทำให้พ่อค้าไม่ค่อยกล้าที่จะเดินทาง ไปติดต่อค้าขายกับหัวเมืองต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมากนัก เนื่องจากไม่มีความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินโดยเดินทางออกไปจากบ้าน เมืองเพียง 20 - 30 เส้น ก็จะมี

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/6. รายงานจัดราชการและก่อสร้าง เมืองนครราชสีมา. สำนักที่ 33044 ลงวันที่ 25 ธันวาคม ร.ศ. 115. (พ.ศ. 2439).

กลุ่มโจรคอยปล้นและชิงทรัพย์อยู่เสมอ¹

นอกจากปัญหานี้เรื่องกลุ่มโจรผู้ร้ายจะเป็นอุปสรรคในการขยายตลาดการค้าแล้ว ยังมีปัญหาเกี่ยวกับเส้นทางคมนาคมที่มีความทุรกันดารมากทำให้การเดินทางต้องเสียเวลา มาก พ่อค้าที่จะเดินทางไปซื้อสินค้าที่เมืองนครราชสีมาและหัวเมืองอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจึงมีไม่มากเท่าที่ควร ดังรายงานที่พระยาจำแลนบดี ผู้ตรวจราชการของรัฐบาล ได้รายงานต่อเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยว่า ".....เมืองนครราชสีมาเป็นที่รับส่งสินค้า ระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองต่าง ๆ ตลอดลำน้ำโขง เป็นตลาดที่สำคัญในการค้าขาย เมืองหนึ่งแต่เพราะเดินทางไปมาลำบากจึงกระปรกกระเปรี้ยวอยู่..."² เมื่อพ่อค้าจากเมืองอื่น ๆ เข้าไปซื้อและขายสินค้าน้อย รายได้ของราษฎรในท้องถิ่นก็น้อยลงไปด้วย การปรับปรุงสภาพความเป็นอยู่ของราษฎรให้ดีขึ้นก็เป็นไปได้ช้า รัฐบาลจึงต้องหาวิธีการที่จะปรับปรุงเส้นทางคมนาคมให้มีความสะดวกในการเดินทางมากยิ่งขึ้น พร้อมกับแก้ไขปัญหาโจรผู้ร้ายให้หมดสิ้นไป เพื่อเป็นการดึงดูดใจพ่อค้าจากเมืองต่าง ๆ ให้เข้าไปค้าขายที่เมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์มากยิ่งขึ้น

จากเหตุผลดังกล่าวข้างต้น ทำให้รัฐบาลต้องปรับปรุงการปกครองให้ดีขึ้นกว่าเดิมในรูปแบบใหม่ที่เรียกว่ามณฑลเทศาภิบาล เพื่อที่จะได้จัดกำลังคนและงบประมาณสนับสนุน การปราบปรามโจรผู้ร้าย รวมไปถึงการปรับปรุงเส้นทางคมนาคมได้เต็มที่ โดยมีจุดหมายที่จะให้ราษฎรมีความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน สามารถทำมาหากินได้อย่างปกติสุข รวมไปถึงการปรับปรุงข้าราชการให้ออกดีคนแก่งาน เพื่อบำบัดทุกข์บำรุงสุขและเป็นที่พึ่งแก่ราษฎรได้ ข้าราชการไม่แสวงหาผลประโยชน์ให้แก่ตนเอง กระทั่งมีการปรับปรุงเส้นทางคมนาคมจากกรุงเทพฯ ถึงเมืองนครราชสีมา และจากเมืองนครราชสีมาไปยังบุรีรัมย์ ชัยภูมิ และหัวเมืองอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือควบคู่ไปกับการปรับปรุงรูปแบบการปกครองมณฑลเทศาภิบาล ที่เรียกว่ามณฑลนครราชสีมาในลำดับต่อมา

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/14. พระพรหมภิบาลไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา. ลงวันที่ 4 กันยายน ร.ศ. 115. (พ.ศ. 2439).

²กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/16. รายงานมณฑลนครราชสีมา. ลงวันที่ 19 พฤษภาคม ร.ศ. 127. (พ.ศ. 2451).

สรุปได้ว่า ในส่วนของชนบทรรมนิยมประเพณีและวัฒนธรรมที่มีความแตกต่างกันของราษฎรในเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ ที่เห็นได้ชัดเจนในเรื่องของเชื้อชาติ ภาษาถิ่น ความเชื่อในการนับถือศาสนา การประกอบพิธีกรรมที่มีความแตกต่างกันไปตามสภาพของท้องถิ่น ทำให้การเชื่อมโยงทางวัฒนธรรมที่จะให้เกิดความกลมกลืนกันเป็นไปได้ยาก ในขณะที่อาจจะเกิดความแตกแยกกันในกลุ่มของราษฎรที่มีความแตกต่างกันในเรื่องดังกล่าวเป็นไปได้ง่าย ถ้าหากว่ารัฐบาลยังใช้วิธีการปกครองแบบเดิมที่ข้าราชการสามารถหาผลประโยชน์ให้แก่ตนเองได้ ข้าราชการก็จะ เป็นที่พึ่งแก่ราษฎรส่วนใหญ่ไม่ได้และไม่สามารถที่จะให้ความยุติธรรมให้แก่ราษฎรได้ทุกคน หากราษฎรที่มีความแตกต่างกันทางด้านเชื้อชาติเหล่านี้คิดว่าไม่ได้รับความยุติธรรมจากรัฐบาลแล้ว ก็เป็นความเบาะบางอย่างยิ่งที่จะทำให้เกิดความวุ่นวายได้ เพราะ เป็นช่วงเวลาที่ฝรั่ง เสด็จพยายามหาทางเข้าแทรกแซงทางการเมืองในบริเวณนี้ โดยเข้ายุแหย่ราษฎรให้เอาใจออกห่างรัฐบาลไทย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงดำเนินการเร่งปรับปรุงการปกครองให้เป็นแบบมณฑลเทศาภิบาลโดยเร็ว เพื่อให้ราษฎรมีความมั่นใจในการปกครองของรัฐบาลไทยว่าสามารถที่จะให้ความคุ้มครองและให้ความยุติธรรมแก่พวกเขาเหล่านั้นได้ พร้อมทั้งปรับปรุงรูปแบบการศึกษาเป็นการศึกษาแบบใหม่โดยใช้หลักสูตรเดียวกัน ปรับปรุงเส้นทางคมนาคมให้มีความสะดวกมากยิ่งขึ้น ดำเนินการปรับปรุงระบบราชการให้เป็นระบบมากยิ่งขึ้น พร้อมกับทำการปราบปรามโจรผู้ร้ายให้หมดสิ้นไป ที่สำคัญคือ พยายามลดความแตกต่างทางด้านเชื้อชาติ แนวความคิด ความเชื่อของราษฎรลง พร้อมกับประสานชนบทรรมนิยมประเพณีให้กลมกลืนกันมากยิ่งขึ้น ให้ราษฎรยึดมั่นในความเป็นคนไทย ซึ่งจะเป็นผลดีต่อการปกครองของรัฐบาลที่มีต่อภูมิภาคนี้มากยิ่งขึ้น

3. ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐบาลกับเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์

3.1 ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างรัฐบาลกับเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์
ก่อน พ.ศ. 2436 ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐบาลกับเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ นั้นเริ่มมาตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. 2199 - 2231) แห่งกรุงศรีอยุธยา โดยจะกล่าวแยกเป็นเมืองดังนี้)

ก. เมืองนครราชสีมา (สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทรงสร้างเมืองนครราชสีมาขึ้นใหม่บริเวณที่ตั้งเมืองในปัจจุบันนี้ แทนเมืองโคราชเก่า) ที่กลายเป็นเมืองร้าง เนื่องจากราษฎรอพยพหนีความแห้งแล้งและโรคภัยไข้เจ็บที่ชุกชุม เพื่อให้เป็นเมืองหน้าด่านทางด้านทิศตะวันออกของกรุงศรีอยุธยา มีฐานะของเมืองเทียบเท่าเมืองชั้นเอก²

สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงราชทานภาพ ทรงมีความเห็นในเรื่องการสร้างเมืองนครราชสีมาว่า "...เมืองนครราชสีมา คงจะสร้างในสมัยเดียวกันกับเมืองนครศรีธรรมราช เพราะมีประตูเมือง หอรบ และถนนกลางเมืองแบบเดียวกัน..."³ ลักษณะของเมืองมีความมั่นคงมาก มีป้อมปราการ หอรบที่แข็งแรง ข้าศึกจะเข้ายึดเมืองได้ยาก เมื่อสร้างเมืองเสร็จเรียบร้อยแล้ว สมเด็จพระนารายณ์มหาราช โปรดเกล้าฯ ให้พระยายมราช (สังข์)⁴ ซึ่งเป็นขุนนางที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยมากมาเป็นเจ้าเมืองเพื่อพระราชทานเป็นความดีความชอบในการปฏิบัติราชการ จึงถือว่าเมืองนครราชสีมาในสมัยแรกของการสร้างเมืองขึ้นใหม่มีความสัมพันธ์ที่ดีและใกล้ชิดกับรัฐบาลมาก

ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เมืองนครราชสีมา มีเมืองขึ้น 5 เมือง ได้แก่

1. เมืองชัยภูมิ
2. เมืองแปะ (เมืองบุรีรัมย์)⁵
3. เมืองนครจำปาศักดิ์ (สีก้า)
4. เมืองพิมาย

¹ปัจจุบันนี้อยู่ในเขตอำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา.

²จังหวัดนครราชสีมา. จังหวัดนครราชสีมา งานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ. 2500.

หน้า 11 - 12.

³กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/1. หนังสือราชการของกระทรวงมหาดไทยบอกข้าหลวงเมืองนครราชสีมา.

⁴เดิม วิชาญพจนกิจ. ประวัติศาสตร์อีสาน. พิมพ์ครั้งที่ 2. 2530. หน้า 5.

⁵กรมตำรวจ กระทรวงศึกษาธิการ. ภูมิศาสตร์ประเทศไทย. 2468. หน้า 161.

5. เมืองนางรอง¹

ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองนครราชสีมากับรัฐบาลเสื่อมคลายลงมากในรัชสมัยพระเพทราชา เมื่อพระยายมราช (สังข์) มีความไม่พอใจที่พระเพทราชาแย่งชิงอำนาจจากสมเด็จพระนารายณ์มหาราช จึงตั้งแข็งเมืองไม่ยอมขึ้นต่อรัฐบาลอีกต่อไป กรุงศรีอยุธยา ยกทัพมาปราบปรามก็ต้องใช้เวลาถึง 2 ปีเศษ จึงยึดเมืองนครราชสีมาได้สำเร็จ)

ใน พ.ศ. 2310 พม่าได้ตีกรุงศรีอยุธยาแตก กรมหมื่นเทพพิพิธ ราชวงศ์พระองค์หนึ่งของกรุงศรีอยุธยาได้ตั้งตนเป็นอิสระ โดยย้ายเมืองพิมายเป็นฐานอำนาจ มีอาณาเขตปกครองมาถึงเมืองนครราชสีมา ถึงแม้ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจะทำการกู้อิสระภาพได้สำเร็จแล้ว จึงได้ตั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานี แต่กรมหมื่นเทพพิพิธไม่ยอมสวามิภักดิ์ต่อรัฐบาล สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจึงยกทัพมาปราบปรามและดำเนินการปราบปรามสำเร็จ เมื่อ พ.ศ. 2311² หลังจากนั้นเมืองนครราชสีมาก็มีความสัมพันธ์อันดีกับรัฐบาลเรื่อยมา

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้สถาปนากรุงเทพฯ เป็นราชธานีแห่งใหม่ เมื่อ พ.ศ. 2325 จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เมืองนครราชสีมาเป็นเมืองชั้นเอก มีหน้าที่กำกับตรวจตราหัวเมืองประเทศราชริมฝั่งแม่น้ำโขง ได้แก่ เมืองเวียงจันทน์ นครพนม และนครจำปาศักดิ์³ แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างเมืองนครราชสีมากับรัฐบาล พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จึงได้ทรงวางพระราชหฤทัยมากขนาดนี้

¹ประเสริฐ ลีวานันท์ และสมชาย พุ่มสะอาด. 73 จังหวัด. 2529.

หน้า 423.

²กรมศิลปากร. "เรื่อง จังหวัดต่าง ๆ ในประเทศไทย," ใน พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระโสภณอักษรกิจ (เล็ก สมิยะสิริ). 2491. หน้า 66.

³สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาธรรมราชานุภาพ. "เที่ยวตามทางรถไฟ," ใน อนสรณ์ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์โทขุนสมานมธุรพจน์ (อึ้งพันธุ มธุรพจน์). 2509.

หน้า 117.

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เมืองนครราชสีมาได้ปกครองเมืองขึ้น 10 เมือง

ได้แก่¹

1. เมืองพุทไธสง
2. เมืองภูเขียว
3. เมืองชัยภูมิ
4. เมืองรัตนบุรี
5. เมืองพิมาย
6. เมืองนางรอง
7. เมืองตะลุง (ประโคนชัย)
8. เมืองปักธงชัย
9. เมืองสังขุม (จักรี)
10. เมืองแปะ (เมืองบุรีรัมย์)

การที่เมืองนครราชสีมาได้ปกครองเมืองขึ้นถึง 10 เมืองนี้ แสดงให้เห็นถึงความไว้วางใจที่รัฐบาลมีต่อผู้ปกครองเมืองนครราชสีมา เป็นยุคที่ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐบาลกับเมืองนครราชสีมาดีที่สุด

ใน พ.ศ. 2420 ความสัมพันธ์ระหว่างกับเมืองนครราชสีมา ก็เริ่มเสื่อมคลายลงอีกครั้งหนึ่ง เมื่อมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เมืองภูเขียวออกจากการปกครองของเมืองนครราชสีมา ไปขึ้นตรงต่อรัฐบาลที่กรุงเทพฯ เนื่องจากพระไกรสิงหนาท เจ้าเมืองภูเขียว ได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าเจ้าเมืองนครราชสีมา คำนึงการปกครองหัวเมืองขึ้น โดยวิธีกดขี่ข่มเหงทักท้วงเจ้าเมือง กรมการเมือง และราษฎรได้รับความเดือดร้อน ราษฎรเมืองภูเขียวจึงได้พากันอพยพหนีไปอยู่ที่เมืองอื่นเป็นจำนวนมาก จึงขอให้เมืองภูเขียวขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ²

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 8. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1190.

(พ.ศ. 2371).

²กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.12. โปรดเกล้าฯ ให้แยกเมืองภูเขียวมาขึ้นกรุงเทพฯ. จ.ศ. 1239. (พ.ศ. 2420).

จากกรณีดังกล่าวทักให้เจ้าเมืองนครราชสีมา ไม่พอใจรัฐบาลและไม่ค่อยให้ความร่วมมือกับรัฐบาลตั้งแต่นั้นมา ทักให้ความสัมพันธ์ระหว่าง เมืองนครราชสีมากับรัฐบาลเสื่อมคลายลงไป ซึ่งเป็นสาเหตุที่สำคัญประการหนึ่งที่ทักให้รัฐบาลต้องปลดพระยานนครราชสีมาออกจากตำแหน่งเจ้าเมือง เนื่องจากไม่ยอมปฏิบัติตามคำสั่ง รัฐบาลในการจัดกำลังสนับสนุนในการปราบฮ่อที่เมืองพวนและทุ่งเชียงคำ รัฐบาลจึงปลดพระยานนครราชสีมาออกจากตำแหน่ง ใน พ.ศ. 2430

เมื่อรัฐบาลได้ปลดพระยานนครราชสีมาออกจากตำแหน่งแล้ว ก็ได้ตั้งพระพิเรนทรเทพ เจ้ากรมพระตำรวจใหญ่ซ้าย ซึ่งเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของรัฐบาลจากกรุงเทพฯ ไปดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองนครราชสีมา¹ แทน แต่ก็ต้องประสบกับปัญหาโจรผู้ร้ายที่เกิดขึ้นเป็นจำนวนมากและไม่สามารถที่จะแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้นได้ เนื่องจากพระพิเรนทรเทพเป็นข้าราชการที่ไปจากกรุงเทพฯ ไม่ใช่นานท้องถิ่นจึงไม่รู้แหล่งของปัญหาที่เกิดขึ้นอย่างแท้จริง ทักให้แก้ไขปัญหาก็ได้ไม่ถูกต้อง ประกอบกับมีการเมืองบางคนให้การสนับสนุนกลุ่มโจรผู้ร้ายด้วย

การที่กรมการเมืองบางคนให้การสนับสนุนกลุ่มโจรผู้ร้าย อาจจะเป็นเพราะสาเหตุที่รัฐบาลได้ปลดเจ้าเมืองคนเดิมแล้วส่งข้าราชการจากกรุงเทพฯ ไปเป็นแทน ทักให้กรมการเมืองคิดว่ารัฐบาลไม่ไว้วางใจข้าราชการในท้องถิ่นแล้ว เหตุผลอีกประการหนึ่งก็คือ กรมการเมืองยังมีความรักในตัวของพระยานนครราชสีมา และมีรายได้จากการหาผลประโยชน์จากราชการมาก่อน จึงไม่ค่อยที่จะให้ความร่วมมือกับเจ้าเมืองคนใหม่ ในทางตรงกันข้ามกันกลับให้การสนับสนุนกลุ่มโจรผู้ร้าย ทักให้การปราบปรามโจรผู้ร้ายไม่ได้ผล ราษฎรก็ได้รับความเดือดร้อนมากขึ้น²

จากกรณีดังกล่าวทักให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรับปรุงการปกครอง เมืองนครราชสีมาและ เมืองที่อยู่ในความปกครองของ เมืองนครราชสีมาหลายครั้ง กระทั่งปรับปรุงการปกครองเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาล ซึ่งรัฐบาลเริ่มปรับปรุงตั้งแต่ พ.ศ.

1 กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.32. โปรดเกล้าฯ ให้พระพิเรนทรเทพ
เป็นข้าหลวงไปรักษาราชการบ้านเมืองแล้วให้ถอดพระยานนครราชสีมาออกจากที่เจ้าเมือง.
จ.ศ. 1249. (พ.ศ. 2430).

2 กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม./14/14. พระพรหมภิบาลไปตรวจ
ราชการมณฑลนครราชสีมา. ลงวันที่ 4 กันยายน ร.ศ. 115. (พ.ศ. 2439).

2436 และสำเร็จเป็นมณฑลเทศาภิบาล เมื่อ พ.ศ. 2437 เพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าวที่เกิดขึ้นให้สำเร็จลุล่วงไป โดยมีความมุ่งหวังที่จะให้ราษฎรดำรงชีวิตด้วยความสงบสุขต่อไป

ข. เมืองชัยภูมิ เมืองเดิมตั้งอยู่บริเวณช่องสามหมอ ซึ่งชาวเวียงจันทน์ได้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานบริเวณช่องเขามีน้ำไหลผ่าน ท้าเลดีจึงเรียกที่ตั้งเมืองว่า "ชัยภูมิ" ตั้งเป็นเมืองครั้งแรกในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มีฐานะเป็นเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมา ต่อมากลายเป็นเมืองร้าง

พ.ศ. 2360 นายแล ขุนนางเมืองเวียงจันทน์ได้นำไพร่พลชาวเมืองเวียงจันทน์อพยพมาตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณที่ตั้งเมืองชัยภูมิในปัจจุบันนี้ ในระยะแรกของการตั้งเมืองยังไม่มีความสัมพันธ์กับรัฐบาลไทย เพราะยังส่งส่วยยาให้แก่เจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์ ต่อมาจึงได้ส่งส่วยยาให้แก่รัฐบาลไทย ซึ่งเป็นการแสดงถึงการยอมสวามิภักดิ์ต่อรัฐบาลไทย

พ.ศ. 2369 ตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์ยกทัพมาตีเมืองนครราชสีมา และเมืองต่าง ๆ ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นายแลผู้นำของเมืองชัยภูมิ พร้อมด้วยขุนพลนายด่านบ้านชวน¹ ชาวเมืองสีมูม² ร่วมกับคุณหญิงโม³ แห่งเมืองนครราชสีมา เข้าตีกองทัพของเจ้าอนุวงศ์แตกพ่ายไป เมื่อปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เสร็จเรียบร้อยแล้ว นายแลได้รับการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็นพระยาภักดีชุมพล เจ้าเมืองชัยภูมิ มีฐานะเป็นเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมา

จากการที่เจ้าเมืองชัยภูมิ ซึ่งเคยเป็นขุนนางเมืองเวียงจันทน์ ตลอดถึงไพร่พลที่มีเชื้อสายลาวเวียงจันทน์แต่ก็ยังช่วยรัฐบาลไทยในการต่อต้านกองทัพของเมืองเวียงจันทน์ด้วย แสดงให้เห็นถึงความจงรักภักดีของเจ้าเมืองชัยภูมิ และราษฎรเมืองชัยภูมิที่มีต่อรัฐบาลไทย

1ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น พระฤทธิธำชัย เจ้าเมืองบ้านเหน็จณรงค์ (บ้านชวน) คนแรก.

2ปัจจุบันนี้คือ อําเภोजิตุรัส จังหวัดชัยภูมิ

3เป็นภรรยาของท่านพระยาปลัดเมืองนครราชสีมา ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น ท้าวสุรนารี

ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนที่จะทรงปรับปรุงภูมิภาคนี้ให้เป็นแบบมณฑลเทศาภิบาล พระองค์ทรงเห็นว่าราษฎรส่วนใหญ่ของเมืองชัยภูมิมีเชื้อชาติลาวสายเวียงจันทน์ หากให้เจ้าเมืองและกรมการเมืองดำเนินการปกครองตามรูปแบบเดิมข้าราชการสามารถที่จะแสวงหาผลประโยชน์จากราษฎรให้แก่ตนเองได้แล้ว อาจจะทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนและไม่พอใจการปกครองของรัฐบาลก็ได้

เมื่อฝรั่งเศสขยายอิทธิพลเข้ามามีอำนาจในหัวเมืองลาว ท้าให้ราษฎรในเมืองชัยภูมิและหัวเมืองต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเกิดการเปรียบเทียบสภาพความเป็นอยู่ระหว่างการอยู่ภายใต้การปกครองของรัฐบาลไทยกับอยู่ภายใต้การปกครองของฝรั่งเศส ราษฎรอาจจะคิดเอาใจออกห่างจากรัฐบาลไทยซึ่งจะเกิดความเสียหายต่อความมั่นคงทางการเมืองการปกครองในภูมิภาคนี้ได้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงปรับปรุงการปกครองหัวเมืองในภูมิภาคนี้ให้เป็นแบบมณฑลเทศาภิบาล โดยให้เมืองชัยภูมิอยู่ภายใต้การปกครองของมณฑลนครราชสีมา เพื่อให้ราษฎรมีความนิยมและศรัทธาในการปกครองของรัฐบาลไทยมากยิ่งขึ้น

ค. เมืองบุรีรัมย์ ตั้งเป็นเมืองครั้งแรกในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชขึ้นต่อเมืองนครราชสีมา ต่อมากลายเป็นเมืองร้างเนื่องจากมีโรคภัยไข้เจ็บชุกชุมราษฎรจึงอพยพหนีไปอยู่ที่อื่น ใน พ.ศ. 2321 สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเมืองแปะขึ้น โดยให้พวกเขมรป่าดงเข้ามาอยู่อาศัยและทำมาหากินร่วมกัน แล้วตั้งให้บุตรเจ้าเมืองผไทสมัน เป็นเจ้าเมือง ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยานครภักดี ใน พ.ศ. 2441 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนชื่อเมืองแปะ เป็นเมืองบุรีรัมย์¹

ตั้งแต่แรกตั้งเมืองในสมัยกรุงธนบุรีเป็นต้นมา (เมืองบุรีรัมย์มีความจงรักภักดี และมีความสัมพันธ์ที่ดีกับรัฐบาลเสมอมา ถึงแม้ว่าจะมีการเปลี่ยนศูนย์อำนาจจากกรุงธนบุรีมาเป็นกรุงรัตนโกสินทร์ก็ตาม แต่ความสัมพันธ์ ความจงรักภักดีต่อรัฐบาลก็ยังมิได้อยู่เช่นเดิม

¹จังหวัดบุรีรัมย์. จังหวัดบุรีรัมย์ งานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ. 2500.

จากเหตุการณ์เจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์ ซึ่งเป็นหัวเมืองประเทศราชของไทย ได้ก่อกบฏขึ้นและยกทัพมากวาดต้อนผู้คนเสบียงอาหารแถบเมืองบุรีรัมย์ พุทไธสง นางรอง เมื่อ พ.ศ. 2369 เจ้าเมืองบุรีรัมย์ได้นำชาวเมืองต่อสู้กับทหารเมืองเวียงจันทน์ แต่ก็สู้กับกองทัพลาวไม่ได้ พระนครภักดี (หงส์) ถูกจับประหารชีวิต¹ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความจงรักภักดีของเจ้าเมืองและราษฎรเมืองบุรีรัมย์ที่มีต่อรัฐบาลไทยมาก เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์เรียบร้อยแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้หลวงปลัดบุตรพระนครภักดี (หงส์) เป็นเจ้าเมืองสืบมา

ภายหลังรัฐบาลเห็นว่าเมืองบุรีรัมย์มีความสำคัญมาก เพราะเป็นเมืองที่ติดกับชายแดนเขมร อีกทั้งราษฎรส่วนใหญ่อของเมืองบุรีรัมย์ก็มีเชื้อชาติเขมร หากให้เจ้าเมืองซึ่งเป็นคนท้องถิ่นที่มีเชื้อชาติเขมรปกครองกันเองแล้วก็จะไม่เกิดผลดีต่อรัฐบาล จึงได้ส่งข้าราชการจากเมืองนครราชสีมาไปเป็นเจ้าเมืองบุรีรัมย์แทนข้าราชการในท้องถิ่น

จากที่ราษฎรส่วนใหญ่อของเมืองบุรีรัมย์มีเชื้อชาติเขมรนี้เอง เมื่อฝรั่งเศสเข้ายึดครองญวนและมอญมาจนดินแดนเขมรส่วนนอกแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงเร่งการปรับปรุงการปกครองให้ดียิ่งขึ้นกว่าระบบการปกครองแบบเดิม เพื่อให้ราษฎรที่มีเชื้อชาติเขมรได้มีความมั่นใจว่าจะได้รับความสุข มีความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน ตลอดจนยังได้รับความเป็นธรรมภายใต้การปกครองของรัฐบาลไทย เป็นการป้องกันไม่ให้อราษฎรเชื้อชาติเขมร เอาใจออกห่างจากการปกครองของรัฐบาลไทยและฝักใฝ่ฝรั่งเศส ซึ่งจะเป็นอันตรายต่อความมั่นคงในภูมิภาคนี้มาก

สรุปได้ว่า ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ กับรัฐบาลส่วนใหญ่อจะมีลักษณะความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน แต่เมื่อมีเงื่อนไขทางการเมือง การปกครองของรัฐบาลที่มีต่อหัวเมืองเหล่านี้ในบางยุคบางสมัยก็ทำให้เกิดความสัมพันธ์เสื่อมคลายลงไปบ้างในบางครั้ง แต่ก็สามารถที่จะปรับปรุงให้มีความสัมพันธ์ระหว่างกันที่ดีขึ้นได้ เมื่อมีการลดเงื่อนไขทางการเมือง การปกครองในเวลาต่อมา แต่เมื่อฝรั่งเศสได้ขยายอิทธิพลเข้ามาในดินแดนลาวและเขมร ซึ่งรัฐบาลถือว่าเป็นภัยทางด้านการเมืองที่สำคัญมาก เมื่อเกิดกรณี

1 กรมศิลปากร. "เรื่อง จังหวัดต่าง ๆ ในประเทศไทย," ใน พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระโสมภณอักษรกิจ (เล็ก สมิตะสิริ). 2491. หน้า 90.

รัฐบาลปลดเจ้าเมืองนครราชสีมาออกจากตำแหน่ง เพราะมีความขัดแย้งกับรัฐบาล ท้าให้
กรมการเมืองและข้าราชการในหัวเมืองเหล่านี้บางส่วนเกิดความไม่พอใจรัฐบาล ประกอบกับ
เชื้อชาติของราษฎรในภูมิภาคนี้ มีความแตกต่างกัน จึงเป็นเงื่อนไขทางการเมืองที่สำคัญ รวม
ไปถึงปัญหาข้าราชการบางส่วนให้การสนับสนุนกลุ่มโจรผู้ร้ายและแสวงหาผลประโยชน์ต่าง ๆ
ให้แก่ตนเองดังที่ได้กล่าวมาแล้ว จึงทำให้รัฐบาลเกิดความไม่มั่นคงทางด้านการ
การเมือง การปกครอง และสภาพความสัมพันธ์ ความจงรักภักดีที่ข้าราชการกับราษฎรใน
ภูมิภาคนี้มีต่อรัฐบาล จากเงื่อนไขทางการเมือง การปกครองดังกล่าว จึงเป็นสาเหตุที่นำไป
สู่แนวพระราชดำริในการปรับปรุงการปกครองให้มีรูปแบบที่ดียิ่งขึ้น มีความทันสมัยเหมาะสม
กับยุคนั้น กระทั่งกลายเป็นการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล ที่เรียกว่ามณฑลนครราชสีมา
ตั้งแต่ พ.ศ. 2436 และเป็นมณฑลเทศาภิบาลเต็มรูปแบบ ใน พ.ศ. 2437 เป็นต้นมา

3.2 การส่งส่วยของหัวเมือง พระยาอนุমানราชธน ได้อธิบายเรื่องส่วยไว้ว่า
"ส่วย คือ สิ่งของที่บุคคลบางคนส่งให้รัฐบาลแทนการประจำราชการ"¹ ตั้งแต่สมัยกรุงศรี
อยุธยามาถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนที่จะมีการปรับปรุงการปกครอง
เป็นแบบมณฑลเทศาภิบาล บรรดาหัวเมืองที่อยู่ภายในพระราชอาณาเขตจะต้องส่งส่วยให้แก่
รัฐบาลเป็นประจำทุกปี

การที่รัฐบาลเก็บส่วย ก็เพื่อให้ได้นำไปใช้ในการบริหารราชการและป้องกันประเทศ
ส่วยอาจจะเป็นเงิน ทองคำ หรือสิ่งรัฐบาลต้องการเช่น สัตว์ ผ้าขาว น้ำมันรัก ดินประสี
พลเร็ว เป็นต้น² การส่งส่วยนั้น หัวเมืองต่าง ๆ จะต้องนำส่วยไปส่งที่กรุงเทพฯ เมื่อ

¹พระยาอนุমানราชธน. "เรื่อง ภาษีอากรและการค้าสำเภาสมัยก่อน," ใน
พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพ นายชะอุม ภิญญาวัฒน์. 2490. หน้า 5. (อ้างอิงมา
จาก ศิริวรณ นัยเมือง. การปกครองมณฑลพิษณุโลกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2437 - 2453. ปรินท์ในพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ประสานมิตร, 2521. หน้า 23.) (อัดสำเนา).

²กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.3. คัดตราต่าง ๆ มีไปหัวเมืองขึ้น
มหาดไทย. จ.ศ. 1232. (พ.ศ. 2413).

เจ้าหน้าที่ที่รับผิดชอบได้ตรวจนับแล้ว เสนาบดีผู้มีหน้าที่รับผิดชอบดูแลและปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ก็จะมีหนังสือแจ้งมาถึงเจ้าเมืองที่มีหน้าที่ดูแลหัวเมืองขึ้นต่าง ๆ ว่าส่วยที่ส่งไปให้รัฐบาลมีจำนวนเท่าไร ครบตามจำนวนหรือไม่หากส่วยที่ส่งไปนั้นไม่ครบตามจำนวนที่รัฐบาลกำหนด ก็จะทำให้เจ้าเมืองที่รับผิดชอบดูแลหัวเมืองที่อยู่ในความปกครองได้เร่งรัดเมืองขึ้นให้ส่งส่วยให้ครบตามจำนวนที่รัฐบาลกำหนดต่อไป

สำหรับการเก็บส่วยจากหัวเมืองส่งรัฐบาลนั้น เท่ากับเป็นการบังคับให้เจ้าเมืองกรมการและข้าราชการไปบังคับเอาเงินและสิ่งของต่าง ๆ จากราษฎรหรือให้ราษฎรจัดหาสิ่งของที่รัฐบาลต้องการมาให้ อีกทั้งเป็นการเปิดโอกาสให้ข้าราชการมีโอกาสแสวงหาผลประโยชน์ต่าง ๆ ให้แก่ตนเองได้ การกระทำดังกล่าวเท่ากับเป็นการกดขี่ราษฎรมาก เพราะการส่งส่วยนี้รัฐบาลเป็นผู้กำหนดประเภทและอัตราของส่วยเอง ไม่ได้เก็บจากราษฎรตามความเป็นจริงหรือตามผลผลิตที่จัดหาได้ ทำให้หัวเมืองต่าง ๆ ต้องค้างส่งส่วยให้แก่รัฐบาลอยู่เสมอ เพราะไม่สามารถที่จะจัดหาส่วยได้ครบตามจำนวนที่รัฐบาลกำหนด

การที่รัฐบาลกำหนดอัตราส่วยในแต่ละประเภทให้เมืองต่าง ๆ ต้องส่งนี้เอง ทำให้เกิดผลเสียต่อรัฐบาลเอง เพราะเกิดกรณีเมืองต่าง ๆ ค้างการส่งส่วยมาก เมื่อเจ้าเมืองที่รับผิดชอบดูแล ปกครองหัวเมืองขึ้นได้เร่งรัดส่วยจากเมืองขึ้นมากเกินไป ก็จะทำให้เจ้าเมืองและกรมการเมือง เหล่านั้นไม่พอใจและมักจะกล่าวหาว่าเจ้าเมืองนั้นปกครองโดยกดขี่ข่มเหง ทำให้เจ้าเมืองและกรมการเมืองในภูมิภาคนี้เกิดความขัดแย้งกันขึ้น อีกทั้งราษฎรก็ไม่สามารถที่จะส่งส่วยต่อรัฐบาลได้ก็จะอพยพครอบครัวหนีไปอยู่ที่อื่น¹ ทำให้เกิดความไม่มั่นคงทางการปกครองและรายได้ของรัฐบาลต้องลดลง

การที่รัฐบาลต้องเสียผลประโยชน์จากการจัดหารายได้แบบเก่าคือ การเก็บส่วย รัฐบาลต้องเปลี่ยนวิธีการจัดหารายได้แบบใหม่ เพื่อเป็นการลดปัญหาที่เกิดขึ้นและ เป็นการป้องกันการที่ราษฎรจะอพยพหนีการส่งส่วยให้แก่รัฐบาล เพราะหากไม่มีการปรับปรุงแก้ไขไปแนวทางที่ดีขึ้นแล้ว ราษฎรที่มีเชื้อชาติลาวและเขมร อาจจะพากันอพยพไปอยู่ภายใต้การปกครองของฝรั่งเศส ซึ่งกำลังมีอิทธิพลในลาวและเขมรก็ได้ ผลเสียก็จะตกอยู่กับรัฐบาลไทย

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.12. โปรดเกล้าฯ ให้แยกเมืองภูเขียว มาขึ้นกรุงเทพฯ. จ.ศ. 1239. (พ.ศ. 2420).

โดยตรง ✓ ภายหลังจากการจัดการปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ให้เป็นแบบมณฑลเทศาภิบาลแล้ว รัฐบาลจึงได้ดำเนินการแก้ไขวิธีการหารายได้จากการเก็บส่วยจากราษฎรมาเป็นการเก็บภาษีอากรและค่าธรรมเนียมประเภทต่าง ๆ เพื่อเป็นการลดความเดือดร้อนของราษฎรลง ซึ่งจะได้กล่าวรายละเอียดในบทต่อไป

3.3 การช่วยเหลือป้องกันพระราชอาณาจักร เจ้าเมือง กรมการเมืองและราษฎรเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ ได้มีบทบาทในการช่วยเหลือป้องกันพระราชอาณาจักรหลายครั้ง ที่เห็นได้ชัดเจนก็ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในคราวเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์ เมื่อ พ.ศ. 2369 ได้ช่วยกันต่อต้านและตีกองทัพเมืองเวียงจันทน์แตกพ่ายไป

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พวกฮ่อได้ยกทัพเข้าตีเมืองหนองคาย เมื่อ พ.ศ. 2417 รัฐบาลก็ได้กำลังของเมืองนครราชสีมาเป็นส่วนสำคัญในการปราบฮ่อ¹ ภายหลังเกิดกรณีความขัดแย้งระหว่างเจ้าเมืองนครราชสีมากับรัฐบาล เจ้าเมืองนครราชสีมาจึงไม่ยอมให้ความร่วมมือกับรัฐบาลในเรื่องการป้องกันประเทศมากนัก รัฐบาลจึงได้ปลดเจ้าเมืองนครราชสีมาออกจากตำแหน่ง ใน พ.ศ. 2430

จากความขัดแย้งที่เกิดขึ้นทำให้รัฐบาลเห็นถึงความสำคัญของผู้ที่ดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองนครราชสีมา ว่าจะต้องเป็นผู้ที่รัฐบาลไว้วางใจและเชื่อถือได้มากที่สุด หากเกิดมีเหตุการณ์หรือวิกฤติการณ์ทางการเมือง การปกครอง การทหารในภูมิภาคนี้หรือหัวเมืองชายแดนแล้ว เจ้าเมืองนครราชสีมาซึ่งเป็นเมืองที่มีความสำคัญทางด้านการปกครอง การเมืองและการทหารมากที่สุดคนภูมิกาศนี้จะต้องเต็มใจที่จะรับให้ความร่วมมือกับรัฐบาลอย่างเต็มที่ จะได้ไม่เป็นผลเสียแก่รัฐบาลต่อไปในอนาคต รัฐบาลจึงได้แต่งตั้งพระพิเรนทรเทพ ซึ่งเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่รัฐบาลไว้วางใจมากที่สุดคนหนึ่งให้ไปดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองนครราชสีมาแทนพระยานนครราชสีมา

1 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ ทรงราชทานภาพ. "เที่ยวตามทางรถไฟ," ใน อนสรณ์ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์โทขุนสมานมธุรพจน์ (อึ้งพันธ์ มธุรพจน์). 2509. หน้า 121.

ที่ถูกปลดออกจากตำแหน่ง เพื่อเป็นการเสริมความมั่นใจให้แก่รัฐบาลว่าเจ้าเมืองนครราชสีมา จะให้การสนับสนุนรัฐบาลในทุกกรณี

3.4 ด้านการศาล การพิจารณาคดีความต่าง ๆ ในเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ ก่อนที่จะมีการจัดตั้งกระทรวงยุติธรรมขึ้น ใน พ.ศ. 2435 นั้น ยังไม่ค่อยที่จะมีระเบียบแบบแผนที่รัดกุมในการพิจารณาคดีความต่าง ๆ ที่จะให้ความยุติธรรมแก่ราษฎรโดยเท่าเทียมกัน เนื่องจากศาลประจำตัวเมืองเหล่านี้จะรับผิดชอบโดยข้าราชการในหัวเมืองนั้น ๆ¹ ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นข้าราชการ โดยการสับวงศตระกูลกันมาจากบุคคลในท้องถิ่น

การตัดสินใจคดีความในเมืองบุรีรัมย์กับชัยภูมินั้น เจ้าเมืองและกรมการเมืองจะทำการตัดสินใจเฉพาะคดีเล็ก ๆ และไม่สำคัญเท่าไร หากเป็นคดีที่สำคัญหรืออุกฉกรรจ์จะต้องส่งตัวโจทก์ จำเลย ไปให้เจ้าเมืองนครราชสีมาหรือกรมการเมืองนครราชสีมา ซึ่งเป็นเมืองที่ทำการปกครองเมืองทั้งสองเป็นผู้ชี้ว่าความ² หากคดีใดที่เมืองนครราชสีมาไม่สามารถที่จะพิจารณาตัดสินหรือดำเนินการตัดสินได้ก็จะส่งเรื่องไปให้ศาลที่กรุงเทพฯ พิจารณาตัดสินต่อไป³

แสดงให้เห็นถึงความไม่เป็นเอกภาพทางการศาล เพราะเจ้าเมือง กรมการเมืองที่ทำหน้าที่ตุลาการของเมืองไม่สามารถพิจารณาตัดสินให้เสร็จสิ้นโดยเร็วได้ เพราะทั้งโจทก์และจำเลยต้องเสียทรัพย์สินและเวลาไปโดยเปล่าประโยชน์ การดำเนินการทางด้านการศาลโดยวิธีการแบบนี้เองที่ทำให้ข้าราชการแสวงหาผลประโยชน์จากการทำหน้าที่ตุลาการได้

เจ้าพระยามหิธร ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้กล่าวถึงการแสวงหาผลประโยชน์โดยมิชอบจากตำแหน่งหน้าที่ตุลาการในสมัยก่อนจะมีการปรับปรุงทางด้านการศาล สรุปได้ว่า ในสมัยนั้นข้าราชการไม่ได้รับเงินเดือนจะได้รับ

¹กระทรวงยุติธรรม. 100 ปี กระทรวงยุติธรรม. 2535. หน้า 12.

²กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.3. คัดตราต่าง ๆ มีใบหัวเมืองขึ้น กรมมหาดไทย. จ.ศ. 1232. (พ.ศ. 2413).

³กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.2. คัดตราต่าง ๆ มีใบหัวเมืองขึ้น กรมมหาดไทย. จ.ศ. 1231. (พ.ศ. 2412).

เฉพาะ เบี้ยหวัดรายปีเท่านั้น ซึ่งเป็นจำนวนเงินที่น้อยมากไม่พอแก่การเลี้ยงชีพและครอบครัว ข้าราชการชั้นผู้น้อยจึงมักจะร้องขอต่อผู้บังคับบัญชาให้ตนเองได้เป็นผู้พิจารณาคดีต่าง ๆ แทน เพราะสามารถที่จะหารายได้พิเศษจากการเป็นตุลาการได้ เนื่องจากโจทก์และจำเลยจะต้องนำสิ่งของหรือทรัพย์สินมาให้ตุลาการเพื่อเป็นการเอาใจ เพื่อจะได้เป็นฝ่ายชนะคดี¹

การพิจารณาคดีในเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ก็เช่นเดียวกัน โจทก์ จำเลย จะต้องเอาใจผู้ที่ทำหน้าที่ตุลาการโดยการติดสินบนตุลาการ ทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนมาก เพราะฝ่ายที่ชนะคดีมักจะเป็นผู้ที่มีทรัพย์สินเงินทองและมีอิทธิพลมาก² การพิจารณาคดีจึงมีความลำเอียง ราษฎรส่วนใหญ่ไม่ได้รับความยุติธรรม เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ราษฎรไม่พอใจ ข้าราชการในหัวเมืองที่ปกครองพวกตนอยู่ ทำให้เกิดความคิดที่จะเอาใจออกห่างรัฐบาลไทย ไปอยู่ภายใต้การปกครองของชาติอื่น โดยเฉพาะราษฎรในเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ ที่มีลักษณะความแตกต่างกันทางด้านเชื้อชาติ ภาษา ขนบธรรมเนียมประเพณีดังที่กล่าวมาแล้วมานี้

เมื่อผนวกกับการที่ไม่ได้รับความยุติธรรมจากข้าราชการ จึงเป็นเรื่องที่รัฐบาลต้องรีบหาทางแก้ไขให้ราษฎรได้รับความยุติธรรมโดยทั่วถึงกันทุกคน เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรับปรุงทางการศาลและปรับปรุง การปกครองควบคู่กันไป ตั้งแต่ พ.ศ. 2435 เป็นต้นมานั้น ก็มีสวนทำให้ราษฎรได้รับความยุติธรรม ทว่าหาเลี้ยงชีพโดยปกติสุข สืบมา

สภาพทั่วไปของเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ ก่อนมีการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลนั้น โดยลักษณะของภูมิประเทศที่ตั้งเมืองต่าง ๆ และเชื้อชาติของราษฎรในเมืองเหล่านั้นเป็นเรื่องที่มีความสำคัญต่อการกำหนดนโยบายทางการเมือง การปกครองของรัฐบาลที่มีต่อเมืองทั้งสามนี้ เพราะเป็นดินแดนที่มีความสำคัญทางด้านยุทธศาสตร์การทหาร การปกครอง เศรษฐกิจและสังคม ที่รัฐบาลใช้เป็นศูนย์กลางการปกครองทางด้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

¹กระทรวงยุติธรรม. 100 ปี กระทรวงยุติธรรม. 2535. หน้า 12.

²กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/14. พระพรหมภิบาลไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา. ลงวันที่ 4 กันยายน ร.ศ. 115. (พ.ศ. 2439).

เมื่อสภาพทางการเมืองเปลี่ยนแปลงไป ประเทศมหาอำนาจทางตะวันตกโดยเฉพาะ
ฝรั่งเศสต้องการที่จะเข้ามามีอิทธิพลทางการเมืองและการปกครองในเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิ
และบุรีรัมย์ รัฐบาลไทยจึงต้องหาวิธีการต่าง ๆ ที่จะรักษาดินแดนเหล่านี้เอาไว้ให้ได้ เพราะ
หากดินแดนเหล่านี้ตกไปเป็นของฝรั่งเศสแล้วก็เท่ากับว่าไทยต้องเสียภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
ให้แก่ฝรั่งเศสไปทั้งหมด ซึ่งจะ เป็นอันตรายต่อเอกราชของไทยเป็นอย่างยิ่งหากว่าเกิดเหตุการณ์
ดังกล่าวขึ้นมาจริง

ส่วนหนึ่งที่รัฐบาลไทยได้จัดทำเพื่อรักษาดินแดนส่วนนี้ไว้ก็คือ การปรับปรุงการปกครอง
ให้มีความทันสมัยตามที่ประเทศที่เจริญแล้วได้ใช้ในการปกครองเพื่อให้ราษฎรมีความสุข ได้รับ
ความยุติธรรมมาหากินได้โดยสงบสุข มีเศรษฐกิจที่ดี และมีความเชื่อมั่นว่ารัฐบาลไทยสามารถ
ที่จะให้ความคุ้มครองชีวิตและทรัพย์สินของราษฎรได้ ซึ่งจะ ทำให้ประเทศมีความมั่นคงทางด้าน
การปกครอง การเมืองมากขึ้นด้วย

เมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ ก็ได้รับการปรับปรุงการปกครองให้เป็นมณฑล
เทศาภิบาลตั้งแต่ พ.ศ. 2436 เป็นต้นมา เพื่อให้ราษฎรที่มีความแตกต่างกันทางด้านเชื้อชาติ
ภาษาถิ่น ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรม ได้มีความรัก ความศรัทธาต่อรัฐบาลไทยและ
ยินดีที่จะอยู่ภายใต้การปกครองของรัฐบาลไทยต่อไป

ดังนั้น สภาพทั่วไปของเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ ก่อนมีการปกครองแบบ
มณฑลเทศาภิบาลที่ได้กล่าวไว้แล้วข้างต้น จึง เป็นพื้นฐานในการศึกษาเรื่องการปกครองมณฑล
นครราชสีมาในบทต่อ ๆ ไป

สาเหตุที่ทำให้เกิดการจัดการปกครองมณฑลนครราชสีมา

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การปกครองของไทยมีพัฒนาการขึ้นมาจากลำดับตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นต้นมา ถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ได้มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงตามสถานการณ์ทางการเมืองตลอดมา องค์พระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นองค์พระประมุขสูงสุดของประเทศ ทรงดำเนินการจัดการปกครอง แผ่นดินโดยตั้งอำนาจจากหัวเมืองเข้าสู่ศูนย์กลาง เพื่อเป็นการรักษาอำนาจขององค์พระมหากษัตริย์ให้คงอยู่ มีการแบ่งหัวเมืองออกเป็นเมืองชั้นเอก โท ตี และจัดว่าตามลำดับความสำคัญ และขนาดของเมือง

พระมหากษัตริย์จะทรงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเจ้าเมืองต่าง ๆ เอง เพื่อให้ได้คนที่ไว้วางพระราชหฤทัยมากที่สุดไปปกครองดูแลราษฎร และเก็บส่วย อากร จัดส่งเป็นรายได้ของรัฐบาล ตลอดจนการรักษาความสงบภายในบ้านเมือง การป้องกันศัตรู ที่จะเข้ามารุกรานพระราชอาณาเขต

การปกครองเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย ถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น รัฐบาลก็มีนโยบายปรับปรุงการปกครองหัวเมือง เหล่านี้เสมอมา กระทั่งถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงปรับปรุงการปกครองหัวเมือง เหล่านี้อีกหลายครั้ง ใน พ.ศ. 2433 ปรับปรุงการปกครองเป็น "หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง"¹ และเปลี่ยนเป็น "หัวเมืองลาวกลาง" ใน พ.ศ. 2434 แต่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ จะเรียกว่า "มณฑลลาวกลาง" หรือ "มณฑลนครราชสีมา" แทน² เมื่อกล่าวถึงหัวเมือง ลาวกลาง

¹ เดิม วิชาคย์พจนกิจ. ประวัติศาสตร์อีสาน. พิมพ์ครั้งที่ 2. 2530.

หน้า 348.

² สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. เทศาภิบาล. 2495. หน้า 219.

การพัฒนาแบบการปกครองดังกล่าวก็เพื่อพัฒนาหัวเมืองในบริเวณนี้ให้มีความมั่นคงทางด้านการเมือง และการปกครอง โดยมีจุดมุ่งหมายในการสร้างความสงบสุขให้แก่ราษฎร ได้มีความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินมากกว่าเมื่อก่อน

✓ เมื่อมีการปฏิรูปการปกครองประเทศเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาล ใน พ.ศ. 2435 แล้ว รัฐบาลกลางก็เร่งที่จะปกครอง เมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ ให้เป็นแบบมณฑลเทศาภิบาล ซึ่งถือได้ว่าเป็นมณฑลแรก ๆ ในการจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลทั่วประเทศ ใน พ.ศ. 2436 ด้วยสาเหตุ 3 ประการ คือ

1. การขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสทางด้านชายแดนที่ติดกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
2. ความล่าช้าของการปกครองภายในประเทศ
3. ปัญหาหัวเมืองของมณฑลนครราชสีมา ก่อน พ.ศ. 2436 ได้แก่ ปัญหาโจรผู้ร้าย ปัญหาความไม่ยุติธรรมและการปฏิบัติหน้าที่ของกรมการเมืองต่าง ๆ

จากสาเหตุดังกล่าวข้างต้นทำให้รัฐบาลปกครองมณฑลนครราชสีมาเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาล ใน พ.ศ. 2436 ดังจะได้กล่าวโดยละเอียดต่อไป

1. การขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสทางด้านชายแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ในยุคที่จักรวรรดินิยมตะวันตกเข้ามาแผ่อิทธิพลทางการเมืองและการทหารในบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ นั้น อังกฤษได้ขยายอิทธิพลเข้ามาทางด้านตะวันตกและภาคใต้ของไทย ส่วนทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือฝรั่งเศสได้แผ่อิทธิพลเข้ามายึดครองดินแดนบางส่วน หลังจากเริ่มสงครามกับญวน เมื่อ พ.ศ. 2401 แล้วญวนต้องทำสัญญาสงบศึกโดยต้องเสียเงินค่าปรับ 4 ล้านเหรียญกับดินแดนบางส่วนแก่ฝรั่งเศส ใน พ.ศ. 2405¹ ต่อมาได้เขมรไว้ในอารักขาตามสัญญาที่องค์พระนโรดม ประชุมของเขมรกับฝรั่งเศส ใน พ.ศ. 2406² การเข้าครอบครองเขมรของฝรั่งเศส ในครั้งนั้นฝรั่งเศสอ้างว่าเขมรเคยเป็นเมืองขึ้นของ

1 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, "พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4," ใน พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉาบงานศพ นางอนงค์ เทียรชราช, 2507. หน้า 144.

2 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เล่มเดิม, หน้า 156.

ญานมาก่อน เมื่อฝรั่งเศสได้ปกครองญานแล้วก็ต้องถือว่าเขมรเป็นของฝรั่งเศสด้วย รัฐบาลไทยไม่สามารถขัดขวางได้จึงต้องยอมเสียเขมรให้แก่ฝรั่งเศส¹

จากการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสในการเข้าครอบครองญานและเขมร โดยอาศัยวิธีการและข้ออ้างต่าง ๆ นั้น ทำให้เกิดความกระทบกระเทือนต่อการปกครองของไทย ทำให้รัฐบาลไทยต้องปรับปรุงการปกครองเพื่อความมั่นคงของประเทศ ซึ่งเจ้านายและข้าราชการได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเรื่องความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงระบบราชการแผ่นดิน เมื่อ พ.ศ. 2427 ว่าฝรั่งเศสได้แผ่อิทธิพลทางการเมืองและการทหารเข้าครอบครองประเทศต่าง ๆ ที่มีอาณาเขตติดต่อกับประเทศไทย ซึ่งถือว่าเป็นอันตรายต่อไทยมากเพราะฝรั่งเศสอาจจะหาข้ออ้างต่าง ๆ เข้ายึดครองประเทศไทยเช่นเดียวกับประเทศเหล่านั้นได้ หากจะต้องการรักษาประเทศให้คงความเป็นเอกราชเอาไว้แล้ว จะต้องมีการปรับปรุงประเทศในด้านต่าง ๆ ให้มีความเจริญและทันสมัยมากยิ่งขึ้น²

จากคำกราบบังคมทูลดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงภัยจากประเทศมหาอำนาจทางตะวันตก โดยเฉพาะฝรั่งเศสที่ขยายอำนาจมาติดชายแดนไทยทางด้านตะวันตกออกทั้งหมด โดยเข้ากล้ำกลืนทหารที่เหนือกว่าและวิธีการทางการเมืองเข้ายึดครองดินแดนต่าง ๆ อย่างรวดเร็ว ประกอบกับระบบการปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ของไทยยังคงเป็นแบบเดิมที่มีความล้าสมัย คือ ให้หัวเมืองใหญ่ปกครองดูแลหัวเมืองเล็ก ๆ อีกต่อหนึ่ง เมืองทุกเมืองในพระราชอาณาจักรมาขึ้นอยู่กับราชการปกครองของรัฐบาลโดยตรง จึงเท่ากับเป็นการเปิดโอกาสให้ฝรั่งเศสแผ่อิทธิพลรุกเข้ามาในดินแดนหัวเมืองลาวซึ่งเป็นประเทศราชของไทยได้โดยง่าย

ในที่สุดการคาดการณ์ของเจ้านายและข้าราชการในเรื่องที่ฝรั่งเศสจะขยายอิทธิพลเข้ามาในดินแดนของไทยก็เป็นความจริงขึ้นมา เมื่อพวกฮ่อได้ก่อความวุ่นวายที่เมืองหลวงพระบางและหัวเมืองลาวทางด้านเหนือ ฝรั่งเศสได้ส่งทหารเข้ามาปราบปรามพวกฮ่อในหัวเมืองลาวเหล่านั้นด้วย แต่เมื่อปราบพวกฮ่อเสร็จแล้วฝรั่งเศสไม่ได้ถอนทหารออกไป กลับอ้างว่า

1 ร.ต.จักรกฤษณ์ นรินดิพดุงการ. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาตราชูธารา ราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย. 2506. หน้า 56.

2 กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.1.4/1. เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงระบบราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103.

ดินแดนทางด้านเหนือของลาวที่ติดกับญวนที่เรียกดินแดนเหล่านั้นว่าสิบสองจุไทย สิบสองปันนา หัวพันทั้งห้าทั้งหกเป็นของญวน เมื่อญวนเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสดินแดนเหล่านี้ก็ต้องอยู่ภายใต้การปกครองของฝรั่งเศสด้วย¹

เมื่อมีการเจรจาระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ไทยก็เป็นฝ่ายเสียเปรียบมาโดยตลอด เนื่องจากรัฐบาลไทยไม่มีการทบทวนแผนที่ซึ่งถือเป็นเอกสารสำคัญให้เป็นที่ยอมรับ การปกครองหัวเมืองประเทศราชก็แบบหลวม ๆ รัฐบาลไทยไม่ได้ส่งข้าราชการไปเป็นผู้ปกครองและบริหารราชการโดยตรง จนที่สุดการที่ฝรั่งเศสอ้างว่าดินแดนสิบสองจุไทยเป็นของญวนและญวนเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสสิบสองจุไทยก็ต้องตกเป็นของฝรั่งเศสด้วย

ตามหนังสือสัญญา 9 ข้อ ที่ไทยทำกับฝรั่งเศสได้ลงนามกันเมื่อวันที่ 22 ธันวาคม พ.ศ. 2431 ที่เมืองแกง ไทยต้องยอมรับว่าดินแดนสิบสองจุไทยเป็นของฝรั่งเศส²

เมื่อไทยต้องเสียดินแดนลาวบางส่วนไปเนื่องจากสภาพการปกครองที่ล้าสมัยและหละหลวม ทำให้รัฐบาลไทยต้องเร่งปรับปรุงระบบการบริหารและการปกครองหัวเมืองประเทศราชให้มีความรัดกุมมากยิ่งขึ้น เพื่อป้องกันไม่ให้ประเทศมหาอำนาจตะวันตกได้แอบอ้างและเข้ายึดครองดินแดนส่วนอื่น ๆ ของไทยได้อีก ดังพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปถึงสมเด็จพระยาดิศรายนาถพญา มีความตอนหนึ่งว่า

...ข้างฝ่ายตะวันตกออกโอบขึ้นไปทางเหนือเป็นของฝรั่งเศส ตั้งอยู่ท่ามกลางประเทศซึ่งมีการปกครองอย่างกวัดข้น แลมีกำลังมากกว่าเจ้าของเดิมโดยรอบย่อมมีการปกครองที่เกี่ยวข้องในปลายเขตรแดนอยู่เสมอ การซึ่งจะรักษาให้มี

¹เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี. ประวัติของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี. 2504. หน้า 155 - 162. (อ้างอิงมาจาก สุวิทย์ อิศราศวัต. ความสัมพันธ์ไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ. 112 - 126. 2523. หน้า 21.).

²สุวิทย์ อิศราศวัต. ความสัมพันธ์ไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ. 112 - 126. 2523. หน้า 21 - 22.

อันตรายทั้งภายในแลภายนอกมีอยู่สามประการ คือ พุดจกัณเฑาะพทางไมตรี
อย่างหนึ่ง มีกำลังพลพอที่จะรักษาความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองอย่างหนึ่ง
การปกครองให้เสมอกันอย่างหนึ่ง...¹

จากพระราชหัตถเลขาตั้งกล่าวแสดงให้เห็นถึงการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักถึงภัยของฝรั่งเศสที่ขยายอิทธิพลเข้าไปปกครองดินแดนที่เคยเป็นของ
ไทยมาก่อนและจะก่อให้เกิดการกระทบกระทั่งในเรื่องเขตแดนกับไทยอยู่เสมอ การเจรจา
ทางการทูตไทยก็จะเป็นฝ่ายเสียเปรียบ เพราะหลักฐานสำคัญที่จะใช้ในการพิจารณาคือแผนที่
ซึ่งของไทยมักจะไม่สมบูรณ์ จะใช้กำลังทหารหรือเพิ่มกำลังทหารให้เพียงพอและมีความทันสมัย
เช่นเดียวกันกับทหารของฝรั่งเศสก็เป็นเรื่องที่ยาก เพราะไทยยังใช้วิธีการเกณฑ์คนมาเป็น
ทหารแบบโบราณ ประสิทธิภาพของกำลังพลก็ไม่ดีพอที่จะสู้กับทหารของฝรั่งเศสได้ ในเรื่อง
อาวุธทหารไทยก็เป็นรองฝรั่งเศสมาก เพราะไทยไม่มีเงินที่จะซื้ออาวุธยุทธโปกรณ์ที่ทันสมัย
ให้มีจำนวนอย่างพอเพียงได้ จึงเหลือเพียงวิธีเดียว คือ การดำเนินการปรับปรุงการปกครอง
ให้มีรูปแบบเดียวกันทั้งประเทศ เพื่อให้หัวเมืองและเมืองประเทศราชต่าง ๆ ยอมรับให้ความ
เป็นไทยมากยิ่งขึ้น

ถึงแม้ว่ารัฐบาลไทยจะพยายามปรับปรุงการปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ให้อยู่ในอำนาจ
มากขึ้นก็ตาม แต่ก็ไม่สามารถที่จะหยุดยั้งการคุกคามของฝรั่งเศสที่มีต่อไทยได้ ในทางตรง
กันข้ามฝรั่งเศสกลับใช้วิธีการต่าง ๆ เพื่อขยายการยึดครองดินแดนของไทยเพิ่มขึ้น ในที่สุด
ฝรั่งเศสก็ใช้กำลังทหารเข้าคุกคามอธิปไตยของไทย ใน พ.ศ. 2436 ภายหลังจากวิกฤติการ
ร.ศ. 112 สิ้นสุดลง ไทยต้องเสียดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศสอีก

จากเหตุการณ์ในครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงเร่งการ
ปฏิรูปการปกครองแผ่นดินภายในประเทศให้มีความทันสมัยมากยิ่งขึ้น ซึ่งเริ่มมีการปฏิรูปการ
ปกครองแผ่นดินตั้งแต่ พ.ศ. 2435 และขยายการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลเพิ่มขึ้นโดยรวดเร็ว

1 กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.11/1. พระราชหัตถเลขาฯ รัชกาลที่ 5
ถึงกรมหมื่นนครราชสีมาฯ. สำนักที่ 143/454 ลงวันที่ 18 มกราคม ร.ศ. 114.
(พ.ศ. 2438).

ที่สุด เพื่อที่รัฐบาลจะสามารถควบคุมดูแลหัวเมืองในพระราชอาณาจักรอย่างใกล้ชิดมากยิ่งขึ้น

ส่วนบริเวณเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ รัฐบาลได้ปรับปรุงการปกครองในลักษณะหัวเมืองลาวฝ่ายกลาง เมื่อ พ.ศ. 2433 และเปลี่ยนเป็นหัวเมืองลาวกลาง ใน พ.ศ. 2434 รัฐบาลได้เริ่มดำเนินการให้มีการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล ใน พ.ศ. 2436 ในขณะที่กำลังปรับปรุงรูปแบบการปกครองให้เป็นแบบมณฑลเทศาภิบาลนั้นก็เกิดวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ขึ้นก่อน แต่ก็จัดได้สำเร็จ ใน พ.ศ. 2437 ซึ่งถือได้ว่าเป็นการจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลได้เป็นมณฑลแรก ๆ เพื่อให้หัวเมืองเหล่านี้มีความมั่นคงทางด้านการเมืองและการปกครอง เนื่องจากราชฐานหัวเมืองเหล่านี้เป็นผู้ที่มีเชื้อชาติเขมร ลาว และไทย ซึ่งอาจจะ เป็นจุดอ่อนที่ทักท้วงฝรั่งเศสจะ เข้ามาแผ่อิทธิพลได้ง่าย

เหตุผลอีกประการหนึ่งก็คือ สัญญาที่ไทยทำกับฝรั่งเศสใน พ.ศ. 2436 นั้น ฝรั่งเศสได้ระบุที่จะตั้งสถานกงสุลที่เมืองนครราชสีมาด้วยแห่งหนึ่ง ทักให้รัฐบาลไทยทราบว่าฝรั่งเศสมีความต้องการที่จะ เผยแพร่อิทธิพลทางการเมืองในหัวเมือง เหล่านี้อย่างแน่นอน

ประกอบกับเขมรและลาวส่วนใหญ่มักตกอยู่ในอำนาจการปกครองของฝรั่งเศสแล้ว เมื่อฝรั่งเศสเข้ามาตั้งสถานกงสุลที่เมืองนครราชสีมาจะสามารถดำเนินการทางการเมือง ยุทธยาให้ราชฐานหัวเมือง เหล่านี้เอาจอกห่างจากการปกครองของรัฐบาลไทย ซึ่งอาจจะเกิดการ เป็นปฏิปักษ์กับผู้ปกครองของไทยถึงขั้นก่อการจลาจลของตนเองได้ ในที่สุดก็จะทำให้ไทยต้อง เสียดินแดน เหล่านี้ให้แก่ฝรั่งเศสอีกเหมือนกับที่เคยเสียดินแดนส่วนอื่น ๆ ไปแล้ว

รัฐบาลจึงจัดการปกครองเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ เป็นมณฑลเทศาภิบาลให้สำเร็จโดยเร็ว เพื่อที่รัฐบาลจะได้ส่งข้าราชการไปดำเนินการจัดราชการต่าง ๆ ได้โดยสะดวก เป็นการสร้างความมั่นคงทางด้านการเมือง การปกครองและเป็นศูนย์กลางในการต่อต้านการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสทางด้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยสมเด็จพระยาดิศรราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้มีหนังสือลับไปถึงพระประสิทธิศิลปการ¹ ข้าหลวงรักษาราชการมณฑลนครราชสีมา ใน พ.ศ. 2436 ว่าให้สังเกตดูกิริยาพฤติกรรมการเขมรป่าดงเมืองชูนันท์ สังขะ สุรินทร์ และเมืองอื่น ๆ ที่อยู่ใกล้เคียงกัน เพราะเสนาบดี

¹พ.ศ. 2437 ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น พระยาประสิทธิศิลปการ.

กระทรวงมหาดไทยเกรงว่าฝรั่งเศสจะให้คนมาเกลี้ยกล่อมหรือสนับสนุนให้ราษฎรที่มีเชื้อชาติ
เขมรให้เอาใจออกห่างหรือก่อปฏิกริยากระด้างกระเดื่องต่อรัฐบาลไทย¹

จากหนังสือฉบับนี้แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของข้าหลวงรักษาราชการมณฑลนครราชสีมา
และข้าราชการมณฑลที่รัฐบาลให้คอยสืบข่าวจากราษฎรตามหัวเมืองชายแดน เพื่อที่จะต้านภัย
จากฝรั่งเศสได้ทันทางที่ ซึ่งเท่ากับว่าเป็นการรักษาภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยให้รอดพ้น
จากการคุกคามของฝรั่งเศสด้วย

2. ความสําคัญของการปกครองภายในประเทศ

รูปแบบการปกครองของไทยก่อนที่จะมีการปฏิรูปการปกครองใน พ.ศ. 2435 นั้น
ยังคงใช้รูปแบบเดิมที่มีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งในทางทฤษฎีการปกครองนั้นมีกฎเกณฑ์
วางไว้อย่างเป็นระเบียบทุกสถาบันในพระราชอาณาจักรได้ถูกกำหนดสถานะไว้อย่างชัดเจน

เดช บุญนาค ได้กล่าวถึงระบบโครงสร้างของอำนาจและลักษณะการบริหาร
บ้านเมืองว่าผู้ที่อยู่สูงสุดคือ องค์พระมหากษัตริย์ซึ่งทรงมีพระราชอำนาจสมบูรณ์ พระองค์
ทรงได้รับความเคารพสักการะบูชาในฐานะ เทพเจ้า²

รัฐบาลได้แบ่งงานให้ข้าราชการทำตามหน้าที่ได้แก่³ อัครเสนาบดี 2 คน ทำการ
บริหารประเทศ

กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/9. ตราลับถึงข้าหลวงเมือง
นครราชสีมาให้คอยสืบสวนคฤหาอาการพวกรวมการเมืองเขมรต่าง ๆ. สำนาคตราลับที่
822/902 ลงวันที่ 12 ธันวาคม ร.ศ. 112. (พ.ศ. 2436).

²เดช บุญนาค. การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ. 2435 -
2456. แปลโดย ภรณ์ กาญจนนฤติ ; พรณี ฉัตรพลรักษ์ และอรุณจักร์ สัตยานุรักษ์
บรรณาธิการ. 2532. หน้า 7 - 8.

³แหล่งเดิม. หน้า 8.

(คนที่ 1 ทาหน้าที่ฝ่ายพลเรือน เรียกว่า "สมุหนายก"

คนที่ 2 ทาหน้าที่ฝ่ายทหาร เรียกว่า "สมุหพระกลาโหม"

มีเสนาบดีอีก 4 คน เรียกว่า "จตุสดมภ์" ทาหน้าที่บริหารราชการ รองมาจาก
อัครเสนาบดี ได้แก่

เสนาบดีกรมนครบาล "เวียง" มีหน้าที่เก็บภาษีอากรและจัดเก็บค่าปรับโทษ
สำหรับความผิดเล็ก ๆ น้อย ๆ ภายในเขตราชอาณาจักร

เสนาบดีกรมวัง "วัง" มีหน้าที่รับผิดชอบศาลแพ่ง ศาลอาญาและแต่งตั้ง
เจ้าพนักงานฝ่ายยุติธรรมทั่วประเทศ

เสนาบดีกรมคลัง "คลัง" มีหน้าที่ควบคุมการบริหารการคลังของประเทศ

เสนาบดีกรมนา "นา" มีหน้าที่รับผิดชอบเรื่องการหว่านไถ รวมทั้งการออก
โฉนดให้แก่ชาวนา

ต่อมาได้มีการตั้งกรมท่า ขึ้นอีกกรมหนึ่ง เพื่อทาหน้าที่เกี่ยวกับกิจการต่างประเทศ)

หากจะพิจารณาถึงรูปแบบการปกครองแบบเดิมนั้น จะเห็นได้ว่าการแบ่งระบบ
งานออกเป็นส่วน แต่ตามความเป็นจริงแล้วการปฏิบัติหน้าที่ในการบริหารราชการแผ่นดิน
ซ้ำซ้อนกันมาก เช่น สมุหนายก มีหน้าที่บริหารงานทั้งด้านพลเรือนและการทหาร หัวเมือง
ฝ่ายเหนือทั้งหมด สมุหพระกลาโหม บริหารงานด้านพลเรือนและการทหาร หัวเมืองฝ่ายใต้
กรมท่า มีหน้าที่ติดต่อการค้าขายกับต่างประเทศและปกครองหัวเมืองชายทะเลและวันออก
เป็นต้น

สำหรับการปกครองหัวเมืองประเทศราชต่าง ๆ นั้น รัฐบาลไม่ได้ส่งข้าราชการ
ไปปกครองและบริหารราชการในประเทศราช แต่กลับให้เจ้าประเทศราชปกครองตนเอง
และมีหน้าที่เพียงต้องส่งดินไม้เงินต้นไม้ทองมาถวายองค์พระมหากษัตริย์ไทย ตามระยะเวลา
ที่กำหนดเพื่อเป็นการแสดงความจงรักภักดีเท่านั้น การจัดการปกครองพระราชอาณาจักรและ
ประเทศราชต่าง ๆ ตามรูปแบบเดิมจึงเป็นรูปแบบที่ล้าสมัย เมื่อสถานการณ์ทางการเมือง
เปลี่ยนแปลงไป ก็กลายเป็นจุดอ่อนทางการเมืองการปกครองของรัฐบาลในสมัยต่อมา เมื่อประเทศ
มหาอำนาจตะวันตกได้แผ่อิทธิพลเข้ามาในภูมิภาคนี้

ในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น พระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นองค์พระประมุขของประเทศ ได้
ทรงพัฒนารูปแบบการปกครองประเทศในส่วนกลางเสมอมา เพื่อเป็นการถ่วงดุลย์อำนาจของ

ข้าราชการตำแหน่งต่าง ๆ โดยเฉพาะตำแหน่งสมุหนายก และสมุหพระกลาโหม เพราะขุนนางคนใดคนหนึ่งมีอำนาจมากเกินไป ก็จะเป็นอันตรายต่อสถาบันพระมหากษัตริย์มากขึ้น เช่นเดียวกัน

จากความล้าสมัยของรูปแบบการปกครองประเทศที่เป็นอยู่ ณ ขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักดีว่าไม่เหมาะสมกับสถานการณ์บ้านเมือง ณ ขณะนั้น ดังพระราชดำริของพระองค์ที่ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายที่จะทรงแก้ไขการปกครองราชการแผ่นดิน ความตอนหนึ่งว่า

...จึงเห็นว่าการปกครองในบ้านเมืองของเราซึ่งเป็นอยู่ ณ ปัจจุบันนี้ ยังไม่เป็นวิธีการปกครองที่จะให้การตั้งปวงเป็นไปโดยสะดวก...การปกครองอย่างเก่านั้นก็ยิ่งไม่เหมาะสมกับความต้องการของบ้านเมืองหนักขึ้นทุกปี จึงได้มีความประสงค์อันยิ่งใหญ่ ที่จะแก้ไขการปกครองให้เหมาะสมกับเวลาให้เป็นไป ณ ทางที่จะเจริญ...¹

นอกจากนี้การปกครองดินแดนต่าง ๆ ในพระราชอาณาจักรก่อนที่จะมีการปฏิรูปการปกครองแผ่นดินใน พ.ศ. 2435 นั้น ประเทศไทยแบ่งการปกครองออกเป็น 2 ส่วน คือ ส่วนที่เป็นหัวเมืองขึ้นอยู่ในการปกครองของรัฐบาลอย่างแท้จริง โดยพระมหากษัตริย์จะโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเจ้าเมืองไปเป็นผู้ปกครอง กับส่วนที่เป็นประเทศราชที่รัฐบาลให้ปกครองกันเอง แล้วให้ส่งเครื่องราชบรรณาการให้แก่พระมหากษัตริย์ของไทยเป็นประจำ

หัวเมืองที่อยู่ภายใต้การปกครองของรัฐบาลไทยอย่างแท้จริงนั้น ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น ได้แบ่งออกเป็นหัวเมืองชั้นในกับหัวเมืองชั้นนอก หัวเมืองชั้นในคือเมืองที่อยู่

¹พระราชดำริพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน," ใน หนังสืออ่านประกอบพื้นฐานอารยธรรมไทย ตอนพื้นฐานทางประวัติศาสตร์, 2516. หน้า 126.

รอบ ๆ เมืองหลวง พระมหากษัตริย์จะทรงอำนาจการปกครองเอง¹ หัวเมืองชั้นนอกก็แบ่งออกเป็นเมืองพระยามหานคร เมืองชั้นเอก โท ศรี และจัตวา ตามขนาดและความสำคัญของเมือง ตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ได้มีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการปกครอง หัวเมืองเป็นเมืองชั้นเอก โท ศรี และจัตวา โดยเมืองชั้นเอกจะมีเมืองในอาณาเขตหรือเมืองชั้นเช่นเดียวกันกับราชธานี โดยมีพระราชวงศ์หรือข้าราชการชั้นสูงเป็นผู้สำเร็จราชการเมือง มีอำนาจบังคับบัญชาทุกอย่าง มีการการเมืองเช่นเดียวกันกับราชธานี²

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีเมืองชั้นเอกอยู่ 3 เมือง คือ เมืองพิษณุโลก เมืองนครราชสีมา และเมืองนครศรีธรรมราช วอลเตอร์. เอฟ. เวลลา ได้กล่าวถึงความสำคัญของเมืองทั้งสามนี้ว่า "มีเมืองชั้นเอกอยู่สามเมือง คือ พิษณุโลก หนึ่ง นครราชสีมา (นครราชสีมา) หนึ่ง นครศรีธรรมราช หนึ่ง ซึ่งเป็นเมืองที่มีอำนาจมากและเป็นอิสระ หัวเมืองนอกนั้นขึ้นตรงต่อรัฐบาลกลางหรือไม่ก็ขึ้นอยู่กับหัวเมืองเอก"³

โดยเมืองพิษณุโลกจะปกครอง ควบคุม ดูแลหัวเมืองทางเหนือ นครศรีธรรมราชจะปกครอง ควบคุม ดูแลหัวเมืองทางใต้ นครราชสีมาจะปกครอง ควบคุม ดูแลหัวเมืองทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือ หัวเมืองลาว และเขมร

ในการปกครองหัวเมืองต่าง ๆ นั้น รัฐบาลจะจัดให้อัครเสนาบดี และเสนาบดี ซึ่งเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของรัฐบาลเป็นผู้คอยควบคุมดูแลอีกครั้งหนึ่ง โดยมีสมุหนายกเป็นผู้ปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือ สมุหพระกลาโหมเป็นผู้ปกครองหัวเมืองฝ่ายใต้ และเสนาบดีกรมท่าเป็นผู้ปกครองหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ที่พระมหากษัตริย์ทรงแบ่งให้ข้าราชการปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ในพระราชอาณาจักร ก็เพื่อเป็นการถ่วงดุลอำนาจทางการเมือง

¹ร.ศ.จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาตราชูรัตนโกสินทร์กับกระทรวงมหาดไทย. 2506. หน้า 70.

²สมเด็จพระยาตราชูรัตนโกสินทร์. "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ," ใน พิมพ์งานพระราชนิพนธ์ หลวงสกลผดุงเขตต์ (ศรีชัย สกลผดุงเขตต์). 2494. หน้า 15 - 16.

³วอลเตอร์. เอฟ. เวลลา. แผ่นดินพระนั่งเกล้า. แปลโดย พ.อ.นิจ ทองโสภิต. หน้า 25.

การทหารภายในประเทศไม่ทำให้ข้าราชการคนหนึ่งคนใดมีอำนาจมากเกินไปและทำให้การบริหารการปกครองหัวเมืองในส่วนต่าง ๆ ของประเทศเกิดประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น¹

เจ้าเมืองที่ปกครองหัวเมืองต่าง ๆ นั้นยังใช้วิธีการปกครองซึ่งเรียกในกฎหมายเก่าว่าระบบ "กินเมือง" ซึ่งเป็นรูปแบบเดิมคือ เจ้าเมืองจะต้องเลิกการประกอบอาชีพเดิมมาทำการปกครองบ้านเมืองให้ราษฎรได้รับความสุข ราษฎรก็ต้องตอบแทนเจ้าเมืองโดยการทูลนาให้เจ้าเมืองหรือสิ่งของมาให้เจ้าเมือง²

ถึงแม้ว่ารัฐบาลจะเป็นผู้แต่งตั้งเจ้าเมืองต่าง ๆ มากมาย แต่การปกครองหัวเมืองในพระราชอาณาจักรก็ไม่ได้เกิดผลดีในด้านความมั่นคงของประเทศชาติมากนัก เพราะเจ้าเมืองจะเป็นผู้เสนอแต่งตั้งกรมการเมือง การคัดเลือกกรมการเมืองก็จะคัดเลือกผู้ที่มีชื่อเสียงในเมืองนั้น ๆ โดยไม่คำนึงถึงผลประโยชน์และความสะดวกของการบริหารราชการ เช่น กรมการเมืองบางคนบ้านที่อยู่ไกลจากตัวเมืองเป็นระยะทางถึง 100 - 200 กิโลเมตร หรือบางคนก็เป็นนักเลงเก่า บางคนก็เป็นหัวหน้ากลุ่มโจรเป็นต้น³ เมื่อได้รับการแต่งตั้งเป็นกรมการเมืองแล้วก็มักจะหาผลประโยชน์ให้แก่ตนเองและพรรคพวก เช่น เกณฑ์แรงงานราษฎรมาใช้ส่วนตัวหรือเที่ยวเรียไร่เก็บเอาเงินและสิ่งของมาใช้ส่วนตัว ท้าให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อน

การปกครองตามรูปแบบเดิมจึงมีผลเสียมากกว่าผลดี เพราะแทนที่เจ้าเมืองและกรมการเมืองจะบำบัดทุกข์บำรุงสุขให้แก่ราษฎร กลับท้าวให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนเพิ่มมากขึ้น เมื่อเป็นเช่นนี้รัฐบาลจึงคิดว่าหากยังปล่อยไว้ระบบการปกครองเป็นไปตามรูปแบบเดิมแล้ว นอกจากราษฎรจะไม่พอใจเจ้าเมืองและกรมการเมืองในท้องถิ่นนั้น ๆ แล้ว ยังอาจจะเกิดความไม่พอใจที่อยู่ภายใต้การปกครองของรัฐบาลไทยด้วย ซึ่งอาจจะท้าวให้ราษฎรก่อความวุ่นวายหรือพากันอพยพไปอยู่ที่อื่นได้

¹สื่อนั้น เมืองวงศ์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์. พิมพ์ครั้งที่ 3. 2521. หน้า 138.

²สมเด็จพระยาตราทรงราชานุภาพ. เทศาภิบาล. 2495. หน้า 41 - 44.

³วิทย์ พินันเงิน. อนสุภะพระประวัติสมเด็จพระยาตราทรงราชานุภาพ. 2505. หน้า 62.

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฝรั่งเศสมีอิทธิพลในภูมิภาคอินโดจีนมากทำให้รัฐบาลไทยเกรงว่าราษฎรอาจจะอพยพเข้าไปอยู่ภายใต้การปกครองของฝรั่งเศส หากปล่อยเหตุการณ์ที่เจ้าเมืองและกรมการเมืองแสวงหาผลประโยชน์ใส่ตนเอง และราษฎรมีความเดือดร้อนอีกต่อไปแล้ว ก็จะทำให้ผลกระทบต่อความมั่นคงของประเทศไทยโดยตรง

ถึงแม้ว่ารัฐบาลพยายามที่จะปรับปรุงการปกครองหัวเมืองต่าง ๆ เสมอมา แต่โดยทั่วไปการดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองและกรมการเมืองก่อนการปฏิรูปการปกครอง ใน พ.ศ. 2435 ก็ยังคงเป็นไปแบบสืบสายโลหิตเป็นสืบทอด¹ ซึ่งเท่ากับว่ารัฐบาลก็ยังไม่สามารถที่จะปรับปรุงการปกครองหัวเมืองได้เป็นผลสำเร็จและยังไม่สามารถที่จะควบคุมหัวเมืองที่อยู่อันห่างไกลได้อย่างเต็มที่ ยิ่งเมืองใดอยู่ห่างไกลจากราชธานีมากเท่าไร เจ้าเมืองและกรมการเมืองก็จะมีอำนาจในการปกครองของตนเองอย่างเต็มที่ เพราะรัฐบาลไม่สามารถที่จะควบคุมดูแลได้ทั่วถึง เนื่องจากการคมนาคมยุคนั้นเป็นไปด้วยความยากลำบาก อีกทั้งการไปรษณีย์ โทรเลข และโทรศัพท์ก็ยังไม่มีการติดต่อหรือส่งสารจากราชธานีไปยังหัวเมืองจะช้าคนเดินสารเท่านั้น

เมื่อเจ้าเมืองมีอิสระในการปกครองมาก สภาพการดำรงชีวิตและความเป็นอยู่ของราษฎรจึงแตกต่างกันตามลักษณะของเจ้าเมือง เมืองใดที่มีเจ้าเมืองและกรมการเมืองที่มีคุณธรรมในการปกครอง ราษฎรก็มีความสุขในการดำรงชีวิต เมืองใดที่เจ้าเมืองและกรมการเมืองไม่มีคุณธรรมปกครองบ้านเมืองแสวงหาผลประโยชน์ให้แก่ตนเองและพรรคพวก กดขี่ข่มเหงราษฎร ราษฎรก็จะได้รับความเดือดร้อนดำรงชีวิตอยู่ด้วยความยากลำบาก การที่จะเข้ามาร้องทุกข์ต่อองค์พระมหากษัตริย์ในราชธานีก็ทำได้ยาก ราษฎรจึงขาดที่พึ่งและต้องทนอยู่ตามสภาพการปกครองของเจ้าเมืองและกรมการเมือง หากทนไม่ได้ก็อพยพไปอยู่ที่อื่น

ด้วยเหตุผลดังกล่าวรัฐบาลจึงต้องการที่จะต้องดึงอำนาจการปกครองมาไว้ที่ศูนย์กลาง ซึ่งเป็นสาเหตุที่สำคัญอีกประการหนึ่งของการปฏิรูปการปกครองแผ่นดินใน พ.ศ. 2435

สำหรับการปกครองหัวเมืองประเทศราชนั้น รัฐบาลไทยจะแต่งตั้งให้เจ้าเมืองหรือเชื้อสายของเจ้าเมืองนั้น ๆ เป็นผู้ปกครองดูแลกันเองตามกฎหมายและขนบธรรมเนียมประเพณี

¹พ.อ.พระยาศรีวิศาลาจา. ประเทศไทย พ.ศ. 2509. 2509. หน้า 6.

เดิม¹ โดยที่รัฐบาลกลางจะไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับการปกครอง หรือปรับปรุงกฎหมาย
ขนบธรรมเนียมประเพณีของเมืองนั้น ๆ เลย ราษฎรในหัวเมืองประเทศราชเหล่านั้นก็จะ
ดำรงชีวิต ประกอบอาชีพตามที่เคยปฏิบัติมา

หัวเมืองประเทศราชของไทยก่อนที่จะมีการปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน ใน พ.ศ. 2435
ประกอบกับหัวเมืองลาว เขมร และมลายู² ซึ่งมีความแตกต่างกับคนไทยในด้านเชื้อชาติ
ศาสนา ขนบธรรมเนียมประเพณี และวัฒนธรรม จึงเป็นการยากที่รัฐบาลจะทำให้เกิดความ
ผสมกลมกลืนระหว่างราษฎรในพระราชอาณาจักรกับราษฎรในหัวเมืองประเทศราช อีกทั้ง
การปกครองประเทศราชของไทยก็เป็นไปด้วยความหละหลวม ไม่มีการควบคุมดูแลอย่าง
ใกล้ชิดจากรัฐบาล ขอเพียงให้เจ้าเมืองมีข้อสัตย์และส่งเครื่องราชบรรณาการให้แก่พระมหากษัตริย์
ของไทยตามกำหนดเวลาเท่านั้น หากรัฐบาลไทยมีผู้ปกครองที่อ่อนแอเมืองประเทศราช
ต่าง ๆ ก็จะประกาศเป็นอิสระ ไม่ขึ้นต่อไทยอีกต่อไป หากผู้ปกครองของไทยมีความเข้มแข็ง
ทางด้านการทหาร การเมืองและการปกครอง เจ้าเมืองประเทศราชต่าง ๆ ก็จะมี ความ
จงรักภักดีและอ่อนน้อมต่อไทยอีกครั้งหนึ่ง³

จากระบบการปกครองหัวเมืองประเทศราชที่หละหลวมของไทยดังที่กล่าวมาแล้ว
ทำให้ไทยต้องเสียหัวเมืองประเทศราชลาว และเขมรให้แก่ประเทศฝรั่งเศสในเวลาต่อมา

จากปัญหาความล้มเหลวที่ไม่มีระบบ ระเบียบแบบแผนในการจัดการปกครองประเทศ
ของรัฐบาลดังที่ได้กล่าวมาแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงเร่งในการ
ปฏิรูปการปกครองแผ่นดินให้มีรูปแบบ ระเบียบบริหารราชการ และระบบควบคุมหัวเมืองต่าง ๆ
ที่แน่ชัดลงไป เพื่อให้การปกครองของรัฐบาลที่มีต่อหัวเมืองต่าง ๆ มีความมั่นคงมากยิ่งขึ้น
ดังพระราชดำริทรงตอนหนึ่งว่า "...ถึงเวลาที่เมืองไทยจะต้องเร่งจัดการปกครองบ้านเมือง

¹วอลเตอร์ เอฟ เวลลา. แผ่นดินพระนั่งเกล้า. แปลโดย พ.อ.นิจ ทองโสภิต.
2530. หน้า 112.

²หัวเมืองประเทศราชมลายู ได้แก่ ไทรบุรี ปัตตานี กลันตัน ตรังกานู.

³วอลเตอร์. เอฟ เวลลา. เล่มเดิม. 2530. หน้า 113.

าให้เรียบร้อยทั่วพระราชอาณาเขตจะรุ่งโรจน์ต่อไปไม่ได้..."¹

เพราะหากไม่รับคำแนะนำในการปรับปรุงการปกครองหัวเมืองต่าง ๆ แล้ว อาจจะเป็นสาเหตุให้ไทยต้องเสียผลประโยชน์ที่เคยได้ไปและ เมื่อถูกประเทศมหาอำนาจตะวันตกคือ ฝรั่งเศสกับอังกฤษแผ่อิทธิพล เข้ามานั่นเอง เขตพื้นที่การปกครองของไทยเข้ามาเรื่อย ๆ ไทยอาจจะต้องเสียดินแดนให้แก่ประเทศมหาอำนาจทั้งสอง เพิ่มขึ้นและสุดท้ายอาจจะถึงขั้นต้องเสียเอกราชอธิปไตยของชาติไปก็ได้

การปรับปรุงประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใน พ.ศ. 2435 มีทั้งการจัดรูปแบบการบริหารราชการเป็นกระทรวงต่าง ๆ มีอำนาจหน้าที่การบริหารงานที่แน่ชัดลงไปและมีการจัดการปกครองหัวเมืองและหัวเมืองประเทศราชต่าง ๆ ให้มีลักษณะเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาลมีการส่งเจ้านายและข้าราชการที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยออกไปเป็นผู้ปกครองเมืองต่าง ๆ ในตำแหน่งข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการแทนพระองค์ ข้าหลวงเทศาภิบาล และสมุหเทศาภิบาลทั่วประเทศ เพื่อเป็นการดึงอำนาจเข้าสู่จุดศูนย์กลางของประเทศ มีการส่งขุนนางข้าราชการแผนกต่าง ๆ ไปปฏิบัติราชการแทนกรมการเมืองเดิมที่เป็นคนในท้องถิ่น เพื่อเป็นการปกครองควบคุมดูแลหัวเมืองในพระราชอาณาเขตและหัวเมืองประเทศราชอย่างใกล้ชิด ทำให้ประเทศมีความมั่นคงทางการปกครอง การเมือง ตลอดจนการรักษาความเป็นเอกราชอธิปไตยของชาติเอาไว้ให้ได้ ดังที่จะได้กล่าวโดยละเอียดในบทต่อไป

3. ปัญหาในหัวเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ ก่อน พ.ศ. 2436

ก่อนที่จะมีการรวมหัวเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ตั้งเป็นมณฑลนครราชสีมา นั้น ในหัวเมืองเหล่านี้มีปัญหาที่เกี่ยวกับด้านการปกครอง ความสงบสุขของราษฎร และปัญหาอื่น ๆ ที่เป็นผลทำให้รัฐบาลต้องเร่งดำเนินการปรับปรุงการปกครองหัวเมืองเหล่านี้เป็นมณฑลเทศาภิบาล ดังที่จะกล่าวต่อไป

3.1 ปัญหาโจรผู้ร้าย ปัญหาในเรื่องโจรผู้ร้ายนี้เป็นปัญหาที่สำคัญเรื่องหนึ่งในหัวเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ เนื่องจากราษฎรในหัวเมืองเหล่านี้มีความแตกต่างกันในเรื่องเชื้อชาติ ภาษาถิ่น ขนบธรรมเนียมประเพณี และวัฒนธรรมมากกว่าบริเวณอื่น ๆ โดยแบ่งเป็นกลุ่มคนที่มิใช่เชื้อชาติไทย (โคราช) เชื้อชาตินครราชสีมา เวียงจันทน์ และเชื้อชาติเขมร ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

ฉะนั้น เมื่อเกิดปัญหาโจรผู้ร้ายปล้นหรือแย่งชิงสิ่งของ ทรัพย์สิน เงินทองจากราษฎรในเมืองหนึ่งแล้วก็จะหนีไปอยู่อีกเมืองหนึ่ง ซึ่งเป็นถิ่นที่มีกลุ่มคนเชื้อชาติของตนอาศัยอยู่ที่เป็นเช่นนั้นเพราะมีเจ้าเมือง กรมการเมืองบางคนให้การสนับสนุนกลุ่มโจร จึงทำให้การปราบปรามโจรผู้ร้ายในบริเวณนั้นในช่วงระยะเวลาก่อนที่จะมีการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลไม่ได้ผล ประกอบกับในขณะนั้นยังไม่มีตำแหน่งตำรวจภูธรที่เป็นพนักงานปราบปรามจับกุมผู้ร้ายโดยตรง การปราบปรามโจรผู้ร้ายจึงอาศัยเจ้าเมืองและกรมการเมืองเป็นหลัก เมื่อผู้ปกครองเป็นหัวเมืองนครราชสีมาหรือให้การสนับสนุนกลุ่มโจร บางเมืองก็ไม่เอาใจใส่ในการปราบปราม กลุ่มโจรทั้งหลายก็กำเริบมีการปล้นสะดมพ่อค้าและราษฎรทั่วไปหนักมากยิ่งขึ้น ทำให้รัฐบาลต้องมีหนังสือไปถึงเจ้าเมืองนครราชสีมาที่เป็นผู้ปกครองดูแลหัวเมืองเหล่านี้ได้กำชับให้เอาใจใส่ในการปราบปรามโจรผู้ร้าย เพราะเจ้าเมือง กรมการเมืองไม่เอาใจใส่ในการสืบสวนปราบปราม บางครั้งอ้างว่าเหตุร้ายอยู่นอกเขตรับผิดชอบของตน¹ ทำให้การแก้ไขปัญหาดังกล่าวไม่ได้ผล

รัฐบาลได้พยายามที่จะแก้ไขปัญหาโจรผู้ร้ายที่เกิดขึ้นในหัวเมืองแถบนี้ โดยส่งพระพิเรนทรเทพ สมุหเจ้ากรมพระตำรวจใหญ่ซ้าย ซึ่งเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของรัฐบาลไปเป็นเจ้าเมืองนครราชสีมา เพื่อปกครองเมืองนครราชสีมาและหัวเมืองขึ้นแทนพระยานครราชสีมา ใน พ.ศ. 2430 ก็ตาม แต่ก็ยังไม่สามารถที่จะดำเนินการแก้ไขปัญหานี้ในเรื่องโจรผู้ร้ายได้อย่างเต็มที่ เพราะเจ้าเมือง กรมการเมือง และข้าราชการบางคนยังคงให้การสนับสนุนกลุ่มโจรผู้ร้ายอยู่

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.5. เมืองนครราชสีมา ให้พระยานครราชสีมาสืบจับโจรผู้ร้ายมอดองชู้ให้เดิมอนาจอ. จ.ศ. 1233. (พ.ศ. 2414).

พระพิเรนทรเทพถึงกับมีหนังสือกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าโจรผู้ร้ายชุกชุมนั้นมีสาเหตุคือ มีพวกเร่ร่อนแอบแฝงอยู่ในบ้านของกรมการเมืองเป็นจำนวนมาก เมื่อมีเจ้าทุกข์มาฟ้องร้องเพื่อให้เจ้าเมืองหรือกรมการเมืองให้จับโจรผู้ร้ายที่อาศัยอยู่ในบ้านของกรมการเมือง เหล่านี้ก็ไม่สามารถที่จะจับได้ เพราะพวกนี้จะเร่ร่อนไปอาศัยอยู่กับ ราชการคนอื่น ๆ อีก พอมีหมายจากเจ้าเมืองจะไปจับพวกโจรผู้ร้ายข้าราชการทำให้ความคุ้มครอง พวกโจรผู้ร้ายก็จะให้การปฏิเสธ จึงไม่สามารถที่จะจับหรือปราบปรามกลุ่มโจรผู้ร้ายให้หมดสิ้นไป¹

เมื่อกรมการเมืองและข้าราชการไม่ให้ความร่วมมือกับเจ้าเมืองในการปราบปรามโจรผู้ร้ายแล้ว ในสมัยต่อมาก็เกิดปัญหาเกี่ยวกับเรื่องนี้มากขึ้น พวกโจรได้รวมกันเป็นกลุ่ม ๆ ละ 20 - 30 คน ใช้อาวุธปืนเข้าปล้นบ้านเรือนและโค กระบือของราษฎรหลายครั้ง ส่วนใหญ่ จะเข้าทำการปล้นในเวลากลางวัน กรมการเมือง และราษฎรตามไปพบกลุ่มโจรผู้ร้ายก็ไม่สามารถที่จะสู้กับกลุ่มโจรได้เนื่องจากอาวุธของกลุ่มโจรดีกว่า พวกนี้จึงมีใจกล้าเข้าปล้นบ้านกรมการเมืองและข้าราชการในจตุรัส ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมาอีก เมื่อปล้นเสร็จแล้วก็หนีไปทางเมืองวิเชียรบุรี เมืองบ้านชุม และเมืองไชยบาดาล ซึ่งเป็นเมืองที่อยู่ติดกับเขตแดนของเมืองนครราชสีมาทุกครั้ง เจ้าเมืองนครราชสีมามีหนังสือขอความร่วมมือ ในการติดตามจับกุมกลุ่มโจรไปยังเมืองดังกล่าว แต่ก็ไม่ได้ได้รับความร่วมมือจากบรรดาเจ้าเมือง ดังกล่าว²

เพื่อเป็นการแก้ไขปัญหาดังกล่าว ในเรื่องการปราบปรามโจรผู้ร้าย พระพิเรนทรเทพ เจ้าเมืองนครราชสีมา จึงต้องทูลหนังสือถึงเจ้าพระยารัตนบดินทร เจ้ากรมมหาดไทย เมื่อ พ.ศ. 2433 เพื่อขอข้าราชการจากกรุงเทพฯ อีกจำนวนหนึ่งเพื่อไปปราบปรามโจรผู้ร้ายที่มี การปล้นสะดมมากขึ้น³ แสดงให้เห็นถึงลักษณะการที่เจ้าเมืองนครราชสีมาไม่สามารถที่จะ

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก/3. บอกพระพิเรนทรเทพ. จ.ศ. 1249. (พ.ศ. 2430).

²กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46 (1-14). มณฑลนครราชสีมา. ที่ 11 ลงวันที่ 15 พฤษภาคม ร.ศ. 109. (พ.ศ. 2433).

³กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/2. ราชการเมืองนครราชสีมา.

พึ่งพาอาศัยกรรมการเมืองที่เป็นคนในท้องถิ่นนั้นได้ จึงต้องขอให้รัฐบาลจัดส่งข้าราชการไปช่วยในการปราบปรามโจรผู้ร้ายที่เมืองนครราชสีมาและหัวเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมา

จากสภาพการปกครองตามรูปแบบเดิมก่อนที่จะมีการปกครองเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิ และบุรีรัมย์ให้เป็นแบบมณฑลเทศาภิบาล ใน พ.ศ. 2436 นั้น ราษฎรในหัวเมืองเหล่านี้ได้รับความเดือดร้อนมาก จากการที่โจรผู้ร้ายชุมชุม เจ้าเมือง กรรมการเมือง ไม่เอาใจใส่ต่อราชการ ดังรายงานที่พระพรหมภิบาล ข้าหลวงตรวจราชการของรัฐบาลได้ไปตรวจราชการที่บริเวณเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ ได้สอบถามราษฎรในหัวเมืองเหล่านี้ สรุปได้ว่า ก่อน พ.ศ. 2434 ราษฎรในหัวเมืองเหล่านี้ได้รับความเดือดร้อนมาก เนื่องจากเจ้าเมือง กรรมการเมืองไม่เอาใจใส่ในทางราชการ โจรผู้ร้ายก็มีชุมชุกคอยแย่งชิงโค กระบือและสิ่งของต่าง ๆ ราษฎรต้องเป็นธุระคอยป้องกันโจรผู้ร้ายเอง หากราษฎรจับโจรผู้ร้ายได้แล้วไปร้องเรียนต่อเจ้าเมือง ก็ว่าจะมีการตัดสินคดีให้เด็ดขาดก็ใช้เวลาตั้ง 4 - 5 ปี¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่าหากปล่อยย้่าให้ปัญหาโจรผู้ร้ายในหัวเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ สร้างความเดือดร้อนให้แก่ราษฎร ตลอดถึงเจ้าเมือง กรรมการเมืองปกครองโดยไม่เอาใจใส่ต่อการบำบัดทุกข์บำรุงสุขแก่ราษฎร แต่ให้การสนับสนุนกลุ่มโจรผู้ร้ายและหาผลประโยชน์ให้แก่ตนเองกับพรรคพวกอยู่ต่อไปแล้ว ก็จะเป็นผลเสียต่อการปกครองหัวเมืองเหล่านี้มาก ราษฎรจะขาดความอบอุ่นและไม่มั่นใจในความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินของตนเอง ราษฎรจะอพยพโยกย้ายไปอยู่ที่อื่นหรืออาจจะตั้งตนเป็นปรปักษ์กับรัฐบาลก็ได้ หากเป็นเช่นนั้นจริงก็จะเป็นอันตรายต่อความมั่นคงทางการเมือง การเมืองต่อหัวเมืองในบริเวณนี้และต่อรัฐบาลมากยิ่งขึ้น

ด้วยเหตุผลดังกล่าวข้างต้นทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงมีพระบรมราชโองการที่จะจัดรูปแบบการปกครองในหัวเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ให้มีความมั่นคงทั้งทางด้านการปกครองและการเมืองมากยิ่งขึ้น ก่อนที่จะมีการปกครองในรูปแบบมณฑลเทศาภิบาล

ไกรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/14. พระพรหมภิบาลไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา. ลงวันที่ 4 กันยายน ร.ศ. 115. (พ.ศ. 2439).

โดยทรงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าอู่ทองยาเธอกรมหมื่นสรพลธิ-
ประสงค์ ไปครองตำแหน่งข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการหัวเมืองลาวกลาง เมื่อ พ.ศ. 2434
พร้อมกับจัดตั้งคณะข้าราชการอีกส่วนหนึ่งไปจัดการปกครองเมืองนครราชสีมาและเมืองขึ้นของ
เมืองนครราชสีมา โดยมีพระราชประสงค์ที่จะให้ไปจัดการราชการและชำระความโจรผู้ร้ายที่เกิด
ขึ้นให้เรียบร้อย พร้อมทั้งได้ส่งกองทหารมาประจำที่เมืองนครราชสีมาอีกจำนวนหนึ่ง ในขณะ
เดียวกันก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้พระยาสุรศักดิ์มนตรีนำกองทหารไปปราบปรามกลุ่มโจรผู้ร้ายทาง
หัวเมืองลาวและเขมรทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือด้วย¹ เมื่อกรมหมื่นสรพลธิประสงค์กับ
ข้าราชการของรัฐบาลไปบริหารราชการแล้ว ปัญหาต่าง ๆ ก็เริ่มคลี่คลายไปในทางที่ดี
การปราบปรามโจรผู้ร้ายก็ได้ผลมากขึ้น ตั้งแต่ พ.ศ. 2434 เป็นต้นมา ราษฎรก็เริ่ม
ประกอบอาชีพเพื่อหาเลี้ยงชีพได้ตามปกติสุข พ่อค้าสามารถที่จะเดินทางไปค้าขายตามเมือง
ต่าง ๆ ได้โดยสะดวกและมีความปลอดภัยมากยิ่งขึ้น²

จากการที่รัฐบาลมีความห่วงใยราษฎรและเร่งแก้ไขปัญหาดังกล่าว ในเมืองนครราชสีมา
ชัยภูมิและบุรีรัมย์นั้น เหตุผลประการหนึ่งก็คือราษฎรในบริเวณนี้มีความแตกต่างกันในเรื่อง
เชื้อชาติดังที่กล่าวมาแล้ว ซึ่งในกลุ่มราษฎรเองก็มีความแตกต่างกันหลายเรื่อง เมื่อไม่
สามารถดำรงชีวิตร่วมกันได้เป็นปกติสุขได้ เพราะมีภัยจากโจรผู้ร้ายก็จะ เป็นช่องว่างที่พวกหัวฝรั่งเศส
ที่ก่อกวนผกผันทางการเมืองในเขมร ลาว และหัวเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
ดำเนินการทางการเมืองเพื่อยุแหย่ให้ราษฎรมีเชื้อชาติเขมร และลาวเอาใจออกห่างจาก
ไทยไปอยู่ในบังคับของฝรั่งเศสหรือก่อการจลาจลขึ้น ฝรั่งเศสจะได้ฉวยโอกาสยกกองทหาร

กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.40. เรื่อง พระพิเรนทรเทพ เจ้ากรม
พระตำรวจใหญ่ช่วยข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวกลาง กรมการเมืองนครราชสีมา โปรดเกล้าฯ
ให้กรมหมื่นสรพลธิประสงค์ เสด็จขึ้นมาจัดราชการและชำระความโจรผู้ร้าย ตำแหน่งข้าหลวง
ใหญ่เมืองนครราชสีมา เมืองขึ้น ตามกำหนดในแผนที่ซึ่งข้าหลวงหัวเมืองลาวกลางจะได้บังคับ
ต่อไป. สารตรา ลงวันที่ 21 เมษายน ร.ศ. 110. (พ.ศ. 2434).

กรมศิลปากร. .เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/14. พระพรหมภิบาลโปรดราช
ราชการมณฑลนครราชสีมา. ลงวันที่ 4 กันยายน ร.ศ. 115. (พ.ศ. 2439).

เข้ามาในหัวเมือง เหล่านี้โดยอ้างว่าเพื่อคุ้มครองและปกป้องคนในบังคับฝรั่งเศส ตลอดถึงทรัพย์สินกับผลประโยชน์ของฝรั่งเศสที่มีอยู่ในบริเวณนี้ได้ อาจจะมีผลให้ไทยต้องเสียดินแดนส่วนนี้ให้แก่ฝรั่งเศสก็ได้

3.2 ความไม่ยุติธรรมในการปกครองของเจ้าเมืองและกรมการเมือง เมืองนครราชสีมาเป็นเมืองใหญ่ที่มีหน้าที่ปกครอง ดูแล ควบคุมหัวเมืองขึ้นอีกต่อหนึ่ง เนื่องจากเส้นทางคมนาคมกับกรุงเทพฯ มีความทุรกันดาร การเดินทางติดต่อกันทำได้ลำบาก ต้องใช้เวลาหลายวันเพราะระยะทางห่างไกลกันมาก การส่งราชการก็จะต้องส่งด้วยหนังสือเท่านั้น การเดินทางไปตรวจราชการของข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของรัฐบาลในระยะเวลาก่อนที่จะมีการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลก็ไม่มี ข้าราชการที่รัฐบาลได้รับจึงมีเพียงหนังสือรายงานจากเจ้าเมืองต่าง ๆ เท่านั้น

การดำรงชีวิตโดยทั่วไปของราษฎรในแต่ละเมืองจึงมีความผูกพันอยู่กับเจ้าเมืองและกรมการเมือง ถ้าเจ้าเมืองหรือกรมการเมืองเป็นคนดีมีคุณธรรม การปกครองบริหารราชการเพื่อผลประโยชน์ของราษฎรส่วนใหญ่แล้ว ราษฎรก็จะดำรงชีวิตอยู่อย่างมีความสุข แต่ในทางตรงกันข้ามหากเจ้าเมืองและกรมการเมืองประพฤติตนในทางมิชอบแสวงหาผลประโยชน์ให้แก่ตนเองและพรรคพวก กดขี่ข่มเหงราษฎรหรือเห็นแก่อำมาตย์สินจ้าง ราษฎรก็จะได้รับความเดือดร้อนไม่สามารถที่จะประกอบอาชีพเพื่อดำรงชีวิตตามปกติได้ รัฐบาลก็ไม่สามารถที่จะทราบได้ว่าเจ้าเมืองและกรมการเมืองในแต่ละเมืองได้ปฏิบัติตามพระบรมราชโองการหรือไม่ ยกเว้นแต่จะมีเจ้าเมืองอื่นทูลหนังสือกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัฐบาลจึงจะทราบว่าเจ้าเมืองและกรมการเมืองใดปกครองบ้านเมืองด้วยคุณธรรมและราษฎรมีความสุขในการดำรงชีวิต

บางครั้งเจ้าเมืองที่มีอาณาเขตติดต่อกันก็มีปัญหาทะเลาะกัน ว่าด้วยเรื่องเส้นแบ่งเขตแดนบ้าง ผลประโยชน์บ้าง รัฐบาลต้องพยายามหาทางยุติปัญหาที่เกิดขึ้นโดยเร็ว เพื่อไม่ให้เกิดเหตุการณ์ลุกลามใหญ่โตจนถึงขั้นปะทะกันด้วยกองกำลังได้ ดังเช่น กรณีของพระภักดีชุมพลเจ้าเมืองชัยภูมิกับพระไกรสิงหนาทเจ้าเมืองภูเขียว ได้ทะเลาะวิวาทกันในเรื่องเขตแดนของเมืองที่อยู่ติดกัน ทำให้สมุหนายกต้องมีหนังสือถึงเจ้าเมืองนครราชสีมาให้ว่ากล่าวเจ้าเมือง

ชัยภูมิและเจ้าเมืองภูเขียวเพื่อยุติข้อพิพาทที่เกิดขึ้น อย่าให้มีความเดือดร้อนไปถึงใต้ฝ่าละออง-
ธุลีพระบาท¹

นอกจากนี้ยังมีปัญหาเจ้าเมืองที่ปกครองหัวเมืองขึ้นทางการเมืองการก่อกบฏขึ้นแห่งเจ้าเมือง
กรมการเมืองและราษฎรหัวเมืองขึ้น ถึงกับมีหนังสือกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อขอให้ทรงจัดการแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้น ดังเช่น กรณีพระไกรลังหนาท
เจ้าเมืองภูเขียวได้กราบบังคมทูลว่าเจ้าเมืองนครราชสีมาทางการเมืองการก่อกบฏขึ้นแห่งเจ้าเมือง
กรมการเมืองและราษฎร ทำให้ได้รับความเดือดร้อน ราษฎรพากันอพยพไปอยู่ที่เมืองอื่น
เป็นจำนวนมาก²

รัฐบาลจึงต้องรีบดำเนินการแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้นเพราะราษฎรเมืองภูเขียวนั้นมีเชื้อชาติ
ลาวเวียงจันทน์และเมืองภูเขียวก็นั่งอยู่ใกล้กับหัวเมืองลาวด้วย การที่ราษฎรอพยพหนีออกจาก
เมืองภูเขียวเป็นจำนวนมากก็ทำให้เกิดผลกระทบต่อรัฐบาลมาก โดยเฉพาะรัฐบาลจะขาดรายได้
จากบรรดาไพร่พล่วยทองที่อพยพหนีไปด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแก้ไข
ปัญหาที่เกิดขึ้นโดยโปรดเกล้าฯ ให้แยกเมืองภูเขียวออกจากการปกครองของเมืองนครราชสีมา
ให้เป็นเมืองขึ้นตรงต่อรัฐบาลที่กรุงเทพฯ

นอกจากนี้ยังมีกรมการเมืองบางคนยังคอยหาโอกาสที่จะแสวงหาผลประโยชน์ให้แก่
ตนเอง เช่น การยักยอกเงินหลวงไปใช้ประโยชน์ส่วนตัว ดังกรณีของขุนทหารบริรักษ์กับ
เสมียนตราที่คบคิดกันยักยอกเอาเงินค่านาไปใช้ประโยชน์ส่วนตัว เมื่อจับตัวได้ พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราชโองการฯ ให้ลงโทษสถานหนักเพื่อไม่
ให้ข้าราชการคนอื่น ๆ เอาเยี่ยงอย่าง พร้อมกับให้รับบุตร ภรรยา ข้าทาส บ้านเรือน
ไว้ นา สวนมาเป็นของหลวง แล้วให้ลงโทษโบยและจำคุกขุนทหารบริรักษ์กับเสมียนตราด้วย³

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.6. เมืองนครราชสีมา ตอบเงินแทน
ทองคำฝ้าย. จ.ศ. 1234. (พ.ศ. 2415).

²กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.12. เมืองนครราชสีมา โปรดเกล้าฯ
ให้แยกเมืองภูเขียวมายังกรุงเทพฯ. จ.ศ. 1239. (พ.ศ. 2420).

³กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.8. เมืองนครราชสีมา ของอ้ายหนูเน็ด
สมบัติค่าง ลงมา ณ กรุงเทพฯ. จ.ศ. 1236. (พ.ศ. 2417).

ถึงรัฐบาลจะพยายามปรับปรุงแก้ไขปัญหาต่าง ๆ โดยทุกวิถีทางในช่วงก่อนจะมีการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล ข้าราชการก็ยังมีการแบ่งออกเป็นหมู่เหล่า ไม่เอาใจใส่ในทางราชการ ำให้การสนับสนุนโจรผู้ร้าย คิดหาผลประโยชน์ใส่ตนฝ่ายเดียว การคดีก็ด้วยความที่ราษฎร เป็นอยู่ในโรงศาลถ้าฝ่ายใดมีพรรคพวกและทรัพย์สินมากตุลาการก็จะตัดสินให้เป็นฝ่ายชนะคดี การตัดสินคดีความผู้ที่ทำหน้าที่ตุลาการก็จะทำการตัดสินคดีที่บ้าน บางครั้งก็จะไม่พิจารณาคดีปล่อยนึ่งเฉยไว้ ถ้ามีคดีเล็กน้อยก็ไม่รับแจ้งจากราษฎร บางครั้งกรมการเมืองก็จะออกไปตามบ้านป่าเพื่อเอาทรัพย์สินของของราษฎรมาเป็นของตนเอง เจ้าเมืองก็จะไม่ว่าราชการอยู่แต่กับบ้านไม่ยอมออกไปตรวจคุณภาพของบ้านเมือง¹

สิ่งที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติหน้าที่ราชการของเจ้าเมืองและกรมการเมืองดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ทำให้ราษฎรในเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ มีความทุกข์ในการดำรงชีวิตอยู่แบบขาดที่พึ่ง เพราะเจ้าเมืองและกรมการเมืองเป็นที่พึ่งของราษฎรไม่ได้ โดยเฉพาะราษฎรที่มีฐานะยากจนไม่พรรคพวกจะยิ่งถูกข้าราชการเอารัดเอาเปรียบ แม้ว่ารัฐบาลพยายามที่จะปรับปรุงระเบียบวิธีปฏิบัติ กระทั่งการปลดพระยานครราชสีมาออกจากตำแหน่งเจ้าเมืองแล้วส่งพระพิเรนทรเทพ ไปเป็นเจ้าเมืองแทน ก็ยังไม่สามารถที่จะแก้ปัญหาได้ทั้งหมด ปัญหาที่เกิดขึ้นจึงเป็นปัญหาต่อเนื่องมาถึงการปรับปรุงการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลในเวลาต่อมา ปัญหาต่าง ๆ จึงเริ่มคลี่คลายไปในทางที่ดี เพราะรัฐบาลได้จัดการปกครองและบริหารราชการอย่างเป็นระบบ รัฐบาลได้ส่งข้าราชการไปทำหน้าที่เจ้าเมืองและหัวหน้าส่วนราชการต่าง ๆ ที่จัดตั้งขึ้นมาใหม่ให้มีความเหมาะสมมากยิ่งขึ้น อำนาจและบทบาทของเจ้าเมืองและกรมการเมืองที่เป็นคนในท้องถิ่นก็ค่อย ๆ หดลงไปในที่สุด

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.214/14. พระพรหมภิบาลไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา. ลงวันที่ 4 กันยายน ร.ศ. 115. (พ.ศ. 2439).

3.3 (ปัญหาการเก็บภาษีอากรและส่วยในหัวเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์)

ปัญหาด้านภาษีอากร และส่วยที่เกิดขึ้นในหัวเมืองเหล่านี้ มักจะเป็นปัญหาที่ราษฎรไม่เข้าใจ ในระเบียบกฎหมายของบ้านเมืองที่มีการปรับปรุงตามสถานการณ์และนโยบายของรัฐบาล ราษฎรเคยประกอบอาชีพมาหากินในการดำรงชีวิตอย่างไรเมื่อก่อน ก็จะปฏิบัติเช่นนั้นต่อไป เพราะราษฎรไม่ทราบว่า มีการเปลี่ยนแปลงระเบียบข้อบังคับหรือกฎหมายในการเก็บภาษีอากรในการประกอบอาชีพอย่างใหม่ เช่น ราษฎรเคยต้มกลั่นสุราก็เองโดยไม่ ต้องเสียภาษีอากรและคิดว่าทำได้โดยเสรีไม่มีผิดกฎหมาย ก็จะทำต่อมาเรื่อย ๆ ต่อมาเมื่อมี นายอากรเก็บอากรเตาสุร่าบ่อนเบี้ย ซึ่งเป็นผู้รับเหมาในการเก็บภาษีอากรจากการต้มกลั่นสุร่า จึงทำให้เกิดปัญหาระหว่างนายอากรกับราษฎรในหัวเมืองเหล่านี้) (สมานนท์ 2

ดังเช่น กรณีเงินกินซึ่งได้รับสิทธิในการเก็บภาษีอากรเตาสุร่าบ่อนเบี้ยไทยจีนใน เมืองนครราชสีมา ก็ได้เห็นการดำเนินการจับตัวราษฎรที่ลักลอบต้มกลั่นสุร่าเถื่อนส่ง เจ้าเมืองนครราชสีมาเพื่อชำระความจึงกลายเป็นคดีความค้างกันอยู่และหากราษฎรคนใด ต่อสู้ขัดขวางการจับกุมของเงินกินกับกรมการ เงินกินก็มีอำนาจที่จะคุมตัวราษฎรเหล่านั้นไป ส่งที่กรุงเทพฯ เพื่อให้กรมพระคลังมหาสมบัติพิจารณาคดีความได้¹

ปัญหาจากการเก็บภาษีอากรเช่น อากรสุร่านี้ทำให้ราษฎรในบริเวณหัวเมืองเหล่านี้ ได้รับความเดือดร้อนมาก เพราะต้องหาเงินมาจ่ายแก่เจ้าภาษี นายอากร บางครั้งก็ต้อง ถูกจับกุมทำให้เสียเวลาในการมาหากินเพื่อรอคัดสินของตุลาการหรือถูกคุมตัวเข้ามา พิจารณาคดีที่กรุงเทพฯ จึงเป็นการสร้างเงื่อนไขให้ราษฎรในหัวเมืองเหล่านี้เกิดความเกลียดชัง รัฐบาลไปโดยปริยาย

1 กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.2. เมืองนครราชสีมา โบราณคดี 1. ข้าหลวงขึ้นมาชำระราษฎรต้มสุร่าเถื่อน และ แรงเงินอากรซึ่งค้างเงินดีเสกกับลูกนี้เงินดีเสก อากรคนเก่ามาส่ง ณ กรุงเทพฯ. สารตราลงวัน 27 2 ค่ำ จ.ศ. 1231. (พ.ศ. 2412).

จากการเก็บภาษีอากรไม่เป็นระบบและราษฎรส่วนใหญ่ไม่ทราบว่าจะต้อง เสียภาษี
 สิ่งใดเพิ่มขึ้นบ้าง ประกอบกับข้าราชการแสวงหาผลประโยชน์ให้แก่ตนเองและพรรคพวก
 ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ทำให้เงินรายได้จากภาษีอากรที่เก็บจากราษฎร เพื่อนำมาบริหารราชการ
 นั้น ไม่ได้เต็มเม็ดเต็มหน่วย ทำให้เกิดเหตุการณ์เงินที่เก็บเป็นรายได้ของ เมืองนครราชสีมา
 ไม่พอจ่ายเป็นเงินเดือนข้าราชการที่เมืองนครราชสีมา ใน พ.ศ. 2435 ทำให้พระประสิทธิ์-
 ศัลการ ข้าหลวงรักษาราชการเมืองนครราชสีมา ได้มีหนังสือกราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
 เกล้าเจ้าอยู่หัว ขอพระบรมราชานุญาตนำเงินส่วยมาใช้จ่ายในราชการก่อน¹ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ
 จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงมีพระบรมราชานุญาตให้นำเงินส่วยมาใช้ได้

นอกจากนี้รัฐบาลยังมีปัญหาในเรื่องการเก็บส่วยจากหัวเมืองต่าง ๆ อีกด้วย เพราะ
 เมืองต่าง ๆ ไม่สามารถที่จะนำส่วยไปส่งให้รัฐบาลได้ครบตามจำนวนที่กำหนดในแต่ละปีได้
 สมุหนายกต้องมีหนังสือไปถึงเจ้าเมืองนครราชสีมาได้เร่งรัดให้หัวเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมา
 ส่งส่วยต่าง ๆ เช่น ส่วยทองคำ ส่วยผลไร่ หรือเงินแทนส่วยให้ครบตามจำนวนเป็นประจำ
 ทุกปี เพื่อที่รัฐบาลจะได้นำเงินแทนส่วย และส่วยที่เก็บได้ไปใช้ในการพัฒนาประเทศในด้านต่าง ๆ
 เช่น การเร่งส่วยน้ำคักของกองหลวงพิทักษ์พล ซึ่งค้างส่ง 5 ปี จำนวนที่ค้างถึง 3,500
 ทะนาน² เมืองชัยภูมิค้างส่งส่วยทองคำ 10 ปี คิดเป็นทองคำ 38 ชั่ง 2 บาท 1 กล้า และ
 เมืองภูเขียวค้างส่งส่วยทองคำมากถึง 10 ปี คิดเป็นทองคำ 32 ชั่ง 3 ตำลึง 2 สลึง 4 กล้า
 เป็นต้น³ ทำให้รัฐบาลต้องขาดรายได้ที่จะนำไปพัฒนาประเทศทางด้านต่าง ๆ เพราะจำนวน
 ส่วยที่ได้รับในแต่ละปีจะมีจำนวนไม่เท่ากัน เนื่องจากจะมีเมืองต่าง ๆ เป็นจำนวนมากที่ค้าง
 การส่งส่วยและเงินแทนส่วยให้แก่รัฐบาลอยู่เสมอ

1กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/5. เรื่อง เงินรายรับในเมือง
นครราชสีมาไม่พอจ่าย. ที่ 25/26233 ลงวันที่ 6 มิถุนายน ร.ศ. 111. (พ.ศ.2435).

2กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.1. เมืองนครราชสีมาตอบส่วยน้ำคัก
กองหลวงพิทักษ์พล. จ.ศ. 1229. (พ.ศ. 2410).

3กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.2. เมืองนครราชสีมา ตอบ ส่ง เงิน
แทนทองคำส่วยเมืองชัยภูมิ เมืองภูเขียว. จ.ศ. 1231. (พ.ศ. 2412).

จากที่กล่าวมาแล้วข้างต้น จะเห็นได้ว่าความยุ่งยากในการเก็บภาษีอากรและการเก็บ
 ส่วยต่าง ๆ ตามรูปแบบเดิมที่รัฐบาลเคยปฏิบัติมานั้น มีผลกระทบกระเทือนต่อการปกครองมาก
 ถึงแม้ว่าจะไม่เป็นปัญหามากเท่ากับเรื่องอื่น ๆ ก็ตาม แต่เมื่อเจ้าเมืองต่าง ๆ เจริญการเก็บ
 ภาษีและส่วยจากราษฎรมากเกินไป ราษฎรก็จะพากันอพยพย้ายครอบครัวหนีไปอยู่ที่อื่นทำให้
 รัฐบาลขาดรายได้ไปโดยเปล่าประโยชน์ จึงเป็นอีกเหตุผลหนึ่งที่รัฐบาลจำเป็นต้องปรับปรุง
 ระเบียบการกำหนดการเก็บภาษีอากรและค่าธรรมเนียมต่าง ๆ ไว้อย่างชัดเจน ภายหลังจาก
 ที่มีการรวมเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ ให้มีการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล ตั้งแต่
 พ.ศ. 2436 เป็นต้นมา เพื่อจะได้เป็นการวางแผนการใช้จ่ายเงินในการบริหารราชการ
 ต่าง ๆ ได้อย่างถูกต้อง

นโยบายการดำเนินการปกครองของรัฐบาลที่มีต่อเมืองนครราชสีมา

ชัยภูมิและบุรีรัมย์ ระหว่าง พ.ศ. 2433 - 2435

จากความล้าหลังของรูปแบบการปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ของรัฐบาลตั้งที่ได้กล่าวมาแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระบรมราชโองการที่จะต้องจัดการปกครองหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หัวเมืองลาวต่าง ๆ รวมไปถึงบริเวณเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ ให้มีความเจริญก้าวหน้าเพื่อความมั่นคงของเขตแดนทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แต่ก่อนที่จะมีการปฏิรูปการปกครองแผ่นดินให้มีการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล ใน พ.ศ. 2435 นั้น รัฐบาลก็ได้ดำเนินการปรับปรุงการปกครองเมืองนครราชสีมาและหัวเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมา 2 ครั้ง ใน พ.ศ. 2433 เรียกว่า หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง และ พ.ศ. 2434 เรียกว่าหัวเมืองลาวกลาง จากการศึกษาเอกสารหรือหนังสือราชการที่พระพรหมภิบาล ข้าหลวงตรวจราชการของรัฐบาลจะเรียกว่า "มณฑลลาวกลาง" หรือ "มณฑลนครราชสีมา" แทนคำว่า "หัวเมืองลาวกลาง"¹

ก่อนที่จะมีการปฏิรูปการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัฐบาลได้มอบหมายให้หัวเมืองขึ้นเอกดูแลและปกครองหัวเมืองขึ้นโท ศรี และ จัตวาที่เป็นหัวเมืองขึ้นแทนเมืองหลวง ซึ่งเมืองนครราชสีมาได้รับมอบหมายจากรัฐบาลให้ดูแล ปกครองเมืองชัยภูมิ บุรีรัมย์ และหัวเมืองขึ้น ระบบการปกครองแบบเดิมทำให้เจ้าเมืองขึ้นเอกมีอำนาจมากมาย เจ้าเมืองขึ้นเอกบางเมืองได้ทำการปกครองโดยใช้อำนาจจากศัขัมพะไม่ให้ความเป็นธรรม ทำให้เจ้าเมือง กรมการเมือง และราษฎรหัวเมืองขึ้นได้รับความเดือดร้อน ดังเช่น

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/14. พระพรหมภิบาลไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา. ลงวันที่ 4 กันยายน ร.ศ. 115. (พ.ศ. 2439).

พระยานครราชสีมา เจ้าเมืองนครราชสีมา ได้ปกครองโดยมิชอบ กระทำการกดขี่ ข่มเหงเจ้าเมือง กรมการเมือง และราษฎรในหัวเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมา เมือง ภูเขียวก็เป็นเมืองหนึ่งที่ขึ้นต่อเมืองนครราชสีมา และถูกเจ้าเมืองนครราชสีมาใช้ตำแหน่ง หน้าที่เอารัดเอาเปรียบไม่ได้รับความเป็นธรรมในการปกครองทำให้เจ้าเมือง กรมการเมือง และราษฎรเมืองภูเขียวได้รับความเดือดร้อนมาก ปรากฏว่าเจ้าเมือง และกรมการเมือง ซึ่งได้รับความเดือดร้อนจากการกระทำดังกล่าวถึงกับทนไม่ไหว จึงมีหนังสือกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงความเดือดร้อนดังกล่าว และเพื่อขอเป็นเมือง ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. 2420 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง ทราบถึงความเดือดร้อนดังกล่าว จึงทรงมีพระบรมราชานุญาตให้เมืองภูเขียวย้ายขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ ได้¹

จากกรณีดังกล่าว ทำให้เจ้าเมืองนครราชสีมาที่มีความรู้สึกไม่พอใจรัฐบาลที่ยอมรับ เมืองภูเขียวจากเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมา มาขึ้นตรงต่อรัฐบาล เจ้าเมืองนครราชสีมา ได้แสดงพฤติกรรมไม่พอใจรัฐบาลกล่าวคือ พ.ศ. 2430 รัฐบาลต้องการให้เจ้าเมืองนครราชสีมา ส่งกำลังพล และยุทโธปกรณ์ช่วยเหลือรัฐบาลในการปราบฮ่อ แต่เจ้าเมืองนครราชสีมาทหาเลยเมย และไม่ยอมปฏิบัติตามพระบรมราชโองการในเรื่องการจัดกองทัพบกไปปราบฮ่อ พระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่าเจ้าเมืองนครราชสีมาผู้นี้แสดงความกระด้างกระเดื่อง ต่อรัฐบาลหากทิ้งไว้ต่อไปจะเป็นอันตรายต่อความมั่นคงของหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จึงมีพระบรมราชโองการฯ ปลดพระยานครราชสีมาออกจากตำแหน่ง และทรงพระกรุณา โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพระพิเรนทรเทพ เจ้ากรมพระตำรวจใหญ่ซึ่งเป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่ของ รัฐบาลไปดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองนครราชสีมาแทน²

¹กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.12. เมืองนครราชสีมา โปรดเกล้าฯ
ย้ายเมืองภูเขียวมายังกรุงเทพฯ. จ.ศ. 1239. (พ.ศ. 2420).

²กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.32. เมืองนครราชสีมา โปรดเกล้าฯ
ให้พระพิเรนทรเทพ เป็นข้าหลวงไปรักษาราชการบ้านเมือง และให้ถอดพระยานครราชสีมา
ออกจากที่เจ้าเมือง. จ.ศ. 1249. (พ.ศ. 2430).

จากเหตุการณ์ดังกล่าว เป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่าถึงเวลาแล้วที่จะต้องมีการปรับปรุงลักษณะการปกครองหัวเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิ และบุรีรัมย์ขึ้นใหม่ โดยเปลี่ยนรูปแบบการปกครองจากแบบเดิมที่ให้เจ้าเมืองชั้นเอกมีอำนาจในการปกครองมาก มาเป็นการปกครองที่รัฐบาลได้เข้าไปดำเนินการปกครอง ดูแลโดยตรง รูปแบบดังกล่าวนี้ทำให้เมืองนครราชสีมา และหัวเมืองที่ขึ้นต่อเมืองนครราชสีมา มีการเปลี่ยนแปลงดังนี้

1. ลักษณะการปกครองและการบริหารหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2433

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจัดระบบการบริหารและทรงปรับปรุง การปกครองหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และหัวเมืองลาว เมื่อ พ.ศ. 2433 คือ รวบรวมหัวเมืองชั้นเอกหลายเมืองรวมทั้งหัวเมืองชั้นรองของเมืองชั้นเอกเข้าด้วยกันมีลักษณะ เป็น กลุ่มการปกครองแต่เรียกว่ากอง โดยทางรัฐบาลจะแต่งตั้งข้าหลวงมาบริการ สำหรับเจ้าเมือง ชั้นเอกนั้นก็ยังคงอยู่ในตำแหน่งต่อไปแต่อำนาจลดลง เพราะต้องอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของ ข้าหลวงประจำกอง ซึ่งแบ่งออกเป็น 4 กอง ดังนี้¹

1.1 หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ (มีพระพิศณุเทพ (ช่วง) เป็นข้าหลวงประจำหัวเมือง ลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ มีสำนักงานข้าหลวงบริหารราชการเรียกว่า "กองว่าราชการ" อยู่ที่เมือง นครจำปาศักดิ์ มีเมืองชั้นเอกที่อยู่ขึ้นสังกัดจำนวน 11 เมือง ได้แก่ นครจำปาศักดิ์ เชียงแตง แสนปาง สีทันดร อัดบือ สารวัน คาทองใหญ่ สุรินทร์ สังขะ ขุขันธ์ และเดชอุดม มีหัวเมืองชั้นโท ศรี จิตวา ซึ่งขึ้นกับหัวเมืองชั้นเอกอีก 26 เมือง ได้แก่

เมืองคาทองน้อย เซลาภา โพนทอง บัวบุญทริก (อำเภอบุญทริก) กุสุมาลย์คีรี วาปีพรบูรณ์ นครเพ็ง มธุรสานผล อุทุมมหารา สุนทร สะพังภูผา วารินทราภ โคมประดิษฐ์ สุทวาริ สุวรรณคีรี ขึ้นกับเมืองนครจำปาศักดิ์
มูลป่าโมกซ์ ขึ้นกับเมืองสีทันดร

¹ไพฑูริย์ มิกุล. การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน พ.ศ. 2436 - 2453. 2517.

สะพาด (ปัจจุบันอยู่ในเขตประเทศลาว) ขึ้นกับเมืองทองคำใหญ่
 สุรพินนิคม ชุมพลบุรี ขึ้นกับเมืองสุรินทร์
 พรหมขันธุ์ (ปัจจุบันอยู่ในเขตประเทศกัมพูชา) ศรีชรภูมิพิสัย กันทรารมย์ ขึ้นกับเมืองสังขะ
 มโนไพร (ปัจจุบันอยู่ในเขตประเทศกัมพูชา) กันทรลักษณ์ อุทุมพรพิสัย ภูวดลสะอาง
 ขึ้นกับเมืองชูขันธุ์

รวมหัวเมืองชั้นนอก และเมืองที่ขึ้นกับเมืองชั้นเอก รวม 37 เมือง

✓1.2 หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ มีพระยาราชเสนา (หัตถ์ ไกรฤกษ์)
 เป็นข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ มีสำนักงานบริหารราชการเรียกว่า
 "กองว่าราชการ" อยู่ที่เมืองอุบลราชธานี มีเมืองชั้นเอกที่อยู่สังกัดจำนวน 12 เมือง
 ได้แก่ อุบลราชธานี กาฬสินธุ์ สุวรรณภูมิ มหาสารคาม ร้อยเอ็ด ภูแล่นช้าง กมลาไสย
 เขมราฐธานี (อำเภอเขมราฐ) สองคอนแดนแดง ขุขันธ์ นอง ศรีสะเกษ มีหัวเมืองชั้นโท
 ตรี จัตวา ซึ่งขึ้นกับหัวเมืองชั้นเอกอีก 29 เมือง ได้แก่

เสนางคนิคม พิบูลมังสาหาร ตระการพิชัย มหาชนะไชย ชานุมานมณฑล (อำเภอ
 ชานุมาน) พนาณิคม (อำเภอพนา) เกษมสีมา (อำเภอม่วงสามสิบ) ขึ้นกับเมืองอุบลราชธานี
 ลำนานหนองปรือ พอง พลาน (พะลาน) ขึ้นกับเมืองสองคอนแดนแดง
 พิน ขึ้นกับเมืองนอง
 ราศรีไศล ขึ้นกับเมืองศรีสะเกษ
 วาปีปทุม โกสุมพิสัย ขึ้นกับเมืองมหาสารคาม
 ธวัชบุรี ขึ้นกับเมืองร้อยเอ็ด
 อำนาจเจริญ โขงเจียม เสมียะ (ปัจจุบันอยู่ในเขตประเทศลาว) คำเขื่อนแก้ว
 ขึ้นกับเมืองเขมราฐธานี

แขงบาตาล กุฉินารายณ์ ขึ้นกับเมืองกาฬสินธุ์
 ท่าขอนยาง กันทรวิชัย สหัสขันธ์ ขึ้นกับเมืองภูแล่นช้าง
 เสลภูมินิคม (อำเภอเสลภูมิ) ขึ้นกับเมืองกมลาไสย
 เกษตรวิสัย พนมไพรแดนมฤค (อำเภอพนมไพร) จตุรพักตรพิมาน พัทธภูมิพิสัย
 ขึ้นกับเมืองสุวรรณภูมิ

✓รวมหัวเมืองชั้นเอก และเมืองที่ขึ้นกับเมืองชั้นเอก รวม 41 เมือง ✓

✓1.3 หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ (มีพระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิ ต่อมาได้รับพระราชทาน
บรรดาศักดิ์เป็นพระยาภักขิงสงคราม (จัน อินทรภักขิง) เป็นข้าหลวงประจำหัวเมืองลาว
ฝ่ายเหนือ มีสำนักงานบริหารราชการเรียกว่า "กองว่าราชการ" อยู่ที่เมืองหนองคาย)
มีเมืองชั้นเอกที่อยู่สังกัดจำนวน 16 เมือง ได้แก่ หนองคาย เชียงขวาง บริคัณฑ์คม
นครพนม คำม่วน สกลนครทวาปี (สกลนคร) มุกดาหาร บุรีรัมย์ หนองหาร ขอนแก่น
หล่มสัก โพนพิสัย กุมภทาสัย (หนองบัวลำภู) คำเกิด ไชยบุรี ท่าอุเทน มีหัวเมืองชั้นโท
ตรี จัตวา ซึ่งขึ้นกับหัวเมืองชั้นเอกอีก 38 เมือง ได้แก่

พานพร้าว ธรรมะหงษ์สถิต กาสี ตะโพน กุมภทวาปี วัง ขึ้นกับเมืองหนองคาย

เรณูนคร รามราช อาฆมาต (อาจสามารถ) ขึ้นกับเมืองนครพนม

มหาชนะชัยทองแก้ว อําพร (จําพร) ผาบัง วังคำ ทาง ขึ้นกับเมืองคำม่วน

พาสักภูมิ หนองสูง ขึ้นกับเมืองมุกดาหาร

กุดสุมาลย์มณฑล (อำเภอกุดสุมาลย์) พรรณานิคม ภูาคลสวาง (ปัจจุบันอยู่ใน
เขตประเทศลาว) วาริชภูมิ วานรนิวาส สว่างแดนดิน อากาศอําแพง จําปาชนบท

โพธิ์โพธิ์สกลนิคม ขึ้นกับเมืองสกลนคร

นางรอง ขึ้นกับเมืองบุรีรัมย์

พล ภูเวียง มัญจาคีรี คำทองน้อย ขึ้นกับเมืองขอนแก่น

เลย ด่านซ้าย วังสะพุง ขึ้นกับเมืองหล่มสัก

รวมหัวเมืองชั้นเอก และเมืองที่ขึ้นกับเมืองชั้นเอก รวม 54 เมือง ✓

✓1.4 หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง (มีพระพิเรนทรเทพ เป็นข้าหลวงประจำหัวเมืองลาว
ฝ่ายกลาง มีสำนักงานบริหารราชการเรียกว่า "กองว่าราชการ" อยู่ที่เมืองนครราชสีมา)
มีเมืองชั้นเอกที่อยู่สังกัดจำนวน 3 เมือง ได้แก่ เมืองนครราชสีมา ชนบท ภูเขียว
✓มีหัวเมืองชั้นโท ตรี จัตวา ซึ่งขึ้นกับหัวเมืองชั้นเอกอีก 12 เมือง ได้แก่

พิมาย รัตนบุรี นครจำนทัก (สีกัว) ปักธงชัย พุทไธสง สูงเนิน ตะลุง
(ประโคนชัย) กระโทก (โชคชัย) ขึ้นกับเมืองนครราชสีมา

ชัยภูมิ บ้านลาว (สันติยะ, บ้านนาทอย) จตุรัส ขึ้นกับเมืองชนบท

เกษตรสมบูรณ์ ขึ้นกับเมืองภูเขียว

รวมหัวเมืองชั้นเอก และเมืองที่ขึ้นกับเมืองชั้นเอก รวม 15 เมือง ✓

ในรูปแบบการปกครองหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และหัวเมืองลาวทั้ง 4 กองแล้วมีข้าหลวงประจำกองทั้ง 4 กอง รัฐบาลยังตั้งข้าหลวงใหญ่เพื่อควบคุมบังคับบัญชาข้าหลวงประจำหัวเมืองทั้ง 4 กองด้วย โดยตั้งสำนักงานข้าหลวงใหญ่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์

สำหรับข้าหลวงใหญ่ที่มาดำรงตำแหน่งในครั้งนี้ คือ พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) การปกครองหัวเมืองลาวทั้ง 4 กองนี้มีวิธีแต่งตั้งเจ้าเมืองคือเมื่อเจ้าเมืองใดว่างลง กรมการเมืองจะรายงานพร้อมทั้งเสนอชื่อบุคคลที่เหมาะสมเป็นเจ้าเมืองคนใหม่เสนอไปยังเจ้าเมืองชั้นเอก เมื่อเจ้าเมืองชั้นเอกพิจารณาแล้วเห็นเหมาะสมก็จะเสนอชื่อไปยังข้าหลวงประจำหัวเมืองเพื่อพิจารณา แล้วข้าหลวงประจำหัวเมืองก็จะเสนอรายชื่อข้าหลวงใหญ่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ เมื่อข้าหลวงใหญ่พิจารณาแล้วเห็นว่าเหมาะสมก็จะเสนอไปยังรัฐบาลเพื่อดำเนินการแต่งตั้งต่อไป

2. การบริหารหัวเมืองลาวฝ่ายกลาง พ.ศ. 2433

การที่รัฐบาลพยายามปรับปรุงการบริหารราชการต่าง ๆ รวมไปถึงการส่งพระพิเรนทรเทพ มาเป็นข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวฝ่ายกลางก็เพื่อเป็นการลดอำนาจของข้าราชการในท้องถิ่น และเป็นการเพิ่มอำนาจของรัฐบาลในภูมิภาคนี้ให้มากยิ่งขึ้น ซึ่งเป็นการเริ่มดึงอำนาจการปกครองหัวเมืองให้มาอยู่ที่รัฐบาล แต่ก็ยังไม่เกิดผลดีในการดำเนินการปกครองของรัฐบาลมากนัก เพราะว่าถึงแม้จะมีการตั้งข้าหลวงประจำหัวเมืองมาเป็นผู้บริหารการปกครองก็ตาม แต่ข้าราชการในหัวเมืองส่วนใหญ่มักยังเป็นคนในท้องถิ่นที่มีอิทธิพลในการปกครอง และข้าราชการจะแสวงหาผลประโยชน์ส่วนตน และหาทานเพื่อพวกพ้อง ข้าราชการ กรมการเมืองแตกความสามัคคี มีการทะเลาะวิวาทกัน ทากัณฑ์ราชการไม่เป็นผลดีต่อราษฎร

อีกทั้งข้าราชการไม่ยอมรับนับถือ และกระด้างกระเดื่องต่อพระพิเรนทรเทพซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชาสูงสุดของหัวเมืองลาวฝ่ายกลาง ดังเช่นกรณีที่พระพิเรนทรเทพได้สั่งให้พระพลกรมการเมืองของเมืองนครราชสีมา ไปรักษาการเจ้าเมืองรัตนบุรีซึ่งเป็นเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมาแทนพระศรีนครไชยที่ถูกพักราชการ เนื่องจากถูกกล่าวโทษว่าตั้งกองช่องสุ่มโจร

ผู้ร้ายเที่ยวปล้นชิง มา โศ กระบือ ท้าให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อน เมื่อ พ.ศ. 2433 แต่พระพลก็ไปท้าน้ำที่เจ้าเมืองรัตนบุรีเพียง 5 เดือนก็เดินทางกลับเมืองนครราชสีมา ท้าที่ไม่มีเจ้าเมืองบริหารราชการเมืองรัตนบุรี ถึงแม้ว่าพระพิเรนทรเทพจะสั่งให้พระพลกลับไปรักษาราชการเมืองรัตนบุรีตามเดิม แต่พระพลก็ไม่ได้ปฏิบัติตามคำสั่ง¹ ท้าให้เกิดความเสียหายแก่ทางราชการเป็นอันมาก

นอกเหนือจากที่พระพิเรนทรเทพไม่สามารถบริหารราชการให้มีประสิทธิภาพแล้ว ก็ยังมีปัญหาไม่ได้รับความร่วมมือจากข้าหลวงหัวเมืองอื่น โดยเฉพาะในเรื่องของการเก็บภาษีราษฎรในหัวเมืองลาวฝ่ายกลาง ที่ราษฎรบางส่วนมีเชื้อชาติเขมร เมื่อท้าวความผิดหรือหลีกเลี่ยงภาษีต่าง ๆ ก็มักจะหนีไปอาศัยเมืองที่มีเจ้าเมืองซึ่งมีเชื้อชาติเขมร เช่น สุวรรณภูมิ² ชุขันธ์ สังขะ สุรินทร์ ซึ่งเจ้าเมืองเหล่านี้ก็มักจะโอบอุ้ม ปกป้องผู้ที่ผิดดังกล่าว และหนีมาเพื่อพึ่งพาอาศัย และไม่ยอมร่วมมือจับกุมผู้ที่มีคดีหรือหลีกเลี่ยงภาษีดังที่กล่าวมาแล้ว³

ปัญหาดังกล่าวรัฐบาลได้ทราบโดยตลอด จึงคิดที่จะแก้ไขปัญหานี้โดยเริ่มจากเจ้าพระยารัตนบดินทร ขณะยังทดลองท้าน้ำที่เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เห็นว่าแต่เพียงพระพิเรนทรเทพจะปฏิบัติราชการให้เกิดประสิทธิภาพนั้นทำได้ยาก เพราะว่ามีคนของตนเองที่จะท้าน้ำได้อย่างมีประสิทธิภาพ ต้องอาศัยข้าราชการในท้องถิ่นซึ่งไม่ยอมให้ความร่วมมือการบริหารงานราชการต่าง ๆ จึงไม่ประสบผลสำเร็จ

เจ้าพระยารัตนบดินทร จึงได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขอรับพระราชทานข้าราชการผู้รู้ถึงนโยบายของรัฐบาลไปบริหารราชการส่วนหัวเมืองที่หัวเมืองลาวฝ่ายกลางสองถึงสามคน⁴ เพื่อเป็นการเพิ่มจำนวนข้าราชการของรัฐบาลให้ไปมีบทบาททาง

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46 (1 - 14). มณฑลนครราชสีมา.
ลงวันที่ 21 เมษายน ร.ศ. 109. (พ.ศ. 2433).

²ปัจจุบันคือ อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด.

³กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46 (1 - 14). เล่มเดิม.

⁴กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/1. หนังสือราชการปี 109 มหาดไทย
บอกข้าหลวงเมืองนครราชสีมา.

ด้านการปกครอง และด้านการบริหารราชการแทนข้าราชการในท้องถิ่น โดยคาดหวังว่าจะสามารถแก้ไขปัญหาทางด้านการปกครองที่เกิดขึ้นในหัวเมืองลาวฝ่ายกลางได้

จากปัญหาดังกล่าวทำให้รัฐบาลจำเป็นต้องปรับปรุงรูปแบบการปกครองในหัวเมืองลาวฝ่ายกลางเสียใหม่

3. การปรับปรุงการบริหารหัวเมืองลาวกลาง พ.ศ. 2433

รัฐบาลได้ดำเนินการปรับปรุงการบริหาร ในวันที่ 10 สิงหาคม พ.ศ. 2433 ได้เปลี่ยนชื่อหัวเมืองลาวฝ่ายกลางเป็นหัวเมืองลาวกลาง โดยมีพระพิเรนทรเทพเป็นข้าหลวงใหญ่ มีอำนาจในการปกครองบังคับบัญชา คบคุม ดูแลเจ้าเมือง กรมการเมืองหัวเมืองชั้นเอก ได้แก่ เมืองนครราชสีมา ภูเขียว ชนบท เพชรบูรณ์ วิเชียรบุรี และหัวเมืองที่ขึ้นต่อเมืองชั้นเอก ดังกล่าว¹

ในการปรับปรุงการปกครองหัวเมืองลาวกลางในครั้งนี้ รัฐบาลได้มอบอำนาจในการปกครองให้แก่พระพิเรนทรเทพมากยิ่งขึ้น โดยการยกฐานะหัวเมืองลาวฝ่ายกลางซึ่งเดิมขึ้นต่อข้าหลวงใหญ่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ ซึ่งบังคับบัญชาหัวเมืองลาวทั้ง 4 กอง เปลี่ยนมาเป็นขึ้นตรงต่อรัฐบาล แล้วยกเลิกตำแหน่งข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวฝ่ายกลางมาเป็นข้าหลวงใหญ่

แม้ว่ารัฐบาลให้หัวเมืองลาวกลางขึ้นตรงต่อรัฐบาล และมอบอำนาจให้แก่พระพิเรนทรเทพ แต่ก็ตาม แต่ก็ไม่สามารถบริหารราชการต่าง ๆ ให้มีประสิทธิภาพได้เหมือนเดิม เพราะว่าปัญหาต่าง ๆ ไม่ได้รับการแก้ไขเป็นแต่เพียงเปลี่ยนชื่อ และเพิ่มอำนาจให้แก่ข้าหลวงใหญ่เท่านั้น ข้าราชการก็ยังคงเป็นคนในท้องถิ่นเหมือนเดิมการแก้ไขปัญหาดัง ๆ จึงกระทำได้ยาก

ตั้ง

กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.3.4. เรื่อง จัดการ

สั่ง

เปลี่ยน

ข้าหลวงหัวเมืองลาว. ลงวันที่ 28 พฤษภาคม ร.ศ. 110 - วันที่ 29 มิถุนายน ร.ศ. 111. (พ.ศ. 2434 - 2435).

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงแก้ไขปัญหาดังนี้โดยให้ย้ายพระพิเรนทรเทพ กลับเข้ามาบริหารราชการในกรุงเทพฯ แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการหัวเมืองลาวกลาง) โดยมีพระราชประสงค์ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ได้ดำเนินการปรับปรุงการปกครองหัวเมืองลาวกลางอีกครั้งหนึ่ง โดยการย้ายเมืองเพชรบูรณ์ วิเชียรบุรี และเมืองชนบท ให้ไปอยู่ในการปกครองของข้าหลวงคนอื่น และทรงแก้ไขปัญหาดังนี้ ในหัวเมืองลาวกลาง ใน พ.ศ. 2434 ดังต่อไปนี้

✓3.1 สับเปลี่ยนหัวเมืองบุรีรัมย์ เข้ามาอยู่ภายใต้การปกครองของข้าหลวงใหญ่
สำเร็จราชการหัวเมืองลาวกลาง เพื่อเป็นการแก้ไขปัญหาราษฎรที่มีเชื้อชาติเขมรหลบหนีคดี และหลีกเลี่ยงภาษีไปอยู่ในเขตหัวเมืองที่เจ้าเมืองมีเชื้อชาติเขมรเช่นเดียวกัน ซึ่งจะทกให้เกิดการติดตามจับกุมราษฎรที่หนีคดี และที่หลีกเลี่ยงภาษีได้ง่ายกว่าเดิม หัวเมืองลาวกลางในสมัยที่กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์เป็นข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการ จึงมีเมืองที่อยู่ในความปกครอง ได้แก่ เมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ ซึ่งเมืองทั้งสามทำการปกครอง ดูแลหัวเมืองขึ้น ดังนี้¹

เมืองนครราชสีมา ปกครองดูแล เมืองปักธงชัย พิมาย นครจันทัก (สีคิ้ว)

เมืองชัยภูมิ ปกครองดูแล เมืองจัตุรัส บ้านหินฆ้องรงค์ ภูเขียว เกษตรสมบูรณ์

เมืองบุรีรัมย์ ปกครองดูแล เมืองนางรอง ประโคนชัย พุทไธสง รัตนบุรี

✓3.2 ปรับปรุงการปฏิบัติงานของข้าราชการให้มีประสิทธิภาพเพิ่มมากขึ้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ เป็นข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการหัวเมืองลาวกลางนั้น ก็ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการจาก

ไกรมศิลป์ากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/10. รายงานจัดการต่าง ๆ ทาง
มณฑลนครราชสีมา. สำเนา ที่ 63/2086 ลงวันที่ 30 มิถุนายน ร.ศ. 118.
(พ.ศ. 2442).

กรุงเทพฯ มารับราชการทั่วเมืองลาวกลางด้วย จำนวน 119 คน¹ พร้อมกับทรงให้อำนาจ สิทธิขาดในการปกครองแก่กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์² เพื่อให้การจัดราชการเกิดความเรียบร้อย จึงได้เปลี่ยนแปลงการปฏิบัติราชการของเจ้าเมือง และกรมการเมืองตามรูปแบบชนบทธรรมเนียม ประเพณีที่ใช้อยู่ในกรุงเทพฯ ตามนโยบายของรัฐบาล คือ การให้ข้าราชการได้ทำงานตาม หน้าที่รับผิดชอบหรือที่ได้รับมอบหมายจากข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการทั่วเมืองลาวกลาง มาให้ เจ้ากระทรวงเรียกเก็บส่วยแก่เจ้าเมือง กรมการเมือง นายกองเหมือนเมื่อก่อน³ และไม่ให้ เจ้าเมือง กรมการเมืองแสวงหาผลประโยชน์จากราษฎรโดยการเรียกเก็บค่าธรรมเนียมต่าง ๆ นอกเหนือจากที่รัฐบาลกำหนดมาเป็นของตนเอง เพื่อเป็นการลดความเดือดร้อนของราษฎรที่ จะต้องถูกเจ้าเมือง กรมการเมืองเรียกเรื่องค่าธรรมเนียมเกินกำหนด เพราะหากราษฎรได้ รับความเดือดร้อนมากแล้วก็จะทำให้การปกครองไม่เกิดประสิทธิภาพเท่าที่ควร³

ผลปรากฏว่าราษฎรในทั่วเมืองลาวกลางได้รับความเป็นธรรมจากการปกครองของ เจ้าเมือง และกรมการเมืองมากยิ่งขึ้น

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/1. หนังสือราชการปี 109 มหาศไทย บอกข้าหลวงเมืองนครราชสีมา. สำเนาที่ 3/16 ลงวันที่ 22 เมษายน ร.ศ. 110. (พ.ศ. 2434).

²กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.40. เรื่อง พระพิเรนทรเทพข้าหลวง ประจำทั่วเมืองลาวกลาง เมืองนครราชสีมา โปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ขึ้นมา จัดราชการที่เมืองนครราชสีมา เมืองขึ้นกับทั่วเมืองลาวกลาง. สารตราลงวันที่ 21 เมษายน ร.ศ. 110. (พ.ศ. 2434).

³กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/14. พระพรหมภิบาลไปตรวจ ราชการมณฑลนครราชสีมา. ลงวันที่ 4 กันยายน ร.ศ. 115. (พ.ศ. 2439).

3.3 การเลือกกำนัน พระเจ้าเมืองยาเธอกรมหมื่นสรพรพิทธิประสงค์ ได้ทรงจัดให้เจ้าเมือง และกรมการเมืองออกไปประชุมราษฎรตามหมู่บ้านที่มีหลังคาเรือนตั้งแต่ 10 หลังคาเรือนขึ้นไป โดยให้ราษฎรได้คัดเลือกผู้ที่ย่านหมู่บ้านนั้น เป็นกำนันหนึ่งคนเพื่อให้เป็นผู้ควบคุมดูแลราษฎรที่ย่านหมู่บ้านนั้น พร้อมกับให้เลือกผู้ช่วยกำนันอีกหนึ่งคนไว้คอยช่วยเหลือในการปฏิบัติงาน ถ้าหมู่บ้านใดมีจำนวนบ้านเรือนมากก็ให้เลือกตั้งกำนัน และผู้ช่วยกำนันเพิ่มขึ้นตามจำนวน กำนันเหล่านี้ขึ้นอยู่ในการบังคับบัญชาของนายอำเภอ และนายด่าน¹ ใน พ.ศ. 2439 ได้เปลี่ยนจากการเรียกว่า "กำนัน" เป็น "ผู้ใหญ่บ้าน"²

การที่กรมหมื่นสรพรพิทธิประสงค์ ข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการหัวเมืองลาวกลางให้ราษฎรในหมู่บ้านต่าง ๆ ได้เลือกกำนันนั้นก็เพื่อให้กำนันเป็นผู้นำของหมู่บ้าน คอยควบคุม ดูแลราษฎรในหมู่บ้านว่าใครย้ายเข้ามาอยู่ใหม่ หรือใครย้ายออกจากหมู่บ้าน พร้อมกับมีหน้าที่ในการรายงานให้เจ้าเมืองได้ทราบ ตลอดถึงการป้องกันโจรผู้ร้ายหลบหนีจากเมืองอื่น ๆ เข้ามาอยู่ในหมู่บ้านด้วย ทำให้การปกครอง ดูแลราษฎรในเขตหัวเมืองลาวกลางของข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการได้ผลมากยิ่งขึ้น เพราะมีตัวแทนของรัฐบาลเข้าไปดูแลราษฎรถึงหมู่บ้าน จึงได้รับรายงานในเรื่องต่าง ๆ รวดเร็วยิ่งขึ้น เมื่อมีปัญหาคือ ๆ เกิดขึ้น ข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการหัวเมืองลาวกลางก็สามารถที่จะดำเนินการแก้ไขได้ทันที่ ทำให้ปัญหานั้นเรื่องโจรผู้ร้ายลดลงไปเป็นอันมาก

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/6. เรื่อง รายงานจัดราชการและก่อสร้างมณฑลนครราชสีมา. ที่ 8/286 ลงวันที่ 22 มีนาคม ร.ศ. 114. (พ.ศ. 2438).

²กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/14. พระพรหมภิบาลโปรดตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา. ลงวันที่ 4 กันยายน ร.ศ. 115. (พ.ศ. 2439).

4. การปรับปรุงด้านต่าง ๆ ในหัวเมืองลาวกลาง ระหว่าง พ.ศ. 2433 - 2435

ถึงแม้ว่ารัฐบาลจะให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรรสิทธิ์ประสงค์ มาดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการหัวเมืองลาวกลาง เป็นระยะเวลาสั้น ๆ เพียง 1 ปี ใน พ.ศ. 2434 แต่พระองค์ก็ทรงดำเนินการปรับปรุงหัวเมืองลาวกลางให้มีความเจริญเพิ่มมากขึ้นราษฎรมีความสุข และสามารถดำรงชีพอย่างเป็นปกติสุขต่อไป ผลงานของกรมหมื่นสรรสิทธิ์ประสงค์ ในขณะที่ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการหัวเมืองลาวกลาง ประกอบด้วย¹

4.1 การทหาร ได้มีการสร้างค่ายทหารขึ้นในเมืองนครราชสีมา เพื่อเป็นการเตรียมการในการจัดตั้งกองพลทหารราบ และทหารเหล่าต่าง ๆ ที่จะมาประจำการเพื่อป้องกันหัวเมืองต่าง ๆ ทางด้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่อาจจะถูกรุกรานจากฝรั่งเศส และเพื่อปราบปรามโจรผู้ร้าย

4.2 การคมนาคม ได้มีการสร้างถนนในเมืองนครราชสีมาเพิ่มขึ้นจำนวน 4 สาย และปรับปรุงถนนที่ใช้เป็นเส้นทางในการคมนาคมติดต่อกัน ระหว่างเมืองนครราชสีมา กับเมืองต่าง ๆ ในหัวเมืองลาวกลาง และภาคตะวันออกเฉียงเหนือให้มีลักษณะเป็นเส้นทางคมนาคมที่ตรงมากยิ่งขึ้น เพื่อเป็นการย่นระยะทางทำให้การเดินทางมีความสะดวกมากยิ่งขึ้น และลดเวลาการเดินทางให้น้อยลง

4.3 การสาธารณสุข ได้ทำการขุดลำน้ำซึ่งเป็นคลองที่เป็นสาขาหนึ่งของลำตะคลอง (ลำตะคอง) ให้ลึกมากยิ่งขึ้นเพื่อที่น้ำจะได้ไหลได้โดยสะดวก เนื่องจากเป็นแหล่งน้ำที่สำคัญแหล่งหนึ่งที่ราษฎรในเมืองนครราชสีมาต้องใช้น้ำจากลำน้ำนี้เพื่อการอุปโภคและบริโภค

กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/6. เรื่อง รายงานและก่อสร้างมณฑลนครราชสีมา. สำนักที่ 8/286 ลงวันที่ 22 มีนาคม ร.ศ. 114. (พ.ศ. 2438).

4.4 การสื่อสาร มีการติดตั้งเสาโทรเลขจากเมืองนครราชสีมา ไปถึงเมือง
อุบลราชธานี เพื่อเป็นการเตรียมการที่จะพาดสายโทรเลข หากการดำเนินการติดตั้งสำเร็จ
เรียบร้อยแล้วจะทำให้การติดต่อราชการ และการสื่อสารระหว่างเมืองนครราชสีมา กับเมือง
ชายแดนทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือสะดวกรวดเร็วยิ่งขึ้นกว่าเดิม หากมีปัญหาหรือวิกฤติการ
ต่าง ๆ ก็จะได้รายงานให้รัฐบาลที่กรุงเทพฯ ดำเนินการแก้ไข และป้องกันได้อย่างทันทางที่

5. ปัญหาที่เกิดขึ้นในการปกครองหัวเมืองลาวฝ่ายกลาง และหัวเมืองลาวกลาง กับการดำเนินการแก้ไขปัญหายของรัฐบาล ระหว่าง พ.ศ. 2433 - 2435

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ปลัดพระยานครราชสีมา
ออกจากตำแหน่งเจ้าเมืองนครราชสีมา พร้อมกับโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้พระพิเรนทรเทพ
เจ้ากรมพระตำรวจใหญ่ย้ายดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองนครราชสีมาแทน เมื่อ พ.ศ. 2430 ดังที่
ได้กล่าวมาแล้ว ก็เพื่อเป็นการลดอำนาจของข้าราชการในท้องถิ่น โดยรัฐบาลได้เข้าไปดูแล
เพื่อให้เจ้าเมืองต่าง ๆ ได้ทำการปกครองดูแลราษฎรตามนโยบายของรัฐบาลแต่ก็ยังไม่เกิด
ผลดีในการปกครองของรัฐบาลมากนัก ซึ่งมีปัญหาที่สำคัญที่รัฐบาลต้องรีบดำเนินการแก้ไขหลาย
ประการ

ปัญหาสำคัญเรื่องหนึ่งคือ ปัญหาโจรผู้ร้าย ส่วนใหญ่เกิดจากข้าราชการที่มีอิทธิพลใน
หัวเมืองให้การสนับสนุน ทั้งนี้เนื่องจากเจ้าเมือง และกรมการเมืองต่าง ๆ ที่บริหารราชการ
ขึ้นต่อข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวฝ่ายกลางก็ยังคงเป็นบุคคลเดิมที่ดำรงตำแหน่งมาตั้งแต่ก่อนที่จะ
มีการปรับปรุงการปกครองหัวเมืองในบริเวณนี้ เป็นสาเหตุที่ทำให้เจ้าเมือง และกรมการเมือง
เหล่านี้จะไม่ตั้งใจปราบปรามโจรผู้ร้ายอย่างเต็มที่แล้ว เจ้าเมือง และกรมการเมืองบางคน
ยังให้การสนับสนุนโจรผู้ร้ายหรือเป็นหัวหน้ากลุ่มโจรผู้ร้ายเสียเอง) ดังเช่นที่กรมการเมือง
รัตนบุรีได้ฟ้องกล่าวโทษพระศรีนครไชย เจ้าเมืองรัตนบุรีที่เป็นหัวหน้ากลุ่มโจร ลักข้าง ม้า
โคร กระบือของราษฎรโดยทั่วไปต่อพระพิเรนทรเทพ ดังที่ได้กล่าวไปแล้ว

ประกอบกับขณะนั้นยังไม่มีเจ้าหน้าที่ตำรวจที่จะทำหน้าที่ปราบปรามโจรผู้ร้าย
โดยตรง เจ้าเมือง และกรมการเมืองจึงต้องทำหน้าที่ปราบปรามโจรผู้ร้ายด้วย แต่กรม-
การเมืองแต่ละ เมืองก็มีจำนวนน้อยเมื่อติดตามไปพบกลุ่มโจรแล้ว เกิดปะทะกันก็สู้กับกลุ่มโจรผู้ร้าย

ไม่ได้ จึงทำให้การปราบปรามโจรผู้ร้ายไม่ได้ผล พระพิเรนทรเทพ จึงมีหนังสือกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขอกองทหารจากกรุงเทพฯ ไปช่วยในการปราบปรามโจรผู้ร้ายที่เมืองจัตูรัส และหัวเมืองอื่น ๆ ในหัวเมืองลาวฝ่ายกลาง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราชานุญาตให้นายร้อยโทช่วงกับทหารอีกจำนวนหนึ่ง ซึ่งเสร็จการะกิจจากการควบคุมคนงานสร้างทาง และพาดสายโทรเลขให้ช่วยราชการในการปราบปรามโจรผู้ร้ายที่หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง¹ ตามที่พระพิเรนทรเทพ ได้กราบบังคมทูล.

การที่พระพิเรนทรเทพ ต้องขอกองทหารจากรัฐบาลไปช่วยในการปราบปรามโจรผู้ร้ายนั้น เพราะกลุ่มกลุ่มโจรผู้ร้ายได้ดำเนินการปล้น ขโมยทรัพย์สิน ช้าง ม้า โค กระบือของราษฎร และข้าราชการในเมืองต่าง ๆ ในเขตหัวเมืองลาวฝ่ายกลางอยู่บ่อย ๆ เมื่อพระพิเรนทรเทพ จัดกรมการเมืองออกไปสืบข่าว และติดตามจับโจรผู้ร้าย แต่เมื่อไปพบกับกลุ่มโจรผู้ร้ายแล้ว กรมการเมืองเหล่านั้นก็ไม่สามารถที่จะจับกุมหรือต่อสู้กับกลุ่มโจรผู้ร้ายเหล่านั้นได้ เพราะกรมการเมืองไม่มีอาวุธปืน และมีจำนวนคนน้อยกว่า พวกโจรจึงได้ใจ และทำการปล้นชิงทรัพย์ราษฎรมากยิ่งขึ้น²

สาเหตุอีกประการหนึ่งที่ทำให้การปราบปรามโจรผู้ร้ายไม่ได้ผลก็คือ เจ้าเมือง และกรมการเมืองที่มีเขตแดนติดต่อกับหัวเมืองลาวฝ่ายกลางไม่ยอมให้ความร่วมมือในการสกัดจับกุมกลุ่มโจรผู้ร้ายให้ ถึงแม้พระพิเรนทรเทพ จะมีหนังสือไปถึงเจ้าเมืองต่าง ๆ ที่มีเขตแดนติดต่อกัน เช่น เมืองบัวชุม วิเชียรบุรี ไซยบาดาล ซึ่งกลุ่มโจรผู้ร้ายจะใช้เป็นเส้นทางในการกวาดต้อนช้าง ม้า โค กระบือหลังจากที่ทำการปล้นแล้ว³ แต่เจ้าเมืองดังกล่าวก็ไม่สนใจที่จะให้ความร่วมมือกับพระพิเรนทรเทพ แต่อย่างใด

1 กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46 (1 - 14). มณฑลนครราชสีมา.
ลงวันที่ 27 มิถุนายน ร.ศ. 109. (พ.ศ. 2433).

2 กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46 (1 - 14). มณฑลนครราชสีมา.
ที่ 11 ลงวันที่ 15 พฤษภาคม ร.ศ. 109. (พ.ศ. 2433).

3 กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/1. หนังสือราชการปี 109 มหาไทย
บอกข้าหลวงเมืองนครราชสีมา. ลงวันที่ 21 เมษายน ร.ศ. 109. (พ.ศ. 2433).

จากการที่พระพิเรนทรเทพ ไม่ได้รับความร่วมมือในการปราบปรามโจรผู้ร้ายจาก
บรรดาเจ้าเมืองที่มีเขตแดนติดต่อกันดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ทว่าที่พระพิเรนทรเทพมีความคิดว่า
เจ้าเมืองต่าง ๆ เหล่านี้คงจะให้ความร่วมมือ หรือให้การสนับสนุน รู้เห็นเป็นใจกับกลุ่ม
โจรผู้ร้าย จึงได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขอให้โปรดเกล้าฯ
แต่งตั้งข้าหลวงจากกรุงเทพฯ ไปปกครองเมืองบัวชุม วิเชียรบุรี และไชยบาลาด เพื่อที่จะ
ได้ร่วมมือกันในการปราบปรามโจรผู้ร้ายให้หมดสิ้นต่อไป¹ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ก็โปรดเกล้าฯ ให้พระพิเรนทรเทพ มีอำนาจควบคุม ดูแล และปกครองหัวเมือง
ดังกล่าว

อย่างไรก็ตามการดำเนินการแก้ไขปัญหานี้เรื่องโจรผู้ร้ายของพระพิเรนทรเทพก็ไม่ได้
ผล เพราะข้าราชการในท้องถิ่นไม่อุทิศตนในการปราบปรามโจรผู้ร้าย กลับมีข้าราชการบางส่วน
ที่สนับสนุนโจรผู้ร้ายเสียเอง จึงทว่าให้ราษฎรยังคงได้รับความเดือดร้อนจากภัยโจรผู้ร้ายอยู่

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่น
สรรพสิทธิประสงค์ เป็นข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการหัวเมืองลาวกลาง ตั้งแต่วันที่ 3 พฤษภาคม
ถึงวันที่ 31 มีนาคม ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434) นั้น² ก็เพื่อต้องการให้กรมหมื่นสรรพสิทธิ-
ประสงค์ ได้ดำเนินการปรับปรุงการปกครอง บำบัดทุกข์บำรุงสุขให้แก่ราษฎร และทำการปราบ
ปรามโจรผู้ร้ายให้หมดสิ้นไป โดยได้รับสิทธิ์ขาดในการบังคับบัญชาข้าราชการ และบริหารราชการ
เพื่อที่จะได้ดำเนินการแก้ไขปัญหาดังกล่าว ให้สำเร็จเรียบร้อยไปโดยเร็ว³

กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.3.4. เรื่อง จัดการ

ตั้ง

สั่ง

เปลี่ยน

ข้าหลวงหัวเมืองลาว. ลงวันที่ 28 พฤษภาคม ร.ศ. 110 - วันที่ 29 มิถุนายน ร.ศ. 111.
(พ.ศ. 2434 - 2435).

2 กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46 (1 - 14). มณฑลนครราชสีมา.
ที่ 1/111 ลงวันที่ 13 เมษายน ร.ศ. 111. (พ.ศ. 2435).

3 กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46 (1 - 14). มณฑลนครราชสีมา.
ที่ 3/16 ลงวันที่ 22 เมษายน ร.ศ. 110. (พ.ศ. 2434).

นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาสุรศักดิ์มนตรี เป็นแม่กองใหญ่พร้อมด้วยกำลังทหาร ดำเนินการตรวจตราจับโจรผู้ร้ายส่งมาถวายกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ที่ระเทศที่เมืองนครราชสีมา ทำให้การปราบปรามโจรผู้ร้ายในหัวเมืองลาวกลางได้ผลมากยิ่งขึ้น¹

รัฐบาลยังได้ให้เมืองเพชรบูรณ์ เวียงบุรี บำชุม ขึ้นต่อการปกครองของกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ตั้งแต่วันที่ 4 พฤษภาคม พ.ศ. 2434² เพื่อเป็นการแก้ไขปัญหาที่เจ้าเมืองทั้งสามไม่ยอมให้ความร่วมมือในการปราบปรามโจรผู้ร้าย ซึ่งจะได้ดำเนินการส่งราชการได้รวดเร็ว และคล่องตัวมากยิ่งขึ้น

จากการดำเนินการปราบปรามโจรผู้ร้ายอย่างจริงจังของกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ทำให้ปัญหาโจรผู้ร้ายที่คอยปล้นชิงทรัพย์ราษฎรลดลงเป็นจำนวนมาก ราษฎรได้หันมาหากินโดยปกติสุข ดังรายงานของพระพรหมมณีบาล ข้าหลวงตรวจราชการของรัฐบาล ได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความตอนหนึ่งว่า "ตั้งแต่พระเจ้าโองยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์เสด็จออกไปจัดราชการ ราษฎรได้มีความสุขมากขึ้น ข้าราชการก็เลิกแบ่งพรรคแบ่งพวก ตั้งใจปฏิบัติราชการ ปัญหาต่าง ๆ ก็ไม่ค่อยเกิดขึ้นเหมือนเมื่อก่อน ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434)"³

สมเด็จพระยาดิศรายนาฎราชูปถัมภ์ทรงนิพนธ์ในเรื่องการปราบปรามโจรผู้ร้ายของกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ไว้ว่า "ปลายปี พ.ศ. 2432 เกิดโจรผู้ร้ายชุกชุมเจ้าเมืองกรมการเมืองไม่สามารถที่จะปราบปรามได้ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ เป็นข้าหลวงพิเศษเสด็จขึ้นไปบัญชาการปราบปรามโจรผู้ร้ายในมณฑลนครราชสีมาได้สำเร็จ..."⁴

1กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46 (1 - 14). มณฑลนครราชสีมา. ที่ 1/111 ลงวันที่ 13 เมษายน ร.ศ. 111. (พ.ศ. 2435).

2กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46 (1 - 14). มณฑลนครราชสีมา. ที่ 12 ลงวันที่ 4 พฤษภาคม ร.ศ. 110. (พ.ศ. 2434).

3กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/14. พระพรหมมณีบาลไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา. ลงวันที่ 4 กันยายน ร.ศ. 115. (พ.ศ. 2439).

4สมเด็จพระยาดิศรายนาฎราชูปถัมภ์. คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก. 2526. หน้า 53.

การที่กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ สามารถที่จะดำเนินการในการจัดราชการต่าง ๆ ให้เกิดผลดีได้อย่างรวดเร็วในหัวเมืองลาวกลางนั้น ก็เนื่องจากเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ ขึ้นหน้าผู้ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้พระราชอำนาจสิทธิ์ขาดในการปกครอง และการดำเนินการในเรื่องต่าง ๆ มาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตรัสไว้ว่า "การที่คิดจะจัดการในเมืองนครราชสีมา ได้มอบอำนาจให้กรมหมื่นสรรพสิทธิมาก เหมือนอย่างได้รับคำสั่งที่เบญจกระดาศเปล่าขึ้นไปที่เดียว..."¹

จากที่กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ทรงดำเนินการทุกวิถีทางที่จะขจัดปัญหาที่เกิดขึ้นในหัวเมืองลาวกลางให้หมดไป จึงทำให้ราษฎรมีความรู้สึกอบอุ่นใจ และสามารถที่จะทักทายเลี้ยงชีพได้อย่างปกติสุขสืบไป

6. การเก็บภาษีอากร และส่วย ในสมัยพระเจ้านั่งยาเธอกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์เป็นข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการหัวเมืองลาวกลาง (พ.ศ. 2434)

เมื่อพระเจ้านั่งยาเธอกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ เสด็จขึ้นไปเป็นข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการหัวเมืองลาวกลาง เมื่อ พ.ศ. 2434 นั้น ทรงนำข้าราชการฝ่ายต่าง ๆ ไปจากกรุงเทพฯ ไปปฏิบัติราชการที่หัวเมืองลาวกลางด้วย ข้าราชการที่ไปปฏิบัติราชการในครั้งนั้นมีหลายฝ่ายด้วยกัน รวมทั้งฝ่ายสรรพากรซึ่งมีหน้าที่ในการเก็บภาษีอากร และส่วยต่าง ๆ ด้วยทั้งการเก็บภาษีอากร และการเก็บส่วยจากหัวเมืองที่อยู่ในการปกครองของข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการหัวเมืองลาวกลาง ได้ผลกว่าเมื่อก่อนมาก เช่น

กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.3/4. เรื่อง จัดการ

ตั้ง

สั่ง

เปลี่ยน

ข้าหลวงหัวเมืองลาว. ที่ 129/100 วันที่ 11 มิถุนายน ร.ศ. 110. (พ.ศ. 2434).

✓ 6.1 ภาษีเงิน ก่อนที่กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ จะเสด็จมาจัดราชการที่หัวเมืองลาวกลาง รัฐบาลได้เงินภาษากินจากเงินเจ้าภาษีเงินเมืองนครราชสีมา คิดเป็นเงินปีละ 278 ชั่ง 57 บาท 3 สลึง 2 เบี้ย โดยรัฐบาลไม่ได้เงินภาษีเพิ่มขึ้นในแต่ละปี ต่อมาพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้ประมวลภาษีเงิน และให้สัญญาว่าจะส่งเงินภาษีเงินต่อเจ้าพนักงานเก็บภาษีเป็นงวด ๆ ละ 3 เดือน จำนวนเงินงวดละ 69 ชั่ง 58 บาท 2 สลึง 4 เบี้ย และจะเพิ่มเงินภาษีเงินให้ปีละ 40 ชั่ง¹ ทำให้รัฐบาลได้ผลประโยชน์เพิ่มมากขึ้น

6.2 เงินภาษีอากรด้านอื่น ๆ ตั้งแต่ พ.ศ. 2434 เป็นต้นมา กรมหมื่นสรรพสิทธิ-ประสงค์ ทรงกำหนดอัตราการเก็บภาษีประเภทต่าง ๆ ให้สอดคล้องกับสภาพการณ์ และให้มีความเหมาะสมมากยิ่งขึ้น รวมไปถึงการปรับปรุงวิธีการจัดเก็บภาษีที่รัดกุมมากยิ่งขึ้น พ.ศ. 2434 สามารถเก็บภาษีได้ 1,500 ชั่ง เพิ่มขึ้นจากเดิมปีละ 50 ชั่ง² ทำให้การเก็บภาษีอากรได้เพิ่มขึ้นทุกปี

✓ 6.3 ส่วย บรรดาเมืองต่าง ๆ ที่สังกัดหัวเมืองลาวกลางได้ค้างส่งเงินแทนส่วยทองคำ และส่วยผลแร่ให้แก่รัฐบาล พ.ศ. 2434 กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ทรงเร่งเก็บเงินแทนส่วยทองคำ และเงินแทนส่วยผลแร่จากเมืองต่าง ๆ ที่ขึ้นต่อหัวเมืองลาวกลางได้เงินทั้งสิ้น 398 ชั่ง 32 ตำลึง 6 บาท³ ที่ต้องเร่งเก็บเงินแทนส่วยที่หัวเมืองต่าง ๆ ยังค้างชำระแก่รัฐบาลเป็นจำนวนมากนั้น ก็เริ่มลดลงทำให้รัฐบาลมีรายได้เพิ่มมากขึ้น

1 หอสมุดแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดไทยฉบับที่ 169. เรื่อง ให้พระยาสุรศักดิ์มนตรีจัดการภาษีเงิน. ร.ศ. 110. (พ.ศ. 2434).

2 กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/1. หนังสือราชการ ปี 109 มหาวชิราลง บกข้าหลวงเมืองนครราชสีมา. ที่ 3/16 ลงวันที่ 22 เมษายน ร.ศ. 110. (พ.ศ. 2434).

3 กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/1. หนังสือราชการ ปี 109 มหาวชิราลง บกข้าหลวงเมืองนครราชสีมา. ที่ 33 ลงวันที่ 29 สิงหาคม ร.ศ. 110. (พ.ศ. 2434).

กล่าวโดยสรุปได้ว่า จากการที่รัฐบาลได้ดำเนินการปรับปรุงการปกครองบริเวณ
เมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ ให้มีลักษณะการปกครองเป็นหัวเมืองลาวฝ่ายกลาง
เมื่อ พ.ศ. 2433 นั้น ยังไม่เกิดผลดีต่อรัฐบาลมากนักเพราะเกิดปัญหาข้าหลวงประจำ
หัวเมืองลาวฝ่ายกลางที่รัฐบาลส่งไปปกครองหัวเมืองต่าง ๆ นั้น ไม่ได้รับการยอมรับจาก
บรรดาเจ้าเมือง และกรมการเมืองที่เป็นหัวเมืองขึ้นของหัวเมืองลาวฝ่ายกลาง ทำให้การ
บริหารราชการไม่ได้ผล จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ
ให้พระเจ้าไฉ่น้อยยาเธอกรมหมื่นสรพรพิทธิประสงค์ไพบเป็นข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการหัวเมือง
ลาวกลาง เมื่อ พ.ศ. 2434 ซึ่งพระองค์ทรงได้ปรับปรุงการบริหารราชการทำให้การแก้ไข
ปัญหาต่าง ๆ ลุล่วงไปตามลำดับ เช่น การแก้ไขปัญหาโจรผู้ร้าย การเก็บภาษีอากร การ
เร่งเก็บเงินส่วย ทำให้ราษฎรสามารถพำนาหาล้างหนี้ได้โดยปกติสุข รัฐบาลสามารถควบคุม
การบริหารราชการได้ และสามารถนำนโยบายไปใช้ในการบริหารภูมิภาคแถบนี้ได้อย่างเต็มที่

การปกครองมณฑลนครราชสีมา ระหว่าง พ.ศ. 2436 - 2453

จากสภาพการปกครองประเทศที่มีความล้าหลังดังที่ได้กล่าวมาแล้ว รัฐบาลจึงมีความจำเป็นต้องปรับปรุงการปกครองบริเวณเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ ให้มีความเจริญก้าวหน้ามากยิ่งขึ้น โดยมีการพัฒนารูปแบบการปกครองเป็นหัวเมืองลาวฝ่ายกลางกระทั่งมาถึงรูปแบบหัวเมืองลาวกลางเป็นลำดับ เพื่อเป็นการเสริมสร้างความมั่นคงทางด้านการปกครองและการเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือด้วย

ภายหลังจากการปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน ให้มีการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล ใน พ.ศ. 2435 แล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรับปรุงหัวเมืองลาวกลางให้เป็นมณฑลนครราชสีมา ซึ่งนับได้ว่าเป็นมณฑลหนึ่งที่ได้จัดตั้งขึ้นเป็นมณฑลแรก ๆ แต่กระนั้นก็ยังจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลได้ไม่เต็มรูปแบบ กระทั่งถึง พ.ศ. 2437 จึงได้ดำเนินการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลอย่างเต็มรูปแบบ เนื่องจากใน พ.ศ. 2436 ได้เกิดวิกฤติการณ์ ร.ศ. 112 ขึ้นก่อน การปรับปรุงการปกครองมณฑลนครราชสีมาจึงได้หยุดชะงัก¹

เมื่อพระยาประสิทธิ์ศิลปการ ได้ดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ใน พ.ศ. 2437 แล้ว ได้มีการเปลี่ยนแปลงระบบการบริหารราชการทุก ๆ ด้านที่เกี่ยวข้องกับการเทศาภิบาล เช่น ด้านการปกครอง การศาล การเก็บภาษีอากร การทหาร การศึกษา การคมนาคม ตลอดจนการแก้ไขปัญหาคาความแตกแยกของข้าราชการและปัญหาการแทรกแซงทางการเมืองของฝรั่งเศส ซึ่งพระยาประสิทธิ์ศิลปการ ได้ดำเนินการต่อจากที่กรมหมื่นสรรพลทิธิ-ประสงค์ทรงดำเนินการไว้ตั้งแต่ พ.ศ. 2434 ซึ่งเป็นรูปแบบที่ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑล

¹รายงาน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ทรงราชทานภาพ ตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา ร.ศ. 118 หนังสือกระทรวงมหาดไทย ที่ 63/2086 ลงวันที่ 30 มิถุนายน ร.ศ. 118," ใน รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางบุญเหลือ พลราชบุรุษ (บุญเหลือ อ.ทนสฺส). 2511. หน้า 168.

นครราชสีมาคนต่อ ๆ มา ได้ปฏิบัติตามเพื่อให้การปกครองมณฑลนครราชสีมามีความมั่นคงทางด้านการปกครอง การเมืองสืบต่อมา ดังที่จะได้กล่าวรายละเอียดต่อไปนี้

1. การปรับปรุงระเบียบบริหารราชการของมณฑลนครราชสีมา

มณฑลนครราชสีมาได้รับการปรับปรุงด้านการปกครองเรื่อยมาตั้งแต่ พ.ศ. 2433 กระทั่งรัฐบาลได้พัฒนาให้เป็นมณฑลเทศาภิบาลอย่างเต็มรูปแบบ เมื่อ พ.ศ. 2437 พระยาประสิทธิ์ศัลการ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมาคนแรก ได้เห็นข้อบกพร่องในด้านการปกครองและการบังคับทุกข์บำรุงสุขให้แก่ราษฎร จึงได้ทำการปรับปรุงการปกครองให้เป็นระเบียบเรียบร้อย ควบคู่ไปกับการจัดการปรับปรุงด้านอื่น ๆ

สำหรับการจัดระเบียบบริหารราชการของมณฑลนั้น ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลได้ทำให้สำเร็จลุล่วงไปหลายประการ เช่น การโอน การรวม และการย้ายเมือง รวมไปถึงการแต่งตั้งและโยกย้ายข้าราชการภายในมณฑลให้มีความเหมาะสมมากยิ่งขึ้น มีสาระสำคัญดังต่อไปนี้

1.1 การจัดระเบียบแบบแผนภายในมณฑล พระยาประสิทธิ์ศัลการ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ได้จัดระเบียบแบบแผนการปฏิบัติราชการภายในมณฑล โดยได้กำหนดหน้าที่ข้าราชการแต่ละแผนกให้ถือปฏิบัติอย่างชัดเจน เพื่อให้การบริหารราชการเป็นไปด้วยความเรียบร้อย ถูกต้อง และไม่ก้าวร้าวหน้าที่ซึ่งกันและกัน ดังรายงานที่กราบทูลสมเด็จพระยาศรีราชชนนีนาถ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ดังนี้¹

1) มหาดไทย มีหน้าที่รายงานเรื่องโจรผู้ร้าย จัดทนายขึ้นมามะโนครวั
เร่งรัดเงินส่วย ออกาเบสร์จรับเงินส่วย จัดทนายสั่งแต่งตั้งกำนันและผู้ใหญ่บ้าน

1กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/6. เรื่อง รายงานการจัดราชการ
แลก่อสร้างมณฑลนครราชสีมา. สำเนาที่ 33044 ลงวันที่ 25 ธันวาคม ร.ศ. 115.
(พ.ศ. 2439).

- 2) คลัง มีหน้าที่เก็บเงินผลประโยชน์ของรัฐบาล ทำบัญชีรายรับ รายจ่าย และตรวจการเบิกจ่ายเงิน
 - 3) ข้าหลวงยุติธรรม เป็นผู้พิพากษาตัดสินคดีความในศาลข้าหลวง และศาลเมือง เป็นผู้ตรวจราชการศาลเมือง
 - 4) ข้าหลวงโยธา มีหน้าที่ดำเนินการประมาณราคาค่าก่อสร้าง และตรวจการโยธาทั่วไป
 - 5) ธรรมการ มีหน้าที่ทำการปฏิสังขรณ์วัดที่เป็นของโบราณ และจัดทําทะเบียนพระภิกษุ สามเณร
 - 6) ไปรษณีย์ มีหน้าที่เป็นผู้รับรายงานการส่งหนังสือและพัฒนาการไปรษณีย์ ให้มีความเจริญมากยิ่งขึ้น
 - 7) โทรเลข มีหน้าที่บริการด้านโทรเลข
 - 8) การโรง มีหน้าที่เก็บรักษาลังของเครื่องใช้ในที่ว่าการมณฑล
 - 9) ผู้คุม มีหน้าที่ควบคุมนักโทษ
 - 10) พนักงานสายสืบ มีหน้าที่สืบราชการลับในเรื่อง ความทุกข์ สุขของราษฎร ดูแลความประพฤติของกำนันผู้ใหญ่บ้านว่าได้ทำตามข้อบังคับของมณฑลหรือไม่ แล้วรายงานให้ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลได้ทราบเพื่อดำเนินการต่อไป
 - 11) กำนัน ผู้ใหญ่บ้านมีอำนาจในการปกครองราษฎรในหมู่บ้านและรายงานเหตุการณ์ต่าง ๆ ให้เจ้าเมืองทราบ
- เมื่อพระยาประสิทธิศิลปการ ได้ดำเนินการจัดระเบียบการปฏิบัติราชการ และแบ่งหน้าที่ความรับผิดชอบให้ข้าราชการแต่ละส่วนได้ดำเนินการแล้ว การปกครองก็ทำได้สะดวก ความผิดพลาดในการบริหารงานที่จะเกิดขึ้นก็ย่อมมีลดน้อยลงไป ทำให้การพัฒนาของมณฑล นครราชสีมาในด้านต่าง ๆ เป็นไปได้อย่างรวดเร็ว

1.2 การโอน การรวม และการย้ายเมือง เมื่อรัฐบาลได้จัดตั้งมณฑลนครราชสีมา โดยมีเมืองอยู่ในสังกัด 4 เมือง ได้แก่ เมืองนครราชสีมา ชัยภูมิ บุรีรัมย์และนางรอง¹

¹เดิม วิชาญพจนกิจ. ประวัติศาสตร์อีสาน. พิมพ์ครั้งที่ 2. 2530. หน้า 13.

ให้เป็นมณฑลเทศาภิบาลเต็มรูปแบบ ใน พ.ศ. 2437 แล้ว รัฐบาลได้ตั้งศาลาว่าการมณฑลที่เมืองนครราชสีมา ในปีเดียวกันนี้ได้มีการโอนเมืองที่เคยขึ้นตรงต่อรัฐบาล ได้แก่ เมืองวิเชียรบุรี ภูเขียวและเพชรบูรณ์ ให้เข้ามาอยู่ในการปกครองของข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา การทำให้เมืองเพชรบูรณ์และวิเชียรบุรีขึ้นต่อมณฑลนครราชสีมา¹ เป็นเพราะว่ารัฐบาลยังไม่พร้อมที่จะตั้งมณฑลเทศาภิบาลเพิ่มขึ้น จะให้อยู่ในความปกครองของมณฑลอื่นก็ไม่สะดวกเท่ากับมณฑลนครราชสีมา¹

การปกครองมณฑลนครราชสีมา ใน พ.ศ. 2437 มีเมืองที่อยู่ในสังกัดดังต่อไปนี้²

1. บริเวณเมืองนครราชสีมา ได้แก่ เมืองนครราชสีมา นครจันทิก (สี่คิ้ว) ปักธงชัย พิมาย มีข้าหลวงประจำบริเวณ ตั้งสำนักงานสำหรับบริหารราชการอยู่ที่เมืองนครราชสีมา
 2. บริเวณเมืองนางรอง ได้แก่ เมืองบุรีรัมย์ นางรอง พุทไธสง ประโคนชัย รัตนบุรี มีข้าหลวงประจำบริเวณ ตั้งสำนักงานสำหรับบริหารราชการอยู่ที่เมืองนางรอง
 3. บริเวณเมืองชัยภูมิ ได้แก่ เมืองชัยภูมิ บำเหน็จณรงค์ จัตุรัส ภูเขียว เกษตรสมบูรณ์ มีข้าหลวงประจำบริเวณ ตั้งสำนักงานสำหรับบริหารราชการอยู่ที่เมืองชัยภูมิ
 4. บริเวณเมืองวิเชียรบุรี ได้แก่ เมืองวิเชียรบุรี บัวชุม โชยบาดาล กำพรวน เพชรบูรณ์ มีข้าหลวงประจำบริเวณ ตั้งสำนักงานสำหรับบริหารราชการอยู่ที่เมืองวิเชียรบุรี
- ที่มีการเรียกเป็นบริเวณนี้ ก็เพื่อความสะดวกในการที่ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมาจะได้กระจายงานที่รับผิดชอบให้แก่ข้าหลวงประจำบริเวณเป็นผู้บริหารในบริเวณต่าง ๆ ที่ตนรับผิดชอบ เพื่อควบคุมดูแลการปฏิบัติงานของเจ้าเมืองหัวเมืองขึ้นอีกทอดหนึ่ง อาจถือได้ว่าเป็นการเริ่มต้นการปกครองแบบกระจายอำนาจในส่วนภูมิภาคของไทย

¹รายงาน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา ร.ศ. 118 หนังสือกระทรวงมหาดไทย ที่ 63/2086 ลงวันที่ 30 มิถุนายน ร.ศ. 118," ใน รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางบุญเหลือ พลราชบุรุษบำรุง (บุญเหลือ อุเทนสุต). 2511. หน้า 166.

²กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/14. พระพรหมภิบาลไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา. ลงวันที่ 4 กันยายน ร.ศ. 115. (พ.ศ. 2439).

พ.ศ. 2442 ได้มีการแยกบริเวณหัวเขียรบุรี ออกไปตั้งเป็นมณฑลเพชรบูรณ์¹ ในตอนปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัฐบาลได้ดำเนินการปรับปรุงการปกครองในมณฑลนครราชสีมาและมีการเปลี่ยนชื่อเมืองขนาดเล็กเป็นอำเภอ เพื่อเป็นการแก้ปัญหาคาความซ้ำซ้อนในการเรียกเมืองหลักกับเมืองขึ้น พ.ศ. 2450 มณฑลนครราชสีมา มีเมืองในสังกัด 3 เมือง ประกอบด้วย²

1) เมืองนครราชสีมา แบ่งออกเป็น 10 อำเภอ คือ อำเภอเมืองนครราชสีมา อำเภอสันติสุข (โนนลาว, โนนไทย) กระโทก (โชคชัย) นอก (บัวใหญ่) นครจำนงค์ (สีคิ้ว) พันชนะ (ด่านขุนทด) ปักธงชัย พิมาย สูงเนิน กลาง (โนนสูง)

2) เมืองบุรีรัมย์ แบ่งออกเป็น 5 อำเภอ คือ อำเภอเมืองบุรีรัมย์ นางรอง ประโคนชัย พุทไธสง รัตนบุรี

3) เมืองชัยภูมิ แบ่งออกเป็น 4 อำเภอ คือ อำเภอเมืองชัยภูมิ จัตุรัส ภูเขียว เกษตรสมบูรณ์

ที่รัฐบาลได้ดำเนินการโอน รวม และย้ายเมืองในมณฑลนครราชสีมา ก็เพื่อความสะดวกในการบริหารราชการมณฑล เช่น การตั้งอำเภอเกษตรสมบูรณ์ เมื่อ พ.ศ. 2445 เพราะอำเภอเกษตรสมบูรณ์อยู่ไกลจากอำเภอภูเขียวมมาก เมื่อเกิดเหตุโจรผู้ร้ายปล้นราษฎรแล้วข้าราชการจากภูเขียวนำไม่สามารถที่จะเดินทางเข้าไปปราบปรามกลุ่มโจรได้ทันทั่วทั้งที่ รวบรวมถึงข้าราชการที่มีหน้าที่ในการเก็บภาษีอากรต่าง ๆ ก็ไม่สามารถเก็บได้เสร็จตามระยะเวลาที่กำหนดได้ ทำให้รัฐบาลต้องเสียผลประโยชน์ ในปีเดียวกันนี้ก็ได้ยุบอำเภอบำเหน็จณรงค์ รวมเข้ากับอำเภอจัตุรัส เพราะมีเขตแดนติดต่อกันและมีระยะทางใกล้กัน ไม่มีปัญหาในการบริหารราชการ²

กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.1/2. รายชื่อมณฑลและเมืองที่แบ่งการปกครอง. ร.ศ. 126. (พ.ศ. 2450).

กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.1/9. บันทึขงปกครองหัวเมือง. ที่ 323/3135 ลงวันที่ 29 กันยายน ร.ศ. 121. (พ.ศ. 2445).

ใน พ.ศ. 2450 รัฐบาลได้ย้ายที่ตั้งที่ว่าการอำเภอนอก (บ้านใหญ่) จากบ้านทองหลางมาตั้งที่บ้านบ้านใหญ่ เพราะว่าบ้านบ้านใหญ่เป็นที่ตั้งที่ทำการไปรษณีย์และโทรเลข จะทำให้การติดต่อกันระหว่างอำเภอนอกกับที่ว่าการมณฑลนครราชสีมาและอำเภออื่น ๆ ได้สะดวกมากยิ่งขึ้น อีกทั้งบ้านบ้านใหญ่ยังเป็นเส้นทางผ่านในการเดินทางติดต่อกันระหว่างมณฑลนครราชสีมากับมณฑลอุดร¹ จะทำให้ข้าราชการ ราษฎรและพ่อค้ามีความสะดวกในการบริหารราชการและการติดต่อค้าขายกันมากยิ่งขึ้น

1.3 การแต่งตั้งและการโยกย้ายข้าราชการ เมื่อมีการจัดตั้งมณฑลนครราชสีมาเป็นมณฑลเทศาภิบาลเต็มรูปแบบ เมื่อ พ.ศ. 2437 แล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพระยาประสิทธิ์ศีลการ เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา พระยากานะสงคราม (กาจ สิงหเสนี) เป็นข้าหลวงบริเวณเมืองนครราชสีมา หลวงรังสรรค์สารกิจเป็นข้าหลวงบริเวณนางรอง ร้อยตรีนายรินเป็นข้าหลวงบริเวณหัวเขื่อนบุรี ร้อยโทนายโต๊ะเป็นข้าหลวงบริเวณชัยภูมิ² โดยให้ข้าหลวงบริเวณเป็นผู้ปกครองเมืองในสังกัดบริเวณนั้น ๆ เพื่อเป็นการช่วยเหลือข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมาบริหารราชการอีกชั้นหนึ่ง

การที่รัฐบาลต้องแต่งตั้งข้าหลวงประจำบริเวณต่าง ๆ นั้น ก็เพราะว่ารัฐบาลต้องการที่จะส่งข้าราชการที่ไว้วางใจได้ไปบริหารราชการในเมืองต่าง ๆ โดยตรง เนื่องจากหากยังคงปล่อยให้ข้าราชการในท้องถิ่นยังคงมีอำนาจและบทบาทในการบริหารราชการในเมืองต่าง ๆ ต่อไปแล้ว ก็อาจจะเกิดเหตุการณ์แบบ พ.ศ. 2430 ที่เจ้าเมืองนครราชสีมาไม่ยอมปฏิบัติตามคำสั่งของรัฐบาล ทำให้เกิดความเสียหายต่อประเทศชาติได้ เพื่อความมั่นใจรัฐบาลจึงส่งข้าราชการจากส่วนกลางมาบริหารราชการในหัวเมืองเหล่านี้โดยตรง

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.1/9. บันทึขบวนปกครองหัวเมือง. ที่ 772/4224 ลงวันที่ 23 กรกฎาคม ร.ศ. 125. (พ.ศ. 2450).

²กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/14. พระพรหมภิบาลไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา. ลงวันที่ 4 กันยายน ร.ศ. 115. (พ.ศ. 2439).

การกำหนดหน้าที่ของข้าราชการแต่ละแผนกที่จะปฏิบัติราชการในมณฑลนครราชสีมา นั้น รัฐบาลต้องดำเนินการคัดเลือกบุคคลอย่างละเอียดถี่ถ้วนไม่กล้าที่จะทดลองใช้คนอย่างเช่น มณฑลอื่น ๆ จึงทักท้วงข้าราชการที่ไม่เพียงพอจะปฏิบัติราชการในระยะแรกของการจัดตั้งมณฑลนครราชสีมา¹ เนื่องจากเคยมีปัญหาที่ข้าราชการในท้องถิ่นเคยสนับสนุนกลุ่มโจรผู้ร้ายและแสวงหาผลประโยชน์ให้แก่ตนเองและพรรคพวกตั้งแต่ก่อนที่จะมีการตั้งเป็นมณฑลเทศาภิบาล

พ.ศ. 2444 รัฐบาลได้ย้ายพระยาประสิทธิ์ศิลปการเข้ามารับราชการในกรุงเทพฯ และแต่งตั้งให้พระยากำแหงสงคราม (กาจ สิงหเสนี) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมาแทน แต่งตั้งพระรังสรรค์สารกิจข้าหลวงเมืองนางรองเป็นปลัดเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ให้หลวงสฤตสุขการข้าหลวงมหาดไทยมณฑลนครราชสีมาไปเป็นข้าหลวงเมืองนางรอง เนื่องจากข้าราชการทั้งสามคนนี้เป็นผู้มีคุณวุฒิและตั้งใจปฏิบัติหน้าที่ราชการให้เกิดผลดี² เพื่อเป็นการสนับสนุนและให้กำลังใจแก่ข้าราชการที่ปฏิบัติราชการที่ได้รับการเลื่อนตำแหน่งที่สูงขึ้น ซึ่งเป็นการยกเลิกระบบการสืบทอดอำนาจในการปกครองโดยระบบสายโลหิตอย่างสิ้นเชิง

ในปลาย พ.ศ. 2444 รัฐบาลเห็นว่าพระยากำแหงสงครามข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา มีความเหมาะสมที่จะบังคับบัญชาและบริหารราชการในมณฑลนครราชสีมา ให้เกิดผลดีและมีความเจริญรุ่งเรืองเท่าที่ควรจะเป็นได้ จึงได้ปลดพระยากำแหงสงคราม (กาจ สิงหเสนี) ออกจากตำแหน่งให้ได้รับเบี้ยบำนาญและแต่งตั้งพระยาสุรเดชวิเศษฤทธิ์

¹รายงาน สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา ร.ศ. 118 หนังสือกระทรวงมหาดไทย ที่ 63/2086 ลงวันที่ 30 มิถุนายน ร.ศ. 118," ใน รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางบุญเหลือ พลราษฎร์บำรุง (บุญเหลือ อุเทนสุต). 2511. หน้า 168.

²กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.3/195. ตั้งและย้ายข้าราชการ กระทรวงมหาดไทย. ที่ 141/988 ลงวันที่ 2 พฤษภาคม ร.ศ. 120. (พ.ศ. 2444).

(จีน อินทราเทง) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมาแทน¹ ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาโกษาท่งสงครามรามภักดี

ที่รัฐบาลต้องปลดพระยาโกษาท่งสงคราม (กาจ สิงหเสนี) ออกจากตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลนั้น เพราะไม่สามารถที่จะสนองนโยบายของรัฐบาลในการปรับปรุงและพัฒนา มณฑลนครราชสีมาให้มีความเจริญขึ้นได้ หากยังคงให้ดำรงตำแหน่งต่อไปแล้วก็จะ เป็นจุดอ่อนในการพัฒนาด้านการปกครองและด้านการเมือง ซึ่งจะ เป็นช่องว่างให้ฝรั่งเศสเข้ามาดำเนินการแทรกแซงทางการเมืองได้ง่าย

ในส่วนของการข้าราชการที่ประพฤติดีมีขอบ รัฐบาลก็ได้ดำเนินการปลดออกจากราชการ เช่นกรณีของพระภักดีศรีชั้นธสีมา (เหม) นายอำเภอพิมาย ได้ฉ้อโกงราษฎรโดยเอาเงินค่าสัตว์พาหนะ และผ้าของราษฎรไปใช้เป็นส่วนตัว ทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อน รัฐบาลจึงได้ดำเนินการถอดยศและปลดออกจากราชการ เมื่อ พ.ศ. 2454²

จากการที่รัฐบาลได้เอาใจใส่ในการปกครองมีการแบ่งหน้าที่ข้าราชการแต่ละแผนกอย่างชัดเจน ทำให้ลดปัญหาการก้าวก่ายการปฏิบัติราชการและความขัดแย้งระหว่างราชการลงได้ อีกทั้งมีการสร้างขวัญและกำลังใจให้แก่ข้าราชการที่ปฏิบัติราชการได้ดี ปรับปรุงระบบบริหารราชการให้ดียิ่งขึ้น ปลดข้าราชการซึ่งไร้สมรรถภาพและไม่มีความซื่อสัตย์ออกจากตำแหน่ง ตลอดจนการเอาใจใส่ในการบำบัดทุกข์บำรุงสุขให้แก่ราษฎร ทำให้ราษฎรเกิดความรู้สึกว่ามีความสุขในการอยู่ภายใต้การปกครองของรัฐบาลไทย จึงเป็นการลดปัญหาด้านต่าง ๆ ลงไปได้เป็นอย่างมาก ทำให้มณฑลนครราชสีมามีความเจริญขึ้นเป็นลำดับ

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.3/195. ตั้งและย้ายข้าราชการในกระทรวงมหาดไทย. ที่ 25/984 ลงวันที่ 2 พฤศจิกายน ร.ศ. 120. (พ.ศ. 2444).

²กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.3.1/5. ถอดข้าราชการแผนก กระทรวงมหาดไทย. ที่ 110/8078 ลงวันที่ 23 มกราคม ร.ศ. 130. (พ.ศ. 2454).

2. ความสัมพันธ์ระหว่างมณฑลนครราชสีมากับฝรั่งเศส

จากการที่ฝรั่งเศสได้แผ่อิทธิพลทางการเมืองเข้ามาทางด้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และหัวเมืองลาว ท้าให้รัฐบาลไทยต้องปรับปรุงการปกครองมณฑลนครราชสีมาให้เป็นมณฑลเทศาภิบาลโดยเร็ว เพื่อเป็นฐานที่มั่นทางด้านการปกครองและการเมืองในการต่อต้านฝรั่งเศส ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

2.1 การขยายอิทธิพลทางการเมืองของฝรั่งเศสในมณฑลนครราชสีมา ในขณะที่ รัฐบาลกำลังดำเนินการปรับปรุงการปกครองมณฑลนครราชสีมาให้เป็นมณฑลเทศาภิบาล ใน พ.ศ. 2436 นั้น ฝรั่งเศสกับไทยก็เกิดความขัดแย้งกันภายใน ร.ศ. 112 ท้าให้การปรับปรุง ดังกล่าวต้องชะงักอยู่ช่วงเวลาหนึ่ง เนื่องจากรัฐบาลต้องดำเนินการแก้ไขปัญหาดังกล่าว ให้อุบัติลงไปในเสียก่อน¹

เมื่อเหตุการณ์ ร.ศ. 112 สงบลงรัฐบาลไทยต้องทาสันติสัญญากับฝรั่งเศสขึ้นฉบับ หนึ่ง เมื่อ พ.ศ. 2436 ซึ่งในสนธิสัญญาดังกล่าวมีอยู่ข้อหนึ่งที่ระบุว่า ไทยยอมให้ฝรั่งเศส ตั้งสถานกงสุลที่เมืองนครราชสีมาได้² การที่ฝรั่งเศสต้องการตั้งสถานกงสุลที่เมืองนครราชสีมา ก็เพื่อเป็นการสะดวกต่อการที่จะขยายอิทธิพลทางการเมืองในมณฑลนครราชสีมาและยึดครองภาค ตะวันออกเฉียงเหนือต่อไป

เมื่อฝรั่งเศสได้ดำเนินการก่อสร้างสถานกงสุลที่เมืองนครราชสีมาแล้ว ก็ได้ดำเนินการ ขยายอิทธิพลอย่างจริงจัง เช่น ได้ก่อสร้างสถานกงสุลที่เป็นอาคารใหญ่โตงามสง่ายิ่งกว่าสถานที่

1"รายงาน สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ตรวจสอบการมณฑลนครราชสีมา ร.ศ. 118 หนังสือกระทรวงมหาดไทย ที่ 63/2086 ลงวันที่ 30 มิถุนายน ร.ศ. 118," ใน รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา พิมพ์เป็นอนุสรณ์งานฉาปนกิจศพ นางบุญเหลือ พลราชบุรุษ (บุญเหลือ อุเทนสุต). 2511. หน้า 168.

2สุวิทย์ อิศาศวัต. ความสัมพันธ์ไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ. 112 - 126. 2523. หน้า 80.

ราชการของไทยและได้ประทับชานชาลาของฝรั่งเศสที่บริเวณสถานกงสุล พร้อมกับประกาศว่า
อีกไม่กี่ชั่วโมงฝรั่งเศสก็จะบุกสะบัดเหนือดินแดนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือทั้งหมด¹

ในขณะที่เดียวกันกงสุลฝรั่งเศสที่เมืองนครราชสีมาก็ได้ทำการขู่มราษฎรไทยและ
ชาวต่างชาติให้กระด้างกระเดื่องต่อรัฐบาลไทย เช่น ชักชวนชาวจีนในมณฑลนครราชสีมา
ให้โอนสัญชาติไปเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศส โฆษณาชวนเชื่อว่าการรัฐบาลไทยไม่เอาใจใส่ต่อ
ความเจริญของมณฑลนครราชสีมาทั้ง ๆ ที่เคยเป็นดินแดนของเขมรที่มีความเจริญรุ่งเรืองมา
ในอดีต เพิ่งจะทรยศทรามเมื่ออยู่ภายใต้การปกครองของรัฐบาลไทย ราษฎรบางส่วนก็เป็น
คนเขมร พูดภาษาเขมรเป็นหลัก ไม่มีใครพูดภาษาไทย จะมีเฉพาะข้าราชการไทยเท่านั้น
ที่พูดและเขียนภาษาไทย ราษฎรที่เป็นเขมรก็อ่านไม่ออกและฟังไม่รู้เรื่อง เป็นต้น²

เพราะฉะนั้นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา จึงจำเป็นต้องรีบเร่งพัฒนา
ระบบการบริหารราชการและบริหารราชการโดยให้ความเป็นธรรมแก่ราษฎร บำบัดทุกข์
บำรุงสุขให้แก่ราษฎรอย่างเต็มที่ เนื่องจากต้องตกเป็นเป้าหมายให้ฝรั่งเศสโจมตีรัฐบาล
ไทยอยู่เสมอ

จากการที่ฝรั่งเศสได้ขยายอิทธิพลทางการเมืองและยุ้งให้ราษฎรในมณฑลนครราชสีมา
ไปเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส รัฐบาลจึงต้องมีหนังสือลับไปถึงข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา
ให้คอยสืบข่าวข้าราชการและราษฎรที่มีเชื้อชาติเขมรว่า มีความจงรักภักดีต่อรัฐบาลไทยหรือไม่
เอนเอียงไปทางฝรั่งเศส³ หากข้าราชการและราษฎรเหล่านั้นเอนเอียงไปทางฝรั่งเศสก็
จะดำเนินการแก้ไขปัญหาดังกล่าวได้ทันที

1 สมใจ ไพโรจน์ธีระรัชต์. บทบาทของประเทศมหาอำนาจตะวันตกในการสร้าง
ทางรถไฟของประเทศไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาท
สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
2517. หน้า 51. (อัดสำเนา).

2 สมใจ ไพโรจน์ธีระรัชต์. เล่มเดิม. หน้า 52. (อัดสำเนา).

3 กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/9. ตราลับถึงข้าหลวงเมืองนครราชสีมา
ให้คอยสืบสวนคดีกริยาพวกรวมการเมืองเขมรต่าง ๆ. สำเนาหนังสือลับ ที่ 822/902 ลงวันที่
12 ธันวาคม ร.ศ. 112. (พ.ศ. 2436).

ฝรั่งเศสได้ฉวยโอกาสในขณะที่ข้าราชการในมณฑลนครราชสีมา มีความเห็นคล้อยตามกับคหบดีชาวนาเชื้อ ฝรั่งเศสจึงได้ยุ้งให้ข้าราชการชั้นสูงของมณฑลนครราชสีมาไปเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศสเช่น กรณีของพระ โกรสิงหนาท เจ้าเมืองภูเขียว ซึ่งเป็นเมืองในสังกัดของมณฑลนครราชสีมา ไม่ยอมรับให้พัฒนาสัตยาและไม่ยอมปฏิบัติตามคำสั่งของพระยาประสิทธิ์ศิลปการ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมาที่ให้พระ โกรสิงหนาทไปรับราชการที่เมืองชัยภูมิ เมื่อ พ.ศ. 2440 พระ โกรสิงหนาทจึงได้พาครอบครัวและพรรคพวกหนีไปเข้าเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศสที่เมือง เวียงจันทน์ซึ่งอยู่ภายใต้การปกครองของฝรั่งเศส โดยเชื่อว่ามีความเป็นอยู่ที่ดีกว่าการเป็นข้าราชการของรัฐบาลไทย แต่ก็ถูกจับได้เสียก่อนที่เมืองขอนแก่น รัฐบาลจึงได้ปลดพระ โกรสิงหนาทออกจากตำแหน่ง เจ้าเมืองภูเขียวและถอดออกจากราชการ²

ที่รัฐบาลปลดพระ โกรสิงหนาทออกจากตำแหน่งและถอดออกจากราชการก็เพื่อไม่ให้ เป็นเยี่ยงอย่างแก่ข้าราชการคนอื่น ๆ ที่อาจจะหนีไปเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศสอีก ซึ่งถ้าหากเป็นจริงก็จะ เป็นอันตรายต่อรัฐบาลไทยมาก

2.2 การยับยั้งการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสในมณฑลนครราชสีมา จากการที่รัฐบาลได้ปลดพระ โกรสิงหนาทออกจากตำแหน่ง เจ้าเมืองภูเขียว และถอดออกจากราชการนั้น นับว่าเป็นการปรามข้าราชการไทยที่จะเอาใจออกห่างจากรัฐบาลไทยไปเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสอย่างได้ผล เพราะหากไม่รับดำเนินการอย่างเด็ดขาดแล้ว อาจจะทาให้ข้าราชการคนอื่น ๆ เชื้อคหบดีชาวนาเชื้อของฝรั่งเศสเหมือนพระ โกรสิงหนาทอีกก็ได้

เพื่อเป็นการต่อต้านการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสในมณฑลนครราชสีมา พระยาเกษม-สงคราม (กาจ สิงหเสนี) ข้าหลวงบริเวณเมืองนครราชสีมาจึงได้ดำเนินการดังนี้

1กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/8. เบ็ดเสร็จราชการมณฑลนครราชสีมา
พระ โกรสิงหนาทหนีไปอยู่ฝั่งซ้าย. หนังสือที่ 51/12455 ลงวันที่ 22 กรกฎาคม ร.ศ. 117.
(พ.ศ. 2441).

1) สืบข่าวว่าเพราะสาเหตุราษฎรในมณฑลนครราชสีมา จึงได้สมัครเข้าเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศส ซึ่งราชการให้เหตุผลว่าที่สมัครเข้าไปเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศส เพราะมีข้าราชการไทยได้ชักชวนว่าเมื่อเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสแล้ว ไม่ต้องเสียภาษีอากรให้แก่รัฐบาลไทย

2) ทว่าการเกลี้ยกล่อมข้าราชการและราษฎรในมณฑลนครราชสีมาที่เป็นคนในบังคับของฝรั่งเศส ให้กลับคืนมาเป็นคนไทยโดยสมบูรณ์อีกครั้งหนึ่ง โดยให้ข้าราชการและราษฎรที่เป็นผู้นำในการสมัครเข้าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ได้ทำพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยาที่เมืองบุรีรัมย์¹ เพื่อเป็นการแสดงถึงความจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว องค์พระประมุขของไทยอย่างจริงจัง และเพื่อให้พยายามกระทำให้ราษฎรเห็นว่าตัวเขาเหล่านั้นเป็นคนไทยโดยสมบูรณ์ อยู่ภายใต้การปกครองขององค์พระประมุขเดียวกัน มีความสุขเสมอกัน

3) ดำเนินการลงโทษข้าราชการที่ฝักใฝ่ฝรั่งเศส เพื่อเป็นการแก้ปัญหาที่ข้าราชการไทยดำเนินการชักชวนราษฎรให้สมัครเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส พระยาภาณุวงษ์สงคราม (ทาจ สิงหเสนี) จึงได้จับกุมตัวข้าราชการที่ฝักใฝ่ฝรั่งเศส คือ หลวงศรีเดชกับพวกรวม 15 คน ให้ศาลมณฑลนครราชสีมาพิจารณาคดีและดำเนินการลงโทษตามกฎหมายต่อไป² เนื่องจากหลวงศรีเดชกับพวกเคยสมัครเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสมาก่อน ต่อมาได้กลับใจมาเป็นข้าราชการของรัฐบาลไทยเช่นเดิม โดยได้มีการทบทวนไว้แล้วครั้งหนึ่ง ต่อมากลับนำหนังสือของฝรั่งเศสไปให้ราษฎรสมัครเข้าเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศสอีก จึงต้องให้ศาลพิจารณาคดีและลงโทษเพื่อไม่ให้คนอื่นเอาเยี่ยงอย่างที่ไม่ดีอีกต่อไป

กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.59 ก. เรื่อง พระยาภาณุวงษ์สงครามข้าหลวงบริเวณนครราชสีมาไปสืบราชการเมืองพุทไธสง เรื่องคนสมัครเข้าในบังคับฝรั่งเศส. ที่ 361/26406 ลงวันที่ 19 พฤศจิกายน ร.ศ. 117. (พ.ศ. 2441).

กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.15/9. เรื่อง ฝรั่งเศสเกลี้ยกล่อมราษฎรและแจกหนังสือให้แก่ราษฎร. ที่ 449/36455 ลงวันที่ 11 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 117. (พ.ศ. 2441).

เมื่อรัฐบาลไทยได้ดำเนินการต่อต้านการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสในมณฑลนครราชสีมา อย่างได้ผล โดยการปราบข้าราชการไทยที่ฝักใฝ่ฝรั่งเศส และให้ความสำคัญแก่ราษฎรทุก เชื้อชาตินิยมมณฑลนครราชสีมาว่าเป็นคนไทยเช่นเดียวกัน จึงทำให้ราษฎรที่สมัครเข้าเป็นคนใน บังคับฝรั่งเศสมีน้อยลงทุกที ราษฎรส่วนใหญ่มักจะกลับมาเป็นราษฎรของไทยกลับคืน จึงทำให้ อิทธิพลของฝรั่งเศสลดลงไปทุกทีและลดการขยายอิทธิพลทางการเมืองในมณฑลนครราชสีมาไป ในที่สุด เพราะรัฐบาลฝรั่งเศสส่งกงสุลมาประจำที่เมืองนครราชสีมาเพียงสองคนเท่านั้น¹ หลังจากนั้นฝรั่งเศสก็ไม่ได้ให้ความสำคัญในการขยายอิทธิพลทางการเมืองในมณฑลนครราชสีมา อีกต่อไป เนื่องจากกงสุลไม่สามารถเกลี้ยกล่อมข้าราชการและราษฎรไทยให้เป็นคนบังคับ ฝรั่งเศสเป็นจำนวนมากได้สำเร็จ

3. การปรับปรุงด้านการศาล

หลังจากที่รัฐบาลได้จัดตั้งกระทรวงยุติธรรมขึ้น ใน พ.ศ. 2435 รัฐบาลก็เอากระบวนการทางด้านการศาลแบบตะวันตกมาใช้ โดยยกเลิกวิธีการพิจารณาคดีแบบเดิมที่ ให้เจ้าเมืองหรือกรมการเมืองพิจารณาคดีตามความพอใจราษฎรไม่ได้รับความเป็นธรรม มาเป็น การให้ตุลาการเป็นผู้พิจารณาคดีต่าง ๆ ตลอดจนได้จัดให้มีศาลแพ่ง ศาลอาญา และศาลอุทธรณ์ เพื่อตัดสินคดีความในแต่ละประเภทรายให้ราษฎรได้รับความเป็นธรรมมากยิ่งขึ้น

3.1 การพิจารณาคดีความ ศาลประจำเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ ก่อนที่จะมีการปรับปรุงการปกครองมณฑลนครราชสีมาเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาลนั้น ยังไม่มีระเบียบ แบบแผนที่รัดกุม ราษฎรยังไม่ได้ได้รับความเป็นธรรม เนื่องจากศาลประจำเมืองจะประกอบด้วย คณะกรรมการเมืองในเมืองนั้น ๆ การตัดสินคดีในเมืองชัยภูมิและเมืองบุรีรัมย์ เจ้าเมือง และกรมการเมืองจะตัดสินได้เฉพาะคดีเล็ก ๆ และเป็นคดีที่ไม่สำคัญเท่านั้น หากเป็นคดีที่สำคัญ หรือเป็นคดีออกจากรังก็จะต้องส่งตัวโจทก์และจำเลยไปให้เจ้าเมืองนครราชสีมา ซึ่งเป็นผู้ทำ

¹ เดิม วิชาคหกิจ. ประวัติศาสตร์อีสาน. พิมพ์ครั้งที่ 2. 2530. หน้า 680.

การปกครองเมืองทั้งสองตัดสินคดี หากเป็นคดีที่ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่กระทำผิดหรือคดีอาญาที่จำเลยต้องโทษถึงประหารชีวิต จะต้องส่งเรื่องให้ศาลที่กรุงเทพฯ ตัดสิน

การตัดสินคดีความต่าง ๆ เจ้าเมืองและกรมการเมืองมักจะตัดสินใจโดยขาดความยุติธรรม ตุลาการจะพิจารณาตัดสินคดีความเอนเอียงเข้าข้างผู้ที่มีทรัพย์สินมาก ผู้ที่มีอิทธิพลหรือผู้ทำหลิบนบ ราษฎรที่เป็นคู่กรณีจึงได้รับความเดือดร้อน

เมื่อมีการปรับปรุงมณฑลนครราชสีมาให้เป็นมณฑลเทศาภิบาล ใน พ.ศ. 2437 แล้วก็ได้มีการพัฒนาวิธีการพิจารณาคดีให้มีความเหมาะสมและให้ความเป็นธรรมแก่ราษฎรมากขึ้น รอยยกเลิกวิธีการพิจารณาคดีแบบเก่าเปลี่ยนมาใช้วิธีการการรักษากฎหมายตามพระราชบัญญัติตั้งศาลสถิตย์ยุติธรรม ตลอดจนการตั้งพนักงานตุลาการให้ครบถ้วนตามตำแหน่งที่ได้กำหนดหน้าที่ไว้ พร้อมกับได้กำหนดตำแหน่งข้าหลวงยุติธรรมคอยตรวจตราการปฏิบัติหน้าที่ของพนักงานตุลาการให้เป็นไปตามนโยบายของรัฐบาล¹

การปรับปรุงวิธีการพิจารณาคดีของศาลมณฑลนครราชสีมา ทำให้ราษฎรได้รับความเป็นธรรมมากขึ้น อีกทั้งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ห้ามพนักงานตุลาการเรียกเก็บเงินค่าธรรมเนียมจากราษฎรเกินกว่าที่ได้กำหนดเอาไว้ ตลอดจนการกำหนดเวลาปฏิบัติราชการของพนักงานตุลาการอย่างชัดเจน ทำให้การพิจารณาคดีความต่าง ๆ มีความรวดเร็วมากขึ้น

3.2 การปรับปรุงระเบียบข้อบังคับเกี่ยวกับการศาลในมณฑลนครราชสีมา

เพื่อให้การพิจารณาคดีความมีระเบียบอย่างชัดเจนและราษฎรสามารถที่จะได้รับความเป็นธรรมเท่าเทียมกันทุกคน พระยาประสิทธิ์ศิลปการ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา จึงได้ปรับปรุงระเบียบข้อบังคับเกี่ยวกับการศาลในมณฑลนครราชสีมาเสียใหม่ โดยมีสาระสำคัญดังนี้²

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/14. พระพรหมภิบาลไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา. ลงวันที่ 4 กันยายน ร.ศ. 115. (พ.ศ. 2439).

²กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/62. ขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายสำเนาข้าหลวงเทศาภิบาลนครราชสีมา.

ก. ข้อบังคับตุลาการศาลแพ่ง

- 1) เมื่อโจทก์ฟ้องจำเลยและศาลรับฟ้องแล้ว ถ้าโจทก์เป็นผู้นำหมายศาลไปแจ้งต่อจำเลยโดยจำเลยไม่ต้องเสียค่าหมายศาล
- 2) ศาลจะพยายามใช้วิธีประนีประนอมระหว่างโจทก์กับจำเลย
- 3) เพื่อเป็นการแก้ไขปัญหาการทุจริตของพนักงานตุลาการ จึงได้กำหนดไว้ว่าเมื่อเรียกเก็บค่าธรรมเนียมแล้วต้องออกไปเสร็จทุกครั้งและห้ามเรียกเก็บเงินเกินค่าธรรมเนียม

ข. ข้อบังคับตุลาการศาลอาญา

- 1) คดีความที่จับของกลางได้หรือจำเลยมีพยานแต่ปฏิเสธไม่ยอมรับสารภาพ ให้ดำเนินการสอบสวนให้ได้ความจริงโดยเร็ว

ค. ข้อบังคับตุลาการศาลอุทธรณ์

- 1) ในกรณีที่โจทก์และจำเลยส่งสัยในคดีตัดสินของศาลประจำเมืองที่สามารถที่จะอุทธรณ์ได้ที่ศาลข้าหลวงเทศาภิบาล เพื่อที่ศาลข้าหลวงเทศาภิบาลจะได้พิจารณาได้สวนหาข้อเท็จจริงต่อไป

ใน พ.ศ. 2443 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้ส่งมิสเตอร์ติลมองที่ปรึกษาทางด้านกฎหมายของรัฐบาลไปเป็นตุลาการมณฑลนครราชสีมา¹ เพื่อเป็นการให้คำปรึกษาแก่ตุลาการของมณฑลที่มีความเข้าใจในวิธีการพิจารณาคดีที่ถูกต้องตามหลักกฎหมายและช่วยให้การพิจารณาคดีความในมณฑลนครราชสีมาเป็นไปอย่างรวดเร็วยิ่งขึ้น

การดำเนินการปรับปรุงทางการศาลของมณฑลนครราชสีมา ภายหลังจากเป็นมณฑลเทศาภิบาลแล้ว มีการพัฒนาทั้งด้านระเบียบแบบแผนวิธีการปฏิบัติ การแต่งตั้งเจ้าหน้าที่ การให้บริการ และการให้ความยุติธรรมแก่ราษฎรอย่างต่อเนื่อง ทำให้การดำเนินการทาง

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.3/192. ตั้ง มร.ติลมอง เป็นข้าหลวงพิเศษมณฑลนครราชสีมา และ ม.จ.อุดม ข้าหลวงประจำเมืองเชียงใหม่ ขออนุญาตตั้งกรมการแขวงอีก 3 แขวง. ที่ 62/4148 ลงวันที่ 3 มกราคม ร.ศ. 119. (พ.ศ. 2443).

ด้านการศาลของมณฑลนครราชสีมา มีความทันสมัยตามระเบียบกฎหมายและพระราชบัญญัติที่รัฐบาลได้กำหนดไว้ เป็นที่พึงของราษฎรได้เป็นอย่างดี

4. การปราบปรามโจรผู้ร้ายในมณฑลนครราชสีมา

เนื่องจากปัญหาโจรผู้ร้ายเป็นปัญหาที่สำคัญปัญหาหนึ่ง สืบเนื่องมาตั้งแต่ก่อนที่จะมีการปรับปรุงมณฑลนครราชสีมาให้เป็นมณฑลเทศาภิบาล เพราะกลุ่มโจรผู้ร้ายได้ทำการปล้นสะดมข้าราชการและราษฎรบ่อย ๆ ข้าราชการที่มีหน้าที่รับผิดชอบในการป้องกันและปราบปรามโจรผู้ร้ายโดยตรงก็ไม่สามารถที่จะปราบปรามได้สำเร็จ เนื่องจากเจ้าหน้าที่มีน้อยและไม่มีอาวุธปืนที่จะต่อสู้กับกลุ่มโจร จึงทำให้ข้าราชการและราษฎรเดือดร้อนมาก

เมื่อมีการปรับปรุงมณฑลนครราชสีมาให้เป็นมณฑลเทศาภิบาลในระยะเริ่มแรก คือ พ.ศ. 2436 พระยาประสิทธิ์ศิลปการ ข้าหลวงรักษาราชการมณฑลนครราชสีมา¹ ได้วางแผนป้องกันและปราบปรามโจรผู้ร้ายและดำเนินการต่อมากระทั่งเป็นผลสำเร็จดังนี้

4.1 วิธีการป้องกันโจรผู้ร้าย พระยาประสิทธิ์ศิลปการ ได้กำหนดนโยบายในการให้ข้าราชการได้ดำเนินการป้องกันโจรผู้ร้าย ไม่ว่าก่อเหตุเข้าปล้นหรือชิงทรัพย์ราษฎร พ่อค้า และข้าราชการดังนี้

1) ได้จัดกำลังทหารรวม 6 หมวด จำนวน 354 นาย ไปประจำตามเมืองต่าง ๆ ในมณฑลนครราชสีมา โดยให้ตั้งด่านตรวจและลาดตระเวนให้ความคุ้มครองแก่ราษฎรตั้งแต่ พ.ศ. 2436 เป็นต้นมา

2) ให้ข้าราชการที่ประจำอยู่ที่อำเภอร่วมกับกำนันได้ออกตรวจตราหมู่บ้านในเขตรับผิดชอบของตน เดือนละ 2 ครั้ง เพื่อจะได้สืบข่าวความเคลื่อนไหวของกลุ่มโจร

กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/13. เรื่อง จัดทหารออกป้องกันโจรผู้ร้ายในมณฑลนครราชสีมา. ที่ 287/11147 ลงวันที่ 26 กันยายน ร.ศ. 112. (พ.ศ. 2436)

จะได้เตรียมการป้องกันเหตุร้ายที่จะเกิดขึ้นได้ทันทั่วทั้งที่¹

4.2 วิธีการปราบปรามโจรผู้ร้าย เพื่อให้ปัญหาโจรผู้ร้ายหมดสิ้นไป ข้าหลวงมณฑลเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา จึงได้กำหนดแนวทางการปราบปรามโจรผู้ร้ายให้หมดสิ้นไปดังนี้

- 1) ดำเนินการติดตั้งเสาและสายโทรเลขระหว่าง เมืองนครราชสีมา กับเมืองในสังกัดและนอกสังกัดมณฑลนครราชสีมา เพื่อความสะดวกในการติดต่อประสานงาน ในการดำเนินการสกัดจับกุมโจรผู้ร้ายได้รวดเร็วยิ่งขึ้น²
- 2) จัดตั้งเงินรางวัลสำหรับผู้ที่มีส่วนร่วมในการปราบปรามโจรผู้ร้ายได้สำเร็จ เพื่อเป็นกำลังใจแก่ผู้ที่เสี่ยงชีวิตเข้าร่วมในการปราบปรามโจรผู้ร้ายกับรัฐบาล³
- 3) ลงโทษผู้ที่ไม่ยอมให้ความร่วมมือกับทางราชการในการปราบปรามโจรผู้ร้าย โดยหากเป็นข้าราชการก็จะถูกปลดออกจากตำแหน่ง หากเป็นราษฎรก็จะถูกลงโทษโดยการโบย เพราะถือได้ว่าเป็นการขัดนโยบายของรัฐบาลในการที่จะปราบปรามกลุ่มโจรผู้ร้ายให้หมดไป⁴
- 4) ให้นายอำเภอออกตรวจท้องที่อย่างสม่ำเสมอ โดยให้มีหน้าที่ในการตรวจหนังสือเดินทางของราษฎรด้วย หากราษฎรคนใดเดินทางไปยังเมืองอื่น หรือมาจากเมืองอื่น หากไม่มีหนังสือเดินทางจะต้องถูกจับ เพราะอาจถือได้ว่าเป็นกลุ่มโจรส่งเข้ามาสืบข่าวหาช่องทางที่จะปล้นก็ได้⁵

กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/14. พระพรหมภิบาลโปรดราช
ราชการมณฑลนครราชสีมา. ลงวันที่ 4 กันยายน ร.ศ. 115. (พ.ศ. 2439).

²แหล่งเดิม.

กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/6. เรื่อง รายงานการจัดราชการ
แลก่อสร้างเมืองนครราชสีมา. สำเนาที่ 33044 ลงวันที่ 28 ธันวาคม ร.ศ. 115.
(พ.ศ. 2439).

กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/16. รายงานมณฑลนครราชสีมา.
ที่ 1155 ลงวันที่ 8 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 120. (พ.ศ. 2444).

กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/14. เล่มเดิม.

เมื่อรัฐบาลเอาจริงกับการปราบปรามโจรผู้ร้ายก็ลดน้อยลงไป ราษฎรก็มีความสุขมากยิ่งขึ้นสามารถที่จะทำมาหาเลี้ยงชีพได้โดยปกติสุข ดังรายงานที่พระยาจำแนบดี ข้าหลวงตรวจราชการของรัฐบาลกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อคราวไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา พ.ศ. 2448 ว่าข้าราชการตั้งใจปฏิบัติราชการดี กำนันผู้ใหญ่ก็นั่นออกตรวจตราบ้านเรือนราษฎร การลี้ภัยโจรผู้ร้ายก็เข้มแข็ง ถ้ามีเหตุร้ายเกิดขึ้น ข้าราชการที่เกี่ยวข้องก็สามารถจับคนร้ายได้แทบทุกราย¹ ใน พ.ศ. 2451 ก็มีรายงานเกี่ยวกับโจรผู้ร้ายมณฑลนครราชสีมาว่า การปราบปรามโจรผู้ร้ายกระทำอย่างได้ผล คดีเกี่ยวกับโจรผู้ร้ายออกปล้นทรัพย์ราษฎรไม่มี มีเพียงแต่คดีชิงทรัพย์เล็กน้อยเท่านั้น²

แสดงว่าเมื่อข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา มีมาตรการในการป้องกันและปราบปรามโจรผู้ร้ายแล้ว กลุ่มโจรผู้ร้ายถูกปราบปรามอย่างหนักไม่สามารถที่จะรวมกลุ่มกันต่อสู้กับเจ้าหน้าที่ของรัฐบาลได้เหมือนเมื่อก่อนมีการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล จึงต้องแยกย้ายกันไปประกอบอาชีพอย่างอื่น ทากที่บ้านเมืองมีความสงบเรียบร้อยมากขึ้น ราษฎรมีความอบอุ่นและมั่นใจในชีวิตและทรัพย์สินของตนเองว่าจะต้องปลอดภัย

5. การส่งเสริมอาชีพของราษฎรและการเก็บภาษีอากร

ราษฎรในมณฑลนครราชสีมา ได้ประกอบอาชีพต่าง ๆ มากมายหลายอาชีพมาตั้งแต่ดั้งเดิมเช่น การเลี้ยงโค เลี้ยงสุกร ลำสัตว์ หายองป่า เพาะปลูก เป็นต้น เมื่อมีการปรับปรุงการปกครองเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาลแล้ว ราษฎรบางส่วนได้ประกอบอาชีพการค้าขาย จึงทำให้ราษฎรมีฐานะทางการเงินและความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น ส่งผลให้เศรษฐกิจของมณฑล

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/19. พระยาจำแนบดีไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา. ที่ 295/11111 ลงวันที่ 11 มีนาคม ร.ศ. 124. (พ.ศ. 2448).

²กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/16. เรื่อง รายงานมณฑลนครราชสีมา. สำนวนลงวันที่ 19 พฤษภาคม ร.ศ. 127. (พ.ศ. 2451).

นครราชสีมาเจริญขึ้นตามลำดับ ในขณะที่เดียวกันก็ทำให้การเก็บภาษีอากรของมณฑลนครราชสีมา
เก็บได้มากขึ้น รัฐบาลก็มีรายได้สำหรับปรับปรุงประเทศให้มีความทันสมัยยิ่งขึ้น

สำหรับด้านเศรษฐกิจ การส่งเสริมอาชีพของราษฎรและการเก็บภาษีอากรในมณฑล
นครราชสีมา มีรายละเอียดดังนี้

5.1 สภาพทางเศรษฐกิจโดยทั่วไป ราษฎรในมณฑลนครราชสีมาได้ค้าขายกับพ่อค้า
ในกรุงเทพฯ พ่อค้าในมณฑลอื่น ๆ เช่น มณฑลอุดร มณฑลอุบล เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีย
การค้าติดต่อค้าขายกับหัวเมืองลาวซึ่งเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสด้วย สินค้าที่ซื้อขายกันก็มีหลาย
ประเภทเช่น ไหมผืน งาม้าง รังนก สินค้าประเภทผลผลิตทางการเกษตรกรรม เป็นต้น
โดยแยกประเภทของการค้าและสินค้าเศรษฐกิจได้ดังนี้

ก. สินค้าออกที่สำคัญของมณฑลนครราชสีมา สินค้าออกที่สำคัญของมณฑล
นครราชสีมาส่วนใหญ่จะเป็นประเภทสินค้าพื้นบ้าน ของป่า และอาหาร เช่น

1) ของป่า เป็นสินค้าที่พ่อค้าจากเมืองต่าง ๆ นิยมมาซื้อที่มณฑล
นครราชสีมาแล้วจะนำไปขายต่อที่กรุงเทพฯ มีทั้งหมด 32 ชนิด ประกอบด้วย¹ ไม้
ซี้ผึ้ง กายาน ครั่ง ลูกแร่ (ผลแร่) งาม้าง นอแรด หนังหมี เกล็ดหมี หนังมัม
เขากวางอ่อน เขากวางแก่ เขากกระบือ หนังแรด กระดุกช้าง กระดุกเสือ หนังเสือ
ชัน หนังโค หนังกระบือ คีโคป่า หนังทราย หนังกวาง เข็นกวาง หนังงู น้ำนมเสือ
เขาราย เขาละเือง ดีหมี ดีงูเหลือม เขากวางอย่างกลาง นกกระเด็น

สินค้านี้ได้กล่าวไปแล้วเป็นสินค้าที่หายาก และมีราคาแพง

พ่อค้าในกรุงเทพฯ มีความต้องการเป็นจำนวนมาก

2) สินค้าที่ราษฎรจัดทำเป็นประเภทสินค้าพื้นเมือง ได้แก่ น้ำมันสลอด
ไม้แป้น ไม้รวก ไม้เต็ง ไม้รัง ไม้แดง ไม้ขำว เส้าเรือน หนามงูหลังคา
กระถางใส่ข้าว หม้อหุงอาหาร ไม้ชนิดต่าง ๆ พิมพ์หนังสือ ไม้บั้นท้าย ไม้พาย

1 กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14. พระพรหมภิบาลโปรดราช
ราชการมณฑลนครราชสีมา. ลงวันที่ 4 กันยายน ร.ศ. 115. (พ.ศ. 2439).

โกรกกรากเจาะไม้ ฝาภูเขา กล้วย ใต้ เกวียน หวาย มีดดอก มีดเห็นใบ
มีดพร้าว กระจาดข่อย

3) สินค้าประเภทอาหาร ได้แก่ น้ำอ้อย น้ำตาลทราย น้ำตาล-
โตนด ถั่วลิสง ถั่วเขียว เกล็ดหุง พริก หอม กระเทียม บุนนาค สุก รบ เป็ด ไข่

ข. การค้า ราษฎรในมณฑลนครราชสีมาได้ทำการค้าขายกับพ่อค้าในมณฑล
นครราชสีมาด้วยกัน กับพ่อค้าจากกรุงเทพฯ พ่อค้าในมณฑลอื่น ๆ และค้าขายกับราษฎรใน
หัวเมืองลาวซึ่งเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศส ดังที่กล่าวไว้แล้วในเบื้องต้น

1) การค้าระหว่างราษฎรในมณฑลนครราชสีมากับพ่อค้าในมณฑล
นครราชสีมาด้วยกัน ส่วนใหญ่จะเป็นสินค้าประเภทของป่า และของพื้นเมือง ซึ่งจะมีพ่อค้า
จากในเมืองไปซื้อสินค้าจากราษฎรถึงในท้องถิ่น ในรูปแบบของพ่อค้าคนกลาง

2) การค้าระหว่างราษฎรในมณฑลนครราชสีมากับพ่อค้าจากกรุงเทพฯ
สินค้าที่ราษฎรนำไปขายที่กรุงเทพฯ หรือพ่อค้าที่กรุงเทพฯ มารับซื้อถึงท้องถิ่นเลย ได้แก่
ข้าวเปลือก สุก รบ ยาง ส้ม มะขามป้อม ส้มโอ หน่อ มะขามฝัก มะเกลือ อ้อย
เนื้อโค ไม้ฉาก ไม้เครื่องเกวียน ไม้แดง ไม้ท่อน กล้วย ไข่ เป็ด ไข่

สินค้าที่ราษฎรมณฑลนครราชสีมาทำการค้ากับกรุงเทพฯ นั้น จะเป็น
อาหารและเครื่องใช้สอย รวมไปถึงของป่าที่ได้กล่าวไว้แล้วในเรื่องของสินค้าออกของมณฑล
นครราชสีมา ภายหลังจากที่รัฐบาลได้เปิดใช้เส้นทางรถไฟเพื่อขนส่งสินค้าและรับส่งผู้โดยสาร
จากกรุงเทพฯ ถึงเมืองนครราชสีมา เมื่อ พ.ศ. 2443 แล้ว ทำให้การค้าระหว่างกรุงเทพฯ
กับมณฑลนครราชสีมามีความเจริญมากขึ้นอย่างเห็นได้ชัด¹

3) การค้าระหว่างราษฎรในมณฑลนครราชสีมากับหัวเมืองลาวและ
อินโดจีนของฝรั่งเศสนั้น ราษฎรมณฑลนครราชสีมาได้เดินทางไปซื้ออย่าง ปลายทางจาก
เขมร ครั้งละประมาณ 50 - 60 เล่มเกวียน ปลายทางหนึ่งจะใช้บริษัคนครราชสีมา
และบางส่วนจะส่งไปขายที่กรุงเทพฯ

กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/17. กรมหลวงดำรงราชานุภาพ
ไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุดรอีสาน. ที่ 3529/33740 ลงวันที่ 19

ธันวาคม พ.ศ. 2449.

นอกจากนี้ราษฎรมณฑลนครราชสีมายังเดินทางไปซื้อของป่า ไม้หนวน งาช้าง กระจก จากหัวเมืองลาวของฝรั่งเศส¹ พร้อมกับนำสินค้าประเภทอาหารและเครื่องใช้สอย ไปขายยังหัวเมืองลาวด้วย เท่ากับเป็นการขยายตลาดการค้าไปในตัว ทำให้ตลาดการค้า ของมณฑลนครราชสีมากว้างออกไปอีก

4) การค้าระหว่างราษฎรในมณฑลนครราชสีมา กับมณฑลอื่น ๆ ราษฎร มณฑลนครราชสีมาจะซื้อยาพื้นบ้านจากมณฑลเพชรบูรณ์ และเมืองหนองคาย มณฑลอูตรและเมือง ทางรถไฟสายกรุงเทพฯ ถึงนครราชสีมาสร้างเสร็จเรียบร้อยแล้ว ราษฎรจากมณฑลนครราชสีมา จะโดยสารรถไฟไปซื้อปลาร้าที่มณฑลกรุงเทพฯ มาเพื่อประกอบอาหารและบริโภค² นอกจากนี้ ยังมีการซื้อสินค้าและติดต่อทำการค้าขายกับพ่อค้าในมณฑลอุบลและร้อยเอ็ดด้วย

จะ เห็นได้ว่าราษฎรและพ่อค้ามณฑลนครราชสีมาจะเดินทางไปทำการค้าขายกับพ่อค้า ทั้งในและนอกประเทศ ทำให้เศรษฐกิจของมณฑลนครราชสีมาเจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว

5.2 การส่งเสริมอาชีพให้แก่ราษฎรในมณฑลนครราชสีมา นอกจากที่รัฐบาลจะ ดำเนินการส่งเสริมการค้าขายให้แก่ราษฎรในมณฑลนครราชสีมาแล้ว รัฐบาลยังสนับสนุนใน ด้านการส่งเสริมอาชีพให้แก่ราษฎรอีกด้วย

การส่งเสริมอาชีพที่สำคัญคือ การส่งเสริมให้ราษฎรได้ดำเนินการเลี้ยงไหมในมณฑล นครราชสีมา เนื่องจากรัฐบาลเห็นความสำคัญของการประกอบอาชีพการทอผ้าไหมของราษฎร ในมณฑลนครราชสีมา

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/6. เรื่อง รายงานจัดราชการ แลก่อสร้างมณฑลนครราชสีมา. สำเนาที่ 33044 รับวันที่ 28 ธันวาคม ร.ศ. 115. (พ.ศ. 2439).

²กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/17. กรมหลวงดำรงราชานุภาพ โปรดตรวจราชการมณฑลนครราชสีมาและมณฑลอูตรอีสาน. ที่ 3529/33740 ลงวันที่ 19 ธันวาคม พ.ศ. 2449.

พ.ศ. 2447 รัฐบาลได้ตั้งกองช่างไหม ขึ้นที่เมืองนครราชสีมา โดยให้ขึ้นต่อกรม
ช่างไหม กระทรวงเกษตรธิการ และขยายไปยังส่วนอื่น ๆ ของมณฑลนครราชสีมา ดังนี้¹

พ.ศ. 2448 ตั้งกองช่างไหมขึ้นที่เมืองบุรีรัมย์

พ.ศ. 2450 ตั้งกองช่างไหมที่อำเภอพุทไธสง เมืองบุรีรัมย์

พ.ศ. 2452 ตั้งกองช่างไหมที่อำเภอจตุรัส เมืองชัยภูมิ

ที่รัฐบาลขยายการตั้งกองช่างไหมในมณฑลนครราชสีมาอย่างรวดเร็ว ก็เพื่อฝึกหัด
ถ่ายทอดความรู้และสนับสนุนให้ราษฎรรู้จักการคัดเลือกพันธุ์และพัฒนาพันธุ์ไหมให้มีคุณภาพดีขึ้น
กว่าเดิม โดยใช้เทคนิควิธีการสมัยใหม่ เข้าไปปรับปรุงการพัฒนาคุณภาพพันธุ์ไหมและต้นหม่อน
ให้มีผลผลิตที่สูงกว่าวิธีการเดิมที่ราษฎรเคยปฏิบัติมา

นอกจากนี้ยัง เป็นการแนะนำและส่งเสริมให้ราษฎรได้ใช้เครื่องทอผ้าไหมและ เครื่อง
สาวใยไหมที่ทันสมัย เพื่อให้ได้ผลผลิตที่มีคุณภาพดี มีปริมาณที่มากขึ้น ซึ่งจะทาให้ราษฎรขาย
ผ้าไหมได้ราคาสูงขึ้นกว่าเดิม

จากการที่รัฐบาลได้ส่งเสริมการค้าขาย และการประกอบอาชีพของราษฎรควบคู่
กันไป ทาให้ราษฎรมีเศรษฐกิจที่ดีฐานะการเงินดี สภาพความเป็นอยู่ก็ดีขึ้นกว่าเดิม
มาก เช่น ราษฎรจะใช้สังกะสีมุงหลังคาบ้านแทนหญ้าแฝกหรือวัสดุอื่น ๆ มากยิ่งขึ้น รวมไปถึง
ก็มีการสร้างเรือนแถวโดยยใช้วัสดุจากอิฐและกระเบื้องมากยิ่งขึ้น² ซึ่งเป็นการแสดงถึงฐานะ
ความเป็นอยู่ของราษฎรมณฑลนครราชสีมาที่มีสภาพว่าก่อนการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลมาก

5.3 การเก็บภาษีอากรของรัฐบาลในมณฑลนครราชสีมา ก่อนมีการปกครองมณฑล
นครราชสีมาในรูปแบบมณฑลเทศาภิบาล รัฐบาลได้มอบหน้าที่ในการเก็บภาษีอากรให้แก่เจ้าภาษี
และนายอากรบ่อนเบี้ย ที่จะทาการประมวลการเก็บภาษีอากรจากรัฐบาล แล้วเจ้าภาษีและนาย
อากรก็จะไปเก็บจากราษฎรอีกต่อหนึ่ง

1กรมศิลปากร. ประวัติกระทรวงเกษตรธิการ. 2484. หน้า 269 - 282.

2กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/17. กรมหลวงดำรงราชานุภาพ
ไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุดรอีสาน. ที่ 3529/33740 ลงวันที่ 19

ธันวาคม พ.ศ. 2449.

วิธีการเก็บภาษีและอากรตามวิธีการแบบเดิมนั้น ก่อให้เกิดผลเสียแก่รัฐบาลหลายประการ เช่น เจ้าภาษีและนายอากรไปเก็บภาษีอากรบางอย่างจากราษฎรโดยไม่ได้มีการแจ้งล่วงหน้าหรือราษฎรไม่เคยเสียมาก่อนเช่น ภาษีการคัมภีร์สุรา เมื่อราษฎรไม่เคยเสียมาก่อนก็ไม่ยอมเสียให้แก่เจ้าภาษีและนายอากร ก็จะถูกจับกุมส่งฟ้องศาลเป็นคดีความมากมาย ทำให้ราษฎรมีความไม่พอใจรัฐบาลไปด้วย เป็นต้น

อีกประการหนึ่งก็คือเมื่อเจ้าภาษีและนายอากร ผูกขาดการเก็บภาษีอากรจากราษฎร แต่ปรากฏว่าส่งเงินไม่ครบทำให้รัฐบาลต้องขาดรายได้ไปเป็นจำนวนมากในแต่ละปีดังที่กล่าวมาแล้ว การนำเงินรายได้ไปพัฒนาประเทศก็ไม่เพียงพอต่อความต้องการ

เมื่อรัฐบาลได้ปรับปรุงการปกครองมณฑลนครราชสีมาให้เป็นมณฑลเทศาภิบาลเต็มรูปแบบแล้ว พระยาประสิทธิ์ศิลปการ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ก็ได้ยกเลิกระบบการผูกขาดภาษีหรือเจ้าภาษีนายอากร และกำหนดอัตราการเก็บภาษีแต่ละอย่างไว้ชัดเจนแล้ว ประกาศให้ราษฎรมณฑลได้ทราบและมีความเข้าใจ ครบถ้วนกับรัฐบาลเพื่อไม่ให้เกิดปัญหาเกิดขึ้นภายหลัง

สำหรับการดำเนินการจัดเก็บภาษีนั้นจะมีข้าหลวงคลังมณฑลนครราชสีมาเป็นผู้รับผิดชอบ และมีเจ้าหน้าที่คลังในระดับเมืองและอำเภอเป็นผู้ดำเนินการเก็บจากราษฎรอีกต่อหนึ่ง

อัตราภาษีประเภทต่าง ๆ ที่ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ประกาศเก็บจากราษฎรมีดังนี้¹

น้ำตาลทรายขาว	เก็บภาษีหาบละ	50	สตางค์
น้ำตาลทรายแดง	เก็บภาษีหาบละ	25	สตางค์
สุกรตัวใหญ่	เก็บภาษีตัวละ	3	บาท
สุกรตัวเล็ก	เก็บภาษีตัวละ	1	บาท 50 สตางค์
มูลค่างคาง	เก็บภาษีร้อยละ	10	
ชีผึ้ง	เก็บภาษีร้อยละ	7	

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.14/14. พระพรหมมาภิบาลโปรดราช
ราชการมณฑลนครราชสีมา. ลงวันที่ 4 กันยายน ร.ศ. 115. (พ.ศ. 2439).

เลื่อ	เก็บภาษีร้อยละ	9
ชัน	เก็บภาษีร้อยละ	10
โหม	เก็บภาษีร้อยละ	9
ยาสูบ	เก็บภาษีร้อยละ	10
อ้อย	เก็บภาษีร้อยละ	5
พริก หอม กระเทียม	เก็บภาษีร้อยละ	5
น้ำอ้อย	เก็บภาษีหาบละ	50 สตางค์
น้ำอ้อยชั้น 100 ทะนาน	เก็บภาษี	75 สตางค์
น้ำอ้อยเหลว 25 ทะนาน	เก็บภาษี	50 สตางค์
โรงเรือน ร้านค้า	เก็บภาษี	12 ชัก 1
สุราชั้นดี ที่ขายโหลละ 2 บาท	เก็บภาษี	50 สตางค์
ฝิ่นเลียงทุน	เก็บภาษีค้ำลังละ	4 บาท 12 1/2 สตางค์
ฝิ่นชืทุน	เก็บภาษีค้ำลังละ	3 บาท 87 1/2 สตางค์

การที่ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ได้กำหนดอัตราการเก็บภาษีอากรไว้
อย่างชัดเจนเป็นมาตรฐานเดียวกันทั้งมณฑล ทักหัมมณฑลนครราชสีมา มีรายได้จากการเก็บ
ภาษีอากรเพิ่มขึ้นทุกปี จากสถิติ 4 ปีแรกของการตั้งเป็นมณฑลเทศาภิบาล สามารถเก็บภาษี
อากรได้ดังนี้¹

พ.ศ. 2436	เก็บภาษีอากรได้ทั้งสิ้น	90,688 บาท
พ.ศ. 2437	เก็บภาษีอากรได้ทั้งสิ้น	94,408 บาท
พ.ศ. 2438	เก็บภาษีอากรได้ทั้งสิ้น	87,244 บาท (ไม่รวมภาษีฝิ่น)
พ.ศ. 2439	เก็บภาษีอากรได้ทั้งสิ้น	134,025 บาท

1กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/14. พระพรหมภิบาลไปตรวจ
ราชการมณฑลนครราชสีมา. ลงวันที่ 4 กันยายน ร.ศ. 115. (พ.ศ. 2439).

จากสถิติการเก็บภาษีอากรในมณฑลนครราชสีมาจะเห็นได้ว่า ใน พ.ศ. 2439 มณฑลนครราชสีมาเก็บภาษีอากรได้มากกว่า พ.ศ. 2436 ถึง 43,364 บาท สาเหตุที่เก็บภาษีได้เพิ่มขึ้นในระยะเวลาอันรวดเร็วนี้ ก็เป็นเพราะว่าข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมาได้ประชาสัมพันธ์ให้ราษฎรได้ทราบโดยทั่วกัน จึงทำให้ราษฎรมีความเข้าใจและเต็มใจที่จะเสียภาษีอากรให้กับรัฐบาล เศรษฐกิจทางด้านการค้าของราษฎรในมณฑลนครราชสีมาจะมีเงินพอที่จะเสียภาษีให้แก่รัฐบาลได้และที่สำคัญคือรัฐบาลได้ส่งให้ข้าราชการไปเก็บจากราษฎรเองทำให้การเก็บภาษีอากรกระทำได้อย่างทั่วถึง

การที่ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ได้กำหนดอัตราการเก็บภาษีอากรเป็นมาตรฐานเดียวกันทั้งมณฑลนี้ ราษฎรและพ่อค้าส่วนใหญ่ในมณฑลนครราชสีมาไม่มีปัญหาในการที่จะต้องเสียภาษีอากรให้แก่รัฐบาล ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าราษฎรส่วนใหญ่ไม่ได้รับความเดือดร้อนจากการที่ต้องเสียภาษีอากรให้แก่รัฐบาล จะมีแต่ราษฎรที่อยู่ในชนบทที่มีอาชีพเลี้ยงสุกรได้รับผลกระทบจากการกำหนดอัตราภาษีสุกรของข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา เพราะเมื่อเสียภาษีให้แก่รัฐบาลแล้วราคาสุกรก็มีราคาสูงขึ้น จึงไม่มีใครจะมีราษฎรในเมืองนางรอง บุรีรัมย์ และประโคนชัย ซื้อสุกรรับประทาน ทำให้ราษฎรที่เลี้ยงสุกรต้องประสบกับสภาวะขาดทุน¹

แต่โดยรวมแล้วการที่รัฐบาลและข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมาได้สนับสนุนการค้าขายแก่ราษฎร ส่งเสริมอาชีพแก่ราษฎรทำให้ราษฎรมีรายได้เพิ่มมากขึ้น และการกำหนดการเก็บอัตราภาษีอากรที่ชัดเจนเป็นมาตรฐานเดียวกันทั้งมณฑล ทำให้ราษฎรมีกังใจในการประกอบอาชีพและหารายได้เข้ามาเลี้ยงครอบครัว ราษฎรอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข ปัญหาต่าง ๆ ที่เคยเกิดขึ้นในมณฑลนครราชสีมาก็ลดน้อยลงไป โดยเฉพาะเมื่อรัฐบาลดำเนินการสร้างทางรถไฟ สร้างถนนเพิ่มขึ้นและเอาใจใส่ในการดูแลบำบัดทุกข์บำรุงสุขให้แก่ราษฎรแล้ว นอกจากทำให้ราษฎรมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นแล้วยังส่งผลให้รัฐบาลมีรายได้จากการเก็บภาษีอากรเพิ่มมากขึ้นอีกด้วย

1 กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/14. พระพรหมภิบาลไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา. ลงวันที่ 4 กันยายน ร.ศ. 115. (พ.ศ. 2439).

6. การปรับปรุงการคมนาคม การไปรษณีย์โทรเลขและสิ่งสาธารณประโยชน์

รัฐบาลได้ปรับปรุงเส้นทางคมนาคม การไปรษณีย์โทรเลข และปรับปรุงสิ่งสาธารณประโยชน์ในมณฑลนครราชสีมาอย่างเต็มที่ เพราะมณฑลนครราชสีมาเป็นศูนย์กลางการคมนาคม การค้าขาย การปกครองและการเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ รัฐบาลจึงได้พยายามพัฒนาให้มณฑลนครราชสีมามีความเจริญรุ่งเรือง ความมั่นคงทุก ๆ ด้านพร้อมกันไป

6.1 การปรับปรุงการคมนาคม รัฐบาลได้ปรับปรุงเส้นทางคมนาคมทั้งทางบกและทางน้ำ เพื่อเป็นการเชื่อมต่อเส้นทางคมนาคมจากกรุงเทพฯ ไปยังมณฑลต่าง ๆ ทางด้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือดังนี้

ก. การสร้างถนน รัฐบาลได้ดำเนินการสร้างถนนเพื่อเป็นการอำนวยความสะดวกในการเดินทางของราษฎรและความสะดวกในการติดต่อประสานงานทางราชการทั้งภายในเมืองนครราชสีมา และจากเมืองนครราชสีมาไปยังเมืองอื่น ๆ ในมณฑล รวมถึงถนนที่เชื่อมต่อกับมณฑลอื่น ๆ ด้วย¹

1) การสร้างถนนภายในเมืองนครราชสีมา ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ได้สร้างถนนเพื่ออำนวยความสะดวกให้แก่ราษฎรและพ่อค้าที่จะเดินทางติดต่อกันและขนส่งสินค้า จำนวน 9 สาย ทำให้การเดินทางภายในเมืองนครราชสีมามีความสะดวกมากยิ่งขึ้น

2) การสร้างถนนเพื่อเชื่อมต่อระหว่างมณฑลนครราชสีมากับมณฑลอื่น ๆ โดยรัฐบาลได้สร้างถนนเพื่อเป็นเส้นทางคมนาคมและเส้นทางการค้า ให้ราษฎรสามารถเดินทางติดต่อกันได้ทุกฤดูกาล จำนวน 3 เส้นทาง ได้แก่

ถนนสายเมืองนครราชสีมาถึงอุบลราชธานี ซึ่งเป็นเส้นทางอีสานตอนล่าง

1 กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/16. รายงานมณฑลนครราชสีมา. ลงวันที่ 9 พฤษภาคม ร.ศ. 127. (พ.ศ. 2451).

ถนนสายเมืองนครราชสีมาไปถึง เมืองอุดรธานี เป็นเส้นทางอีสานตอนเหนือ

ถนนสายเมืองนครราชสีมา ผ่านเมืองบุรีรัมย์ นางรอง ถึง อรัญประเทศ มณฑลปราจีนบุรี ซึ่งเป็นเส้นทางเชื่อมต่อกับภาคตะวันออกของประเทศไทย

ข. การสร้างทางรถไฟ รัฐบาลได้สร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ ถึง นครราชสีมา เพื่อเป็นการอำนวยความสะดวกในการเดินทางและขนส่งสินค้าจากเมืองต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือถึงกรุงเทพฯ โดยเริ่มสร้างตั้งแต่ พ.ศ. 2433 แล้วเสร็จและเปิดใช้เป็นทางการ ใน พ.ศ. 2443¹

ค. การขนส่งทางน้ำ รัฐบาลได้พัฒนาเส้นทางคมนาคมทางน้ำจาก ตำบลท่าช้าง เมืองนครราชสีมา โดยใช้แม่น้ำมูลเป็นหลักผ่านเมืองบุรีรัมย์ ไปถึงอุบลราชธานี โดยมีการนำเรือกลไฟมาใช้ในการขนส่งผู้โดยสารและสินค้า ซึ่งจะมีเรือบรรทุกสินค้าจอดอยู่ที่ท่าช้างครั้งละประมาณ 40 ลำ²

การขนส่งสินค้าทางเรือนี้ได้รับความนิยมจากราชบุตรและพ่อค้ามาก เนื่องจากสามารถที่จะบรรทุกสินค้าได้เป็นจำนวนมาก

จากการที่รัฐบาลได้ดำเนินการปรับปรุงเส้นทางคมนาคมทั้งทางบกและทางน้ำ ทำให้ราชบุตรมีความใกล้ชิดกันมากยิ่งขึ้น มีความรู้สึกในความเป็นคนไทยมากขึ้นเช่นเดียวกัน ราชบุตรมีความรู้สึกผูกพันกับรัฐบาลมาก เพราะรัฐบาลอำนวยความสะดวกในเรื่องเส้นทางคมนาคมให้ราชบุตรมีความสะดวกสบายมากยิ่งขึ้น ในขณะที่เป็นคนไทยและอยู่ภายใต้การปกครองของรัฐบาลไทย ทำให้ราชบุตรมีโอกาสดำเนินสมผลงานทางวัฒนธรรมไปในตัว

¹"พระราชดำริสการเปิดทางรถไฟสายนครราชสีมา," ใน รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางบุญเหลือ พลราชบุตร (นางบุญเหลือ อ.เทศ). 2511. หน้า 122.

²กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/16. รายงานมณฑลนครราชสีมา. สำนวนหนังสือลงวันที่ 1 กันยายน ร.ศ 124. (พ.ศ. 2448).

6.2 การปรับปรุงการไปรษณีย์โทรเลข รัฐบาลได้ดำเนินการปรับปรุงการไปรษณีย์ และโทรเลขให้มีความทันสมัย เพื่อเป็นการอำนวยความสะดวกให้แก่ราษฎรและพ่อค้าที่จะต้อง มีการติดต่อสื่อสารกันในเรื่องต่าง ๆ รวมไปถึงเป็นการอำนวยความสะดวกในการบริหาร ราชการ รวมไปถึงการรักษาความสงบและความมั่นคงของประเทศด้วย

ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมาได้กำหนดหน้าที่ความรับผิดชอบของเจ้าหน้าที่ ที่เกี่ยวข้องกับการไปรษณีย์โทรเลข เพื่อเป็นการปรับปรุงกิจการดังกล่าวให้ทันสมัยมากยิ่งขึ้น โดยให้ข้าหลวงโยธา มีหน้าที่ในการดำเนินการก่อสร้างที่ทำการไปรษณีย์โทรเลข ให้เจ้าหน้าที่ ไปรษณีย์มีหน้าที่รับรายงานการส่งหนังสือและแนะนำการดำเนินการในเรื่องไปรษณีย์ รวมไปถึง หน้าที่การส่งข่าวสารให้ราษฎรได้รับความสะดวกรวดเร็วยิ่งขึ้น

ส่วนการโทรเลขนั้น จะทำหน้าที่เป็นผู้ส่งข่าวสารด้านโทรเลข ตลอดถึงการซ่อม บำรุงสายโทรเลข¹ การโทรเลขในมณฑลนครราชสีมาได้มีการพัฒนาและขยายงานทางด้าน บริการออกไปมาก ราษฎรและข้าราชการสามารถที่จะส่งข่าวสารต่าง ๆ ทางโทรเลขไป ยังเมืองต่าง ๆ ภายในมณฑลนครราชสีมา กรุงเทพฯ และมณฑลอื่น ๆ ได้ด้วยความสะดวก ทำให้การส่งข่าวสารเป็นไปด้วยความรวดเร็วยิ่งขึ้น

6.3 การปรับปรุงสิ่งสาธารณประโยชน์ เมื่อมีการตั้งมณฑลนครราชสีมาแล้วรัฐบาล และข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ได้ดำเนินการสร้างและปรับปรุงสิ่งสาธารณประโยชน์ ภายในมณฑลนครราชสีมา เพื่อเป็นการปรับปรุงความเป็นอยู่ของราษฎรให้ดียิ่งขึ้น

ก. การปรับปรุงคลองส่งน้ำ ด้วยเมืองนครราชสีมาเป็นเมืองใหญ่และเป็น สถานที่ตั้งที่ว่าการมณฑล มีราษฎรอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก แหล่งน้ำจึงมีความสำคัญมาก เพราะราษฎรมีความจำเป็นที่จะต้องใช้น้ำเพื่ออุปโภคและบริโภค ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑล นครราชสีมาจึงได้ดำเนินการขุดลอกบึงตาหลั่ว (คลองตาหลั่ว) และหนองบัว เพื่อให้เป็น แหล่งเก็บกักน้ำไว้ให้ราษฎรมีน้ำไว้ใช้ได้ตลอดปี

กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/6. เรื่อง รายงานการจัดราชการ แลก่อสร้างเมืองนครราชสีมา, สำเนาที่ 33045 ลงวันที่ 28 ธันวาคม ร.ศ. 115. (พ.ศ. 2439).

นอกจากนี้ยังมีการจัดสร้างทวนบิณฑ์น้ำที่ล้นคลอง (ล้นคลอง) เพื่อให้ที่น้ำใน
ล้นคลองไหลเข้ามาทางลำปาว (คลองปาว) โดยสะดวก แล้วติดตั้งกังสับน้ำส่งไปตามท่อ
ทำให้ล้นบึงดาหลวงและหนองบัว ซึ่งเป็นการปรับปรุงแหล่งน้ำที่สำคัญมาก เนื่องจากเมื่อก่อน
นี้หากน้ำในบึงดาหลวงและหนองบัวแห้งแล้ว ทว่าให้ราษฎรในเมืองนครราชสีมาได้รับความเดือด
ร้อนในเรื่องน้ำอุปโภคและบริโภคมาก¹

ข. การปรับปรุงระบบกักน้ำเสีย ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา
ได้ดำเนินการซ่อมแซมคูเมืองและฝังท่อน้ำคัตันเชื่อมทางเดินน้ำในคูเมือง เพื่อเป็นการรองรับ
น้ำโสโครกและระบายน้ำโสโครกให้ระบายออกไปนอกเมืองนครราชสีมาโดยสะดวก อีกทั้งเพื่อ
เป็นการเตรียมน้ำในคูเมืองไว้ใช้ในการดับเพลิงในฤดูแล้งและป้องกันน้ำมาทำให้ล้นป่าเข้าท่วม
เขตเมืองนครราชสีมาในฤดูฝน²

การปรับปรุงและสร้างสิ่งสาธารณประโยชน์นี้ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา
จะดำเนินการที่เมืองนครราชสีมา ก่อน เพราะ เมืองนครราชสีมาเป็นที่ตั้งที่ว่าการมณฑลและยัง
เป็นที่ตั้งสถานกงสุลของฝรั่งเศส ตลอดถึงเป็นศูนย์กลางการค้าของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
เพราะหากไม่รีบดำเนินการปรับปรุงและปรับปรุงเมืองนครราชสีมาให้มีความเจริญแล้ว จะเป็น
จุดอ่อนให้ฝรั่งเศสใช้จุดอ่อนในการโฆษณาชวนเชื่อปลุกปั่นให้ราษฎรเอาใจออกห่างจากรัฐบาล
ไทยได้โดยง่าย

7. การจัดการศึกษา

การจัดการศึกษา เป็นปัจจัยส่วนที่สำคัญประการหนึ่งที่จะช่วยให้การปรับปรุงประเทศ
ให้เจริญก้าวหน้าไปได้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงมีพระราชประสงค์
ที่จะปรับปรุงด้านการศึกษาในหัวเมืองให้มีรูปแบบในการจัดการเรียนการสอน ตลอดถึงหลักสูตร
ให้เป็นไปในรูปแบบเดียวกันทั้งประเทศ

กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/16. รายงานมณฑลนครราชสีมา.
สำเนาลงวันที่ 18 พฤษภาคม ร.ศ. 127. (พ.ศ. 2451).

²แหล่งเดิม.

7.1 หลักสูตรการศึกษา ก่อนที่จะมีการปฏิรูปการศึกษานั้น การจัดการศึกษาทั้งใน กรุงเทพฯ และหัวเมืองต่าง ๆ ยังเป็นแบบที่ใช้กันมาตั้งแต่โบราณกาล อาศัยวัง วัด และบ้าน เป็นสถานที่ทำการเรียนการสอน โดยจะมีพระภิกษุ นักปราชญ์ ราชบัณฑิต และผู้ที่มีความรู้ความสามารถ เป็นผู้ทำการสอน ตามสภาพฐานะทางเศรษฐกิจและฐานะทางสังคมของผู้ที่เล่าเรียน การศึกษาในสมัยนั้นจึงไม่เจริญก้าวหน้าเท่าที่ควร เพราะการสอนเป็นไปตามสภาพท้องถิ่น และไม่ได้กำหนดหลักสูตรไว้อย่างชัดเจน¹

การจัดการศึกษาในมณฑลนครราชสีมา ก็เช่นเดียวกันกับหัวเมืองอื่น ๆ ที่ไม่ได้กำหนดหลักสูตรและวิธีการเรียนการสอนไว้อย่างชัดเจน เมื่อรัฐบาลดำเนินการปรับปรุงการปกครองมณฑลนครราชสีมาให้เป็นแบบมณฑลเทศาภิบาลแล้ว ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา จึงได้นำหลักสูตรในการจัดการศึกษา ซึ่งรัฐบาลกำหนดไว้ตั้งแต่ พ.ศ. 2435 เข้ามาใช้ในการจัดการศึกษาของมณฑล

หลักสูตรที่กระทรวงธรรมการ² ได้กำหนดไว้เป็นแนวทางในการจัดการศึกษา มีดังนี้³

หลักสูตรในโรงเรียนมูลสามัญชั้นต่ำ มีดังนี้ (จำนวนชั่วโมง/สัปดาห์)

1. ธรรมจารี (พุทธศาสนา)	2 ชั่วโมง
2. ไวยากรณ์ อ่าน เขียน แต่งข้อความ	16 ชั่วโมง
3. เลข	8 ชั่วโมง
4. ชีวร้อง	1 ชั่วโมง 30 นาที

รวมเวลาที่นักเรียนต้องเรียน 27 ชั่วโมง 30 นาที

¹ลินจี ทะวานนท์. กฎหมายการศึกษาไทย. ม.ม.ป. หน้า 44.

²ปัจจุบันนี้คือ กระทรวงศึกษาธิการ

³กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.2/2. เรื่อง พัดสําหรับการศึกษาเป็นหลักสูตรในโรงเรียนมูลสามัญ ร.ศ. 111.

หลักสูตรโรงเรียนมูลชั้นสูง (ม.1 - 3) มีดังนี้

1. ธรรมจารี (พุทธศาสนา)	2 ชั่วโมง
2. ไวยากรณ์ อ่าน เขียน แต่งข้อความ	10 ชั่วโมง
3. เลขวิธี	6 ชั่วโมง
4. ภูมิศาสตร์, พงศาวดาร (ประวัติศาสตร์)	4 ชั่วโมง
5. เขียนรูปภาพ	2 ชั่วโมง
6. ขับร้อง	1 ชั่วโมง 30 นาที
รวมเวลาที่นักเรียนต้องเรียน	27 ชั่วโมง 30 นาที

7.2 วิธีการจัดการเรียนการสอน ถึงแม้ว่ารัฐบาลจะ ได้กำหนดหลักสูตรไว้เป็นชัดเจน แล้วก็ตาม แต่วิธีการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนก็ยังคงใช้รูปแบบเดิม ส่วนใหญ่ยังใช้วัดเป็น ที่จัดการเรียนการสอนและมีพระภิกษุพินัยน์ที่เป็นครูผู้สอน¹ ผู้ที่พินัยน์ที่สอนก็จะใช้วิธีการเดิมที่ เคยปฏิบัติมา จึงทำให้การจัดกิจกรรมการเรียนการสอนกับหลักสูตรเกิดความขัดแย้งกันขึ้น การเรียนการสอนก็ไม่ได้ได้รับการพัฒนาและ ไม่มีประสิทธิภาพเท่าที่ควร

พ.ศ. 2438 รัฐบาลได้จัดตั้งโรงเรียนเพื่อสอนนักเรียนตามหลักสูตรที่ปรับปรุงใหม่ ของกระทรวงธรรมการขึ้นที่มณฑลนครราชสีมา จำนวน 5 โรงเรียน มีนักเรียนเข้าเรียนตาม หลักสูตรใหม่ จำนวน 157 คน ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ได้ขอความร่วมมือมา ยังกระทรวงธรรมการ ขอให้ส่งแบบเรียนตามหลักสูตรใหม่ไปจำหน่ายในมณฑลนครราชสีมา เพื่อ ที่จะได้ปรับปรุงการเรียนการสอนให้เป็นรูปแบบเดียวกันกับทางกรุงเทพฯ ต่อไป เพราะถ้า ราษฎรได้เห็นถึงประโยชน์ในการจัดการศึกษาให้แก่บุตรหลานของเขาแล้ว ก็จะมีผู้บริจาคเงิน และสิ่งของสนับสนุนโรงเรียนเพิ่มมากขึ้น และ เมื่อการศึกษาเจริญขึ้นแล้ว การจัดการ การบ้านเมืองก็จะกระทำได้ง่ายยิ่งขึ้น² จึงทำให้การจัดการศึกษาเป็นเอกภาพมากขึ้น

¹จุลลิตย มุลศิลป์. การปฏิรูปการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว. 2529. หน้า 78.

²กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/6. เรื่อง รายงานจัดการราชการแลก่อสร้าง
มณฑลนครราชสีมา. สำเนาที่ 33044 ลงวันที่ 28 ธันวาคม ร.ศ. 115. (พ.ศ. 2439).

นอกจากนี้ พระยาประสิทธิ์ศิลปการ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ยังได้พยายามหาวิธีการที่จะแก้ไขปัญหานี้ เรื่องที่พระภิกษุสงฆ์ยังสอนนักเรียนตามรูปแบบเดิมอยู่ โดยทบทวนหนังสือถึงรัฐบาลขอแบบเรียนและครู ในฝึกหัดราษฎรที่สำเร็จการศึกษาหลักสูตรมูลชั้นสูง เพื่อเรียนต่ออีก 2 ปี เมื่อจบการศึกษาแล้วจะได้เป็นครูในโรงเรียนในมณฑลนครราชสีมาต่อไป เพื่อเป็นการขยายโรงเรียนที่เปิดสอนตามหลักสูตรแบบใหม่เพิ่มเติมให้มากขึ้นด้วย¹

พ.ศ. 2441 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีประกาศเกี่ยวกับการจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง มีสาระที่สำคัญตอนหนึ่งว่า ให้พระภิกษุสงฆ์ได้สอนให้ราษฎรและบุตรหลานทั้งหลายได้มีความรู้ในพุทธศาสนา และวิชาความรู้อื่น ๆ ควบคู่กันไป พร้อมทั้งให้มีการแบ่งหน้าที่ในการจัดสถานศึกษา การวัดผล การจัดสถานที่ฝึกหัดครู จัดครูผู้สอน การปลูกฝังความรู้ และด้านจริยศึกษาเป็นต้น²

ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประกาศการจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองฉบับนี้ ก็เพื่อแสดงให้เห็นว่าพระภิกษุสงฆ์เป็นผู้ที่มีความสำคัญในการจัดการศึกษา และทรงให้มีการแบ่งหน้าที่ในการจัดการศึกษาออกเป็นฝ่ายให้ชัดเจน เพื่อที่จะได้ดำเนินการพัฒนาการศึกษาของชาติให้มีความเจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว

ต่อมาก็ได้มีการพัฒนาการศึกษาเป็นลำดับ นักเรียนในมณฑลนครราชสีมาได้แต่งกายตามที่กระทรวงธรรมการกำหนด เช่น สวมกางเกงขาสั้น ใส่เสื้อราชปะแตนสีขาว และหมวกสาน เช่นเดียวกันกับนักเรียนในกรุงเทพฯ การปรับปรุงด้านการศึกษาทำให้ราษฎรในมณฑลนครราชสีมามีความรู้เพิ่มมากขึ้น และมีความเข้าใจนโยบายการปกครองของรัฐบาลไทยมากขึ้นเป็นลำดับ เพราะราษฎรในมณฑลนครราชสีมาซึ่งมีทั้งคนไทย คนลาว และคนเขมร เมื่อได้เรียนตามหลักสูตรเดียวกันแล้ว ก็ทำให้ราษฎรเหล่านั้นสามารถสื่อความหมายทางภาษาพูด และตัวอักษรที่เป็นภาษาไทยได้อย่างถูกต้องแล้ว จึงเป็นการลดปัญหาทางการเมือง

¹กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/6, เรื่อง รายงานจัดราชการแลก่อสร้างมณฑลนครราชสีมา, ที่ 8 ลงวันที่ 22 มีนาคม ร.ศ. 114. (พ.ศ. 2438).

²อุทัย มุลศิลป์, การปฏิรูปการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2529, หน้า 90.

การปกครอง และความแตกต่างทางด้านเชื้อชาติลงไปได้¹

เมื่อราชรัฐมีความเข้าใจในการจัดการศึกษาของรัฐบาลแล้ว ก็ได้ให้การสนับสนุนในการบริจาคทรัพย์สินและสิ่งของ เพื่อเป็นเงินค่าจ้างครูและสร้างโรงเรียนเพิ่มมากขึ้น ประกอบกับรัฐบาลได้จัดเงินงบประมาณสนับสนุนการจัดการศึกษาเพิ่มขึ้น การศึกษาในมณฑลนครราชสีมา จึงมีความก้าวหน้าสืบต่อมากระทั่งถึงปัจจุบันนี้

8. การจัดการด้านทหารในมณฑลนครราชสีมา

การจัดการด้านทหารในมณฑลนครราชสีมา นับว่ามีความสำคัญมากในด้านยุทธศาสตร์ เพราะ เป็นมณฑลที่เป็นประตูทางเข้าภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หากกำลังทหารในมณฑลนครราชสีมาไม่มีความเข้มแข็งแล้ว ก็อาจจะทำให้ภาคตะวันออกเฉียงเหนือถูกกรุกรานได้ง่าย ดังเช่นอดีตกาลที่ผ่านมา รัฐบาลจึงได้ปรับปรุงด้านการทหารควบคู่กันไปกับการจัดการด้านการปกครองในมณฑลนครราชสีมา เพื่อให้ราชรัฐมีความอบอุ่น และให้ภูมิภาคนี้มีความมั่นคงทางการเมืองมากยิ่งขึ้น

8.1 บทบาทของทหารในมณฑลนครราชสีมา ภายหลังการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล เมื่อแรกตั้งกองทหารไว้ที่มณฑลนครราชสีมา เมื่อ พ.ศ. 2435 นั้น ทหารมีหน้าที่ช่วยเหลือกรมการเมืองปราบปรามโจรผู้ร้าย เนื่องจากกรมการเมืองมีจำนวนน้อยและตรวจภูธรที่มีหน้าที่ปราบปรามโจรผู้ร้ายก็ยังมี²

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/17. กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ไปตรวจการมณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุดรอีสาน. ที่ 3529/33740 ลงวันที่ 19 ธันวาคม ร.ศ. 125.

²กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/13. เรื่องจัดการทหารออกป้องกัน โจรผู้ร้ายในมณฑลนครราชสีมา. ที่ 3/18 ลงวันที่ 2 กันยายน ร.ศ. 112.

นอกจากนี้ ทหารในมณฑลนครราชสีมายังมีหน้าที่ประจำการตามด่านที่อยู่ตามชายแดนไทยกับเขมรซึ่งตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศส เพื่อความมั่นคงของชาติและตรวจตราราษฎรที่จะเดินทางไปซื้อขายสินค้าหรือประกอบอาชีพตามแนวชายแดนด้วย เนื่องจากในขณะนั้นฝรั่งเศสได้แผ่อิทธิพลทางการเมืองเข้ามาทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือรวมทั้งมณฑลนครราชสีมาด้วย ทำให้รัฐบาลและข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมาต้องระมัดระวังทางด้านชายแดนเป็นพิเศษ

เพื่อเป็นการปราบปรามโจรผู้ร้ายและเป็นการป้องกันการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสในมณฑลนครราชสีมา รัฐบาลจึงมีความจำเป็นต้องตั้งกองทหารหลักไว้ที่มณฑลนครราชสีมา โดยมีการเพิ่มอาวุธยุทโธปกรณ์และกำลังพลเพิ่มเติมเป็นจำนวนมาก¹ รัฐบาลได้ส่งทหารไปประจำตามจุดต่าง ๆ ที่คิดว่าจะมีความสำคัญทางยุทธศาสตร์ เพื่อดำเนินการปราบปรามโจรผู้ร้าย และเพื่อต่อต้านการแทรกแซงทางการเมืองและการทหารจากฝรั่งเศส

ใน พ.ศ. 2438 มีทหารที่ประจำการอยู่ที่เมืองนครราชสีมา และบริเวณจุดยุทธศาสตร์ต่าง ๆ ในมณฑลนครราชสีมา เป็นจำนวนทั้งสิ้น 331 คน² เพิ่มขึ้นจาก พ.ศ. 2435 ประมาณ 200 คนเศษ ถือได้ว่าเป็นการพัฒนาการทางด้านทหารที่สำคัญอีกขั้นหนึ่งของมณฑลนครราชสีมา

สาเหตุที่รัฐบาลได้รับเร่งในการตั้งกองทหาร และเพิ่มจำนวนทหาร พร้อมทั้งอาวุธยุทโธปกรณ์ในมณฑลนครราชสีมา นั้น น่าจะมาจากการที่ฝรั่งเศสได้มาตั้งกงสุลที่เมืองนครราชสีมา ตามสนธิสัญญาที่สืบเนื่องมาจากกรณี ร.ศ. 112 ซึ่งกงสุลฝรั่งเศสได้ดำเนินการโฆษณาชวนเชื่อชักชวนให้ราษฎรเกิดความกระด้างกระเดื่องต่อรัฐบาลไทย รัฐบาลเห็นว่าหากปล่อยไว้เหตุการณ์จะดำเนินไปบนลักษณะเช่นนี้แล้วจะเป็นอันตรายต่อความมั่นคงของชาติ จึงได้ทำการเพิ่มกำลังทหารและอาวุธยุทโธปกรณ์ในมณฑลนครราชสีมา เพื่อต่อต้านการโฆษณาชวนเชื่อดังกล่าว

¹ ภารดี มหาฉันทน์. การปฏิรูปการทหารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2518. หน้า 218. (อัสสานา).

² กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/21. แจ้งจำนวนกองเกินทหารพลทหารในมณฑลนครราชสีมา. (ร.ศ. 133 - 114).

เนื่องจากว่าการเพิ่มกำลังทหารและอาวุธยุทโธปกรณ์เข้าไปในมณฑลนครราชสีมาอย่างรวดเร็วเกินไปนั้น รัฐบาลก็เกรงว่าจะเกิดผลกระทบต่อราชรัฐโดยเกรงว่าราชรัฐจะคิดว่า รัฐบาลจะเกณฑ์พวกเขาเหล่านั้นเข้ามาเป็นทหารซึ่งจะก่อให้เกิดผลเสียมากยิ่งขึ้น อีกประการหนึ่งก็คือรัฐบาลเกรงว่าฝรั่งเศสอาจจะหาสาระว่าไทยอาจจะส่งทหารเข้าไปยึดดินแดนที่เคยเป็นของไทยที่ตกไปเป็นของฝรั่งเศสจากวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 คืบ จะทำให้ฝรั่งเศสทำการระดมพลและอาจจะมีการรบกันขึ้นอีก จะเป็นผลเสียทางด้านการปกครอง การเมือง เศรษฐกิจ ต่อฝ่ายไทยอีก

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงกับมีพระบรมราชโองบายให้จัดการทหารในมณฑลนครราชสีมา พิษณุโลกและปราจีนบุรี ก่อนเพียง 3 มณฑล และให้ทำแบบค่อยเป็นค่อยไป ไม่ให้เอ็กเกร็กมากนัก

ใน พ.ศ. 2444 เกิดเหตุการณ์กบฏผีบุญทางมณฑลอีสาน ได้ก่อความวุ่นวายที่เมืองสุรินทร์ ศรีสะเกษ ร้อยเอ็ด และอุบลราชธานี กลุ่มกบฏนี้มีจำนวนประมาณ 6,000 คน¹ รัฐบาลเกรงว่าจะเกิดเหตุการณ์ที่ลุกลามใหญ่โตออกไป จึงได้สั่งทหารจากมณฑลนครราชสีมาให้เดินทางไปรักษาความสงบที่เมืองศรีสะเกษ เมืองอุบลราชธานี ร้อยเอ็ด และยโสธร รวม 400 คน ไม่ให้กลุ่มกบฏยกพวกเข้าทำลายเมืองเหล่านั้นได้²

จากการที่รัฐบาลต้องส่งกำลังทหารจากมณฑลนครราชสีมา ไปช่วยป้องกันและปราบปรามกบฏผีบุญดังกล่าว เพราะเป็นกองกำลังทหารที่มีอาวุธยุทโธปกรณ์พร้อม จากกรณีดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของการตั้งกองทหารไว้ที่มณฑลนครราชสีมา เพราะหากไม่มีกองทหารที่มีกำลังและอาวุธอย่างพร้อมเพรียงแล้ว อาจจะทำให้การปราบปรามกลุ่มกบฏดังกล่าวต้องใช้เวลานาน ซึ่งฝรั่งเศสอาจจะฉวยโอกาสเข้าแทรกแซงภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.18. เรื่องผีบุญหนังสือกระทรวงมหาดไทย. สำนวนโทรเลขที่ 30 ลงวันที่ 26 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 120.

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ประมวลพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5. 2513. หน้า 384.

8.2 กองทหารในมณฑลนครราชสีมา รัฐบาลได้ตั้งกองทหารไว้ที่มณฑลนครราชสีมา จำนวนทั้งสิ้น 6 กอง ซึ่งถือว่าการแบ่งตามหลักการทหารสมัยใหม่ ได้แก่¹

1. กองบัญชาการ สำหรับเป็นที่สั่ง และบริหารราชการเกี่ยวกับทหารในมณฑลนครราชสีมาทั้งหมด โดยมีผู้บัญชาการกรมทหารมณฑลนครราชสีมา เป็นผู้บังคับบัญชาสูงสุด มีที่ตั้งอยู่ที่เมืองนครราชสีมา

2. กองเสวย มีหน้าที่ในการส่งกำลังบำรุงให้แก่ทหารทั้งในที่ตั้งและที่ประจำการตามจุดต่าง ๆ ในมณฑลนครราชสีมา

3. กองพยาบาล มีหน้าที่ทำการพยาบาลทหารที่ได้รับบาดเจ็บจากการปฏิบัติหน้าที่หรือจากเหตุต่าง ๆ พร้อมกับให้บริการบริการครอบครัวทหารด้วย

4. กองพันทหารราบที่ 1 มีหน้าที่ในการทำการรบโดยตรง

5. กองพันทหารราบที่ 2 มีหน้าที่ในการทำการรบโดยตรง

6. กองทหารปืนใหญ่ มีหน้าที่ในการสนับสนุนการรบ

รวมจำนวนทหารที่ประจำการอยู่ในมณฑลนครราชสีมาเป็นจำนวนทั้งสิ้น 1,285 นาย เมื่อ พ.ศ. 2439 ซึ่งรัฐบาลต้องตั้งงบประมาณเพื่อจ่ายเป็นเงินเดือนและค่าใช้จ่ายอื่น ๆ ที่จะสนับสนุนกิจการด้านการทหารในมณฑลนครราชสีมา ถึงปีละ 599,302 บาท ซึ่งถือว่าได้ว่าเป็นการลงทุนที่สูงมาก แต่ก็ถือว่าการคุ้มค่าที่จะรักษาอาณาจักรอภัยไชยของไทยในภาคตะวันออกเฉียงเหนือให้คงอยู่ได้²

จากการที่รัฐบาลได้ดำเนินการปรับปรุงการปกครอง การส่งเสริมอาชีพ การศึกษา ตลอดจนการปกป้องคุ้มครองให้แก่ราษฎร ทำให้ราษฎรในมณฑลนครราชสีมาให้ความร่วมมือทางด้านต่าง ๆ ในการที่จะปรับปรุงประเทศให้มีความเจริญมากยิ่งขึ้นอย่างเต็มที่

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.13.2/14. เรื่องจัดการทหารมณฑล ต่าง ๆ. หนังสือฉบับที่ 75/1569 ลงวันที่ 27 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 115.

²แหล่งเดิม.

การปกครองมณฑลนครราชสีมา ระหว่าง พ.ศ. 2453 - 2476

การปกครองมณฑลนครราชสีมา ระหว่าง พ.ศ. 2453 - 2476 เป็นช่วงเวลาที่มีการปรับปรุงรูปแบบการปกครองให้มีความเหมาะสมกับสภาพการณ์ของประเทศไทยในสมัยนั้น ปัญหาต่าง ๆ ที่เคยมีมาก่อนหน้านี้ก็ได้รับการแก้ไขจนเกือบจะหมดสิ้นแล้ว การบริหารราชการต่าง ๆ ได้ดำเนินไปโดยข้าราชการที่ได้รับการบรรจุแต่งตั้งหรือโยกย้ายไปบริหารราชการในเมืองต่าง ๆ ข้าราชการในท้องถิ่นก็ถูกลดบทบาทลงไปเป็นอันมาก ทำให้การบริหารราชการในเมืองต่าง ๆ มีความเรียบร้อยมากขึ้น

พ.ศ. 2456 รัฐบาลได้เปลี่ยนการเรียกชื่อตำแหน่งต่าง ๆ ให้มีความเหมาะสมกับการบริหารราชการมากยิ่งขึ้น เช่น ข้าหลวงเทศาภิบาล เปลี่ยนเป็นสมุหเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑล ข้าหลวงมหาดไทยเปลี่ยนเป็นมหาดไทยมณฑล ข้าหลวงสรรพากรเปลี่ยนเป็นสรรพากรมณฑล เป็นต้น¹ เพื่อมาให้การเรียกตำแหน่งข้าหลวงต่าง ๆ เกิดความซ้ำซ้อนกัน

ใน พ.ศ. 2458 รัฐบาลได้ตั้งมณฑลภาคขึ้น เพื่อให้การบริหารราชการเป็นไปด้วยความสะดวกรวดเร็ว โดยมีอุปราชภาคเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ดำเนินการบริหารราชการ ซึ่งจะมอบอำนาจเหนือข้าราชการพลเรือนทุกตำแหน่งที่ประจำอยู่ในมณฑลภาคนั้น ๆ² แต่มณฑลนครราชสีมา ซึ่งถือได้ว่าเป็นมณฑลที่สำคัญทางด้านการเมือง การปกครองมากมณฑลหนึ่งยังคงขึ้นตรงต่อกระทรวงมหาดไทยต่อไป

ใน พ.ศ. 2468 ประเทศไทยประสบกับปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำมาก รัฐบาลไม่สามารถที่จะจัดหาเงินเพื่อใช้จ่ายเป็นเงินงบประมาณแผ่นดินและใช้ในการบริหารราชการต่าง ๆ ได้อย่างพอเพียง จึงต้องมีการประกาศยุบรวมนมณฑลต่าง ๆ ลงหลายมณฑลและได้มีการปรับเปลี่ยนหัวเมืองที่จะขึ้นต่อการปกครองของสมุหเทศาภิบาลมณฑลต่าง ๆ มณฑลนครราชสีมาก็ยังคงเป็น

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.2/6. ประกาศเปลี่ยนตำแหน่งข้าหลวงต่าง ๆ. ที่ 2/90 ลงวันที่ 3 เมษายน 2456.

²สมเด็จพระยาตราพระราชานุญาต. เทศาภิบาล. 2495. หน้า 151 - 152.

มณฑลหลักในการบริหารราชการแผ่นดิน กระทั่งมีการยกเลิกการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล เมื่อ พ.ศ. 2476 ซึ่งรัฐบาลได้มีการปรับปรุงการปกครองตามรูปแบบใหม่ ซึ่งจะได้กล่าว รายละเอียดการปกครองมณฑลนครราชสีมาในช่วงเวลาระหว่าง พ.ศ. 2453 - 2476 ดังต่อไปนี้

1. การปรับปรุงรูปแบบการปกครองมณฑลนครราชสีมา

การจัดการปกครองมณฑลนครราชสีมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระยาจำแนบตี (อาบ เปาโรหิตย์) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ระหว่าง พ.ศ. 2450 - 2456 การบริหารราชการ การแก้ไขปัญาและอุปสรรคทางด้านการปกครอง ได้รับการแก้ไขปรับปรุงอยู่ตลอดเวลาที่มณฑลนครราชสีมา มีความเจริญขึ้นเป็นลำดับ

1.1 การแบ่งเขตการปกครอง พ.ศ. 2454 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราชานุญาตให้แบ่ง เขตการปกครองหัวเมืองในแต่ละมณฑลขึ้นใหม่ เพื่อให้มีความเหมาะสมทางด้านการบริหารราชการ และการปกครองมากยิ่งขึ้น มีการยกเลิกอำเภอ ลดฐานะของอำเภอลงเป็นกิ่งอำเภอ และตั้งกิ่งอำเภอขึ้นใหม่เป็นบางแห่งในหลายมณฑล ในมณฑลนครราชสีมา มีการแบ่งเขตการปกครองในส่วนที่เป็นเมือง อำเภอและกิ่งอำเภอ เพื่อให้มีความเหมาะสมในการบริหารราชการและการปกครองดังนี้¹

1) เมืองนครราชสีมา แบ่งเขตการปกครองออกเป็น 10 อำเภอ ได้แก่

1. อำเภอเมือง

2. อำเภอสนธิะยะ (เดิมชื่อ อำเภอโนนลาว ปัจจุบันคือ อำเภอ

โนนไทย)

3. อำเภอกระโทก (ปัจจุบันนี้ คือ อำเภอโชคชัย)

1กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.9. ขอพระบรมราชานุญาต ยกเลิก อำเภอ และลดอำเภอเป็นกิ่งอำเภอ, ร.ศ. 131. (พ.ศ. 2454).

4. อาเภอนอก (ปัจจุบันนี้ คือ อาเภอบัวใหญ่)
5. อาเภอนครจันทัก (ปัจจุบันนี้ คือ อาเภอสี่คิ้ว)
6. อาเภอพันชนะ (ปัจจุบันนี้ คือ อาเภอด่านขุนทด)
7. อาเภอบักธงชัย
8. อาเภอพิมาย
9. อาเภอสองเนิน
10. อาเภอกกลาง (ปัจจุบันนี้ คือ อาเภอโนนสูง)

2) เมืองชัยภูมิ แบ่งเขตการปกครองออกเป็น 3 อาเภอ ได้แก่

1. อาเภอเมือง
2. อาเภอจัตุรัส
3. อาเภอภูเขียว

เหตุที่ต้องมีการแบ่งเขตการปกครองมณฑลนครราชสีมาขึ้นใหม่ เพราะ เมื่อเดือน ตุลาคม พ.ศ. 2454 สมเด็จพระยาดิศรายโชติภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวขอพระบรมราชานุญาตโอนอาเภอ รัตนบุรี เมืองบุรีรัมย์ มณฑลนครราชสีมาให้ไปขึ้นกับเมืองสุรินทร์ มณฑลอุบลราชธานี เนื่องจากอาเภอรัตนบุรีมีพื้นที่เหลื่อมล้ำเข้าปอยุ่ในเขตเมืองสุรินทร์มาก เมื่อข้าราชการ จากมณฑลนครราชสีมาจะ เดินทางไปปฏิบัติราชการที่อาเภอรัตนบุรีก็ต้องผ่านเมืองสุรินทร์ ก่อน และระยะทางจากอาเภอรัตนบุรีไปถึงเมืองสุรินทร์ก็ใกล้กว่าระยะทางที่จะต้องเดินทาง มายังเมืองบุรีรัมย์มาก¹ การโอนเมืองรัตนบุรีไปขึ้นต่อการปกครองของเมืองสุรินทร์ มณฑล อุบลราชธานี จะเป็นการสะดวกแก่การปกครองท้องที่ และการบริหารราชการต่าง ๆ ก็จะ เกิดผลดีมากยิ่งขึ้น

กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.2/8. ขอพระบรมราชานุญาตตัดเขต อาเภอรัตนบุรีจากเมืองบุรีรัมย์มณฑลนครราชสีมาไปรวมทางมณฑลอุบลราชธานี. ที่ 148/7056. ลงวันที่ 26 ตุลาคม ร.ศ. 131. (พ.ศ. 2454).

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงมีพระบรมราชานุญาตให้กระทรวงมหาดไทยดำเนินการโอนอำเภอรัตนบุรี จากเมืองบุรีรัมย์ไปขึ้นกับเมืองสุรินทร์ได้ตามเสนอ ซึ่งถือได้ว่าเป็นการพัฒนาการปกครอง และแบ่งเขตการปกครองเพื่อความสะดวกในการติดต่อราชการของราษฎร ให้การบริหารราชการแผ่นดิน ได้ผลมากยิ่งขึ้นอันจะก่อให้เกิดความผาสุกแก่ราษฎร และความเจริญของภูมิภาคสืบไป

ใน พ.ศ. 2457 ข้าหลวงมณฑลนครราชสีมา ได้เสนอเรื่องขอตั้งกิ่งอำเภอท่าช้าง และกิ่งอำเภอจอหอ ต่อเสนอบัดกระทรวงมหาดไทย เพื่อให้การบริการราชการเป็นไปด้วยความเรียบร้อย รวดเร็ว และเพื่อให้การบริการทางด้านต่าง ๆ ให้แก่ราษฎรได้สะดวก รวดเร็วมากยิ่งขึ้น

เนื่องจากตำบลท่าช้าง และตำบลจอหอ ซึ่งอยู่ในความปกครองของอำเภอเมืองเมืองนครราชสีมา เป็นตำบลที่อยู่ห่างไกลจากที่ตั้งที่ว่าการอำเภอเมืองมาก ทั้งที่ 2 ตำบลนั้นเป็นที่ตั้งชุมชนใหญ่มีตลาดสำหรับให้พ่อค้า และราษฎร ได้นำสินค้าเข้ามาติดต่อค้าขายซึ่งกันและกัน อีกทั้งยังเป็นเส้นทางการค้าที่จะไปสู่หัวเมืองอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนืออีกด้วย หากได้ตั้งเป็นกิ่งอำเภอแล้วก็จะมีการมการกิ่งอำเภอ และตรวจภูธรกิ่งอำเภอ ซึ่งจะสามารถดำเนินการตรวจตรา และระงับเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่อาจจะเกิดขึ้นได้ทันทั่วทั้งที่ เช่น เหตุการณ์โจรผู้ร้ายเข้าปล้นชิงทรัพย์พ่อค้า หรือราษฎร เป็นต้น¹ เพราะหากยังคงสภาพเป็นตำบลเช่นเดิมแล้ว หากมีเหตุการณ์ต่าง ๆ เกิดขึ้นเจ้าหน้าที่ของทางราชการก็จะไม่สามารถระงับเหตุดังกล่าวได้ทันทั่วทั้งที่ เนื่องจากระยะทางอยู่ห่างไกลจากที่ตั้งที่ว่าการอำเภอเมืองมาก ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ซึ่งอาจจะก่อให้เกิดผลเสียหายแก่ชีวิต ทรัพย์สินของราษฎร และความเสียหายแก่ทางราชการได้

เสนอบัดกระทรวงมหาดไทย ได้นำเรื่องกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ก็ทรงมีพระบรมราชานุญาตให้ตั้งกิ่งอำเภอท่าช้างและกิ่งอำเภอจอหอได้ตามที่กระทรวงมหาดไทยเสนอ เพื่อเป็นการบริการราษฎร

กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.2/24. ตั้งกิ่งอำเภอท่าช้างและกิ่งอำเภอจอหอ. ที่ 228/7809 ลงวันที่ 16 ตุลาคม พ.ศ. 2457.

1.2 การปรับปรุงรูปแบบการบริหารราชการของรัฐบาล พ.ศ. 2458 รัฐบาลได้มีการปรับปรุงรูปแบบการบริหารราชการหัวเมืองต่าง ๆ ขึ้นใหม่ เนื่องจากเมื่อเริ่มมีการจัดแบ่งท้องที่หัวเมืองต่าง ๆ สำหรับการปกครองนั้น มีเมืองเล็กเมืองน้อยที่มีการจัดตั้งเจ้าเมืองและกรมการเมืองไปบริหารราชการอยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่งบางเมืองมีท้องที่เล็กกว่าอำเภอที่เป็นอยู่ เมื่อ พ.ศ. 2458 เสียอีก กระทรวงมหาดไทยจึงมีนโยบายที่จะรวมเมืองเล็ก ๆ ดังกล่าวเข้าเป็นเมือง เพื่อให้การบริหารราชการมีความสะดวกรวดเร็ว และเกิดผลดียิ่งขึ้น และเป็นการลดความซ้ำซ้อนในการบริหารราชการ ซึ่งตามรูปแบบการปกครองแบบเดิมนั้นจะมีจำนวนข้าราชการบริหารราชการ และปฏิบัติราชการในเมืองต่าง ๆ มากเกินความจำเป็น

ในขั้นแรก กระทรวงมหาดไทยก็จะดำเนินการรวบรวมหัวเมืองขึ้นนอกก่อน แต่หากจะเรียกชื่อเมืองเล็ก ๆ ที่จะรวมเข้าเป็นเมืองเดียวกัน และตั้งผู้ว่าราชการเมืองแบบหัวเมืองขึ้นแล้ว รัฐบาลก็เกรงว่าอาจจะเกิดปัญหาขึ้นได้ ราษฎรอาจไม่พอใจเพราะว่าชื่อเมืองต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นั้น จะเรียกกันตามสภาพของท้องถิ่น

เพราะฉะนั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกคำว่า "เมือง" ให้เรียกว่า "จังหวัด" แทน และให้เปลี่ยนตำแหน่ง "ผู้ว่าราชการเมือง" เป็น "ปลัดมณฑลประจำจังหวัด" แทน ตั้งแต่ พ.ศ. 2458 เป็นต้นไป

เพื่อให้การเรียกตำแหน่งต่าง ๆ ได้อย่างถูกต้อง และไม่ทำให้ราษฎรเกิดความสับสน กระทรวงมหาดไทยจึงได้ประกาศให้เปลี่ยนคำว่า "เมือง" เป็น "จังหวัด" และให้เรียกชื่อ "ปลัดมณฑลประจำจังหวัด" เป็น "ผู้ว่าราชการจังหวัด" เพื่อเป็นระเบียบเดียวกับทั้งประเทศ² ซึ่งถือได้ว่าเป็นการเริ่มต้นของการปรับปรุงรูปแบบการปกครองของไทยให้ทันสมัยมากยิ่งขึ้น และชื่อดังกล่าวก็ยังใช้จนถึงปัจจุบันนี้

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.2/39. เปลี่ยนคำว่า "เมือง" เป็น "จังหวัด". ที่ 83/7765 ลงวันที่ 3 ธันวาคม พ.ศ. 2458.

²แหล่งเดิม.

1.3 การเปลี่ยนแปลงสถานะของมณฑล พ.ศ. 2458 รัฐบาลได้ปรับปรุงรูปแบบการปกครองในหัวเมืองต่าง ๆ อีกครั้งหนึ่ง โดยได้มีการจัดตั้งมณฑลภาคขึ้น โดยการรวมมณฑลเทศาภิบาลที่อยู่ใกล้เคียงจำนวน 2 - 3 มณฑล ที่มีการคมนาคมติดต่อประสานราชการ และบริหารราชการได้สะดวกตั้งเป็นมณฑลภาคขึ้น สำหรับรูปแบบการปกครองนั้น ก็จะมีการปกครองกันเป็นลำดับชั้นความสำคัญของตำแหน่งและหน้าที่ความรับผิดชอบ คือ

อำเภอ จะมีนายอำเภอเป็นผู้ปกครอง และบริหารราชการภายในเขตอำเภอ โดยอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของผู้ว่าราชการจังหวัด

จังหวัด จะมีผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นผู้ปกครอง และบริหารราชการในเขตหลาย ๆ อำเภอที่รวมกันเป็นจังหวัด โดยอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของสมุหเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑล

มณฑลเทศาภิบาล จะมีสมุหเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลเป็นผู้ปกครองและบริหารราชการ ในเขตหลาย ๆ จังหวัดที่รวมกันเป็นมณฑลเทศาภิบาล โดยอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของอุปราชภาค

มณฑลภาค จะมีอุปราชภาค ภาคละ 1 คน เป็นผู้ดำเนินการราชการระหว่างมณฑลเทศาภิบาลในสังกัดกับกระทรวงมหาดไทย ตำแหน่งอุปราชภาคนี้จะมีฐานะด้านตำแหน่งอยู่ระหว่างเสนาบดีกระทรวงกับข้าหลวงมณฑลเทศาภิบาล อุปราชภาคจะมีหน้าที่บริหารราชการและควบคุมการปฏิบัติงานของข้าราชการพลเรือนในมณฑลภาคทั้งหมด¹

การจัดตั้งมณฑลภาค เมื่อ พ.ศ. 2458 มีทั้งหมด 4 ภาค ได้แก่

- 1) ภาคพายัพ เป็นการรวมมณฑลพายัพ กับมณฑลมหาสาร เข้าด้วยกัน
2 มณฑล
- 2) ภาคตะวันตก เป็นการรวมมณฑลนครไชยศรี กับมณฑลราชบุรี เข้าด้วยกัน
2 มณฑล
- 3) ภาคปักษ์ใต้ เป็นการรวมมณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลปัตตานี และมณฑลสุราษฎร์ เข้าด้วยกัน 3 มณฑล

¹สมเด็จพระยาบรมมหาราชวังราชานุกาพ. เทศาภิบาล. 2495. หน้า 151.

4) ภาคอีสาน เป็นการรวมมณฑลอุดร มณฑลร้อยเอ็ด และมณฑลอุบล เข้าด้วยกัน 3 มณฑล

ถึงแม้จะมีการรวมมณฑลต่าง ๆ เข้าเป็นมณฑลภาคก็ตาม แต่มณฑลนครราชสีมาที่ไม่ได้ไปรวมกับมณฑลภาคยังคงขึ้นตรงต่อกระทรวงมหาดไทย เพราะเป็นมณฑลที่มีความสำคัญทางด้านทหารปกครอง การเมือง เศรษฐกิจมาก หากรัฐบาลให้มณฑลนครราชสีมาไปขึ้นต่อการปกครองของอุปราชภาคแล้ว ก็อาจจะทำให้เกิดการบริหารราชการ และการประสานราชการต่าง ๆ ไม่สะดวก รวดเร็วเท่าที่ควร ซึ่งจะเป็นจุดอ่อนทางด้านการปกครอง การเมือง เศรษฐกิจของรัฐบาลในภูมิภาคนี้ก็ได้

ใน พ.ศ. 2468 ประเทศไทยประสบกับปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำเงินรายได้ของรัฐบาลมีน้อยไม่สามารถที่จะดำเนินการปกครอง และบริหารราชการตามรูปแบบเดิมให้เกิดผลดีได้ จึงได้มีการยุบรวมมณฑลต่าง ๆ เข้าด้วยกัน พร้อมกับยกเลิกมณฑลภาค และตำแหน่งอุปราชภาค เพื่อเป็นการประหยัดเงินงบประมาณรายจ่ายของรัฐบาล¹ ซึ่งรัฐบาลจะได้นำเงินงบประมาณรายจ่ายหมวดเงินเดือน และเงินส่วนอื่น ๆ ของอุปราชภาค สมุหเทศาภิบาลมณฑล และตำแหน่งต่าง ๆ ในมณฑลเทศาภิบาล มณฑลภาคนั้นไปใช้ในการบริหารราชการส่วนอื่น ๆ และปรับปรุงประเทศในด้านอื่น ๆ ที่มีความจำเป็นมากกว่าต่อไป

ในการยุบรวมมณฑลเทศาภิบาล และยุบมณฑลภาคนครั้งนี้ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า "ได้ปรึกษากับสมุหเทศาภิบาลในท้องที่แล้วเห็นควรยุบรวมมณฑลร้อยเอ็ด และมณฑลอุบลราชธานีเข้าในมณฑลนครราชสีมาทั้ง 2 มณฑล โดยเหตุที่ว่าราชบุตรของมณฑลเหล่านั้นค้าขายโดยตรงกับมณฑลนครราชสีมา"²

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.4.3/1. เรื่อง ปันแขวงปกครอง และ
ยุบย้ายที่ว่าการต่าง ๆ. ที่ 479/11602 ลงวันที่ 15 กุมภาพันธ์ 2468.

²กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.4.3/1. เรื่อง ปันแขวงปกครอง และ
ยุบย้ายที่ว่าการต่าง ๆ. ที่ 90/982 ลงวันที่ 24 มีนาคม 2468.

การยุบรวมมณฑลร้อยเอ็ด และมณฑลอุบลราชธานี เข้ากับมณฑลนครราชสีมา ในครั้งนี้ เป็นไปด้วยความสมัครใจของสมุหเทศาภิบาล ทั้งสองมณฑล พร้อมกันนั้นราษฎร และพ่อค้าใน มณฑลนครราชสีมา มณฑลร้อยเอ็ด และมณฑลอุบลราชธานีก็ได้ติดต่อค้าขายกันมาเป็นเวลานานแล้ว เมื่อรวมเป็นมณฑลเดียวกันแล้วก็เท่ากับว่าราษฎรทั้งสามมณฑลเป็นคนในพื้นที่เดียวกัน มีขนบธรรมเนียม ประเพณี และวัฒนธรรมคล้ายคลึงกัน จึงน่าจะเกิดผลดีในการปกครอง และการพัฒนาความเป็นอยู่ของราษฎรได้มากยิ่งขึ้น เพราะในขณะนั้นรัฐบาลก็อยู่ระหว่างการ ดำเนินการสร้างทางรถไฟจากจังหวัดนครราชสีมาไปถึงจังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งหากการสร้าง ทางรถไฟสายดังกล่าวเสร็จเรียบร้อยแล้ว จะทำให้การเดินทางติดต่อค้าขายของราษฎรใน มณฑลนครราชสีมาสะดวก รวดเร็วมากยิ่งขึ้น

1.4 การบริหารบุคลากรในมณฑลนครราชสีมา เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติ เมื่อ พ.ศ. 2453 แล้ว ก็ทรงดำเนินการปรับปรุงการปกครอง ปรับปรุงข้าราชการในมณฑลต่าง ๆ ควบคู่ไปกับการปรับปรุงรูปแบบการปกครองหัวเมือง โดยมีพระราชประสงค์ที่จะให้ข้าราชการในหัวเมืองได้ปฏิบัติหน้าที่ราชการด้วยความตั้งใจ ปฏิบัติตามนโยบายของรัฐบาลได้อย่างเต็มที่และเหมาะสม เพื่อที่จะได้ข้าราชการที่มีคุณภาพ ทำการบริหารราชการให้มีคุณภาพด้วย

โดยได้เลื่อนตำแหน่งให้แก่ข้าราชการที่สามารถปฏิบัติราชการอย่างได้ผลดีให้มีตำแหน่งสูงขึ้น สำหรับมณฑลนครราชสีมารัฐบาลก็ได้พิจารณาเลื่อนตำแหน่งให้แก่ข้าราชการในมณฑลที่ตั้งใจปฏิบัติราชการ และสนองนโยบายของรัฐบาล ทำให้ราษฎรมีความสุขพำนาหาเลี้ยงชีพได้โดยปกติสุข เช่น เมื่อตำแหน่งปลัดทูลฉลอง² กระทรวงมหาดไทยว่างลง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้พระยาเกษมสงคราม สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา เป็นปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย พ.ศ. 2456 และ

1. กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.4.3/1. เรื่อง บันแถลงปกครอง และ
ขยายที่ว่าการต่าง ๆ. ที่ 90/982 ลงวันที่ 24 มีนาคม 2468.

²ปัจจุบันนี้ เรียกว่า ตำแหน่งปลัดกระทรวง.

แต่งตั้งให้พระยาพลพลพยุหเสนา ผู้บัญชาการกองทหารราบที่ 6 เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑล นครราชสีมาแทน¹ ที่รัฐบาลได้แต่งตั้งให้พระยาฯแห่งสงคราม เป็นปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทยนั้น ก็เพราะว่าเป็นผู้ที่ตั้งใจปฏิบัติหน้าที่ราชการดี สนองนโยบายของรัฐบาล มณฑล นครราชสีมามีความเจริญรุ่งเรืองขึ้นมาก การเลื่อนตำแหน่งครั้งนี้ก็เพื่อเป็นการสร้างขวัญ และกำลังใจให้แก่ข้าราชการที่ตั้งใจปฏิบัติงาน และเพื่อให้ข้าราชการคนอื่น ๆ ได้ยึดถือเป็นแบบอย่างต่อไป

นอกจากนี้ รัฐบาลยังมีนโยบายในการลงโทษข้าราชการที่กระทำความผิด หรือทุจริตต่อทางราชการ เพื่อเป็นการกวดขันข้าราชการที่ไม่ดีออกไปซึ่งจะทำให้ข้าราชการได้ปฏิบัติหน้าที่ด้วยความตั้งใจ ซื่อสัตย์ สุจริต และบำเพ็ญทุกขบารุณสุขแก่ราษฎรอย่างแท้จริง

ในมณฑลนครราชสีมา ก็เช่นเดียวกันโดยสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมาได้กวาดล้างเอาใจใส่ในการตรวจตราการปฏิบัติหน้าที่ของข้าราชการในสังกัด เมื่อพบข้าราชการที่ประพฤติมิชอบ สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ก็จะ เสนอให้รัฐบาลลงโทษ เพื่อมิให้ข้าราชการคนอื่น ๆ เอาเป็นเยี่ยงอย่าง เช่นกรณีหลวงอาษาภูธร เสมียนตรามณฑลนครราชสีมา ได้กระทำการทุจริตต่อหน้าที่ราชการโดยได้ยักยอกทรัพย์สินของทางราชการไปใช้ประโยชน์ส่วนตัวเป็นเงินถึง 12,935 บาท 22 สตางค์ ทำให้เกิดความเสียหายแก่ทางราชการมาก ซึ่งรัฐบาล ได้มีคำสั่งให้ปลดหลวงอาษาภูธรออกจากตำแหน่ง และถอดจากบรรดาศักดิ์ เพื่อไม่ให้ข้าราชการคนอื่นเอาเยี่ยงอย่างต่อไป²

จากการที่สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา และข้าราชการแผนกต่าง ๆ ในมณฑลนครราชสีมาได้ตั้งใจปฏิบัติหน้าที่ราชการ สนองนโยบายของรัฐบาล รวมไปถึงการที่รัฐบาลให้ขวัญ และกำลังใจแก่ข้าราชการที่ตั้งใจปฏิบัติหน้าที่ลงโทษข้าราชการที่ประพฤติมิชอบนี้เอง

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.1/21. ตั้งพระยาฯแห่งสงครามเป็นปลัดทูลฉลองมหาดไทย พระยามหาอำมาตยาธิบดีเป็นรองเสนาบดีมหาดไทย พระยาพลพลพยุหเสนาเป็นเทศาภิบาลนครราชสีมา. 2456.

²กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.1/5. ถอดข้าราชการแผนกมหาดไทย. ที่ 22/1801. ลงวันที่ 29 พฤศจิกายน 2456.

ทำให้การบริหารราชการ และการปรับปรุงในมณฑลนครราชสีมาเป็นไปด้วยดี ราษฎรได้รับความเป็นธรรม บ้านเมืองได้รับการพัฒนาให้มีความเจริญทางด้านต่าง ๆ มากขึ้น ราษฎรสามารถที่จะหาอาชีพเลี้ยงชีพได้อย่างมีความสุข กระทั่งมีการยกเลิกการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล ใน พ.ศ. 2476

2. การปรับปรุงด้านการจัดการศึกษาในมณฑลนครราชสีมา

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะจัดการศึกษาที่มีความเหมาะสมกับสภาพสังคมไทยในสมัยนั้น จึงโปรดเกล้าฯ ให้เชิญอุปราชภาค และข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลต่าง ๆ ใน พ.ศ. 2462 เพื่อทรงปรึกษาแนวทางในการจัดการศึกษาที่เป็นรูปแบบเดียวกันทั้งประเทศ โดยทรงมีพระราชดำรัสตอบหนึ่งว่า "...การที่จะทบทวนการจัดการศึกษาของทวยราษฎร ก็จำเป็นต้องนำเอาธรรมชาติของภูมิประเทศ และอิทธิพลสืบมาเป็นหลักพิจารณาเสียก่อน..."¹

ซึ่งพระองค์ทรงหมายถึงการที่จะจัดการศึกษาให้แก่ราษฎรนั้น มีความจำเป็นที่รัฐบาลจะต้องนำลักษณะภูมิประเทศ และนิสัยของราษฎรในแต่ละท้องที่ มาวิเคราะห์ก่อนว่าราษฎรต้องการสิ่งใด และการจัดการศึกษาแบบใดจึงจะเหมาะสมกับสภาพของท้องถิ่น เนื่องจากรูปแบบการจัดการศึกษาของประเทศไทยตั้งแต่เริ่มแรกมาจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เป็นการจัดการศึกษาเพื่อให้เด็กนักเรียนได้เข้ามาเรียนหนังสือในระบบโรงเรียนตามความสมัครใจของผู้ปกครอง เด็กที่จะส่งเด็กให้เข้าไปเรียนในโรงเรียนหรือไม่ก็ได้ เพราะยังไม่มีกฎหมายใด ๆ ที่ออกมาเพื่อบังคับให้เด็กทุกคนต้องเข้าเรียนในโรงเรียน

พ.ศ. 2464 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตราพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 ขึ้น เพื่อใช้เป็นกฎหมายบังคับให้ราษฎรต้องส่งบุตรหลานเข้าเรียนหนังสือ

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.1/1. รายงานการประชุมสภา และ สมทเทศาภิบาลมณฑล. ลงวันที่ 24 ธันวาคม 2462.

ในโรงเรียนประถมศึกษา ซึ่งมีสาระสำคัญดังนี้¹

1. โรงเรียนประชาบาล ไม่เรียกเก็บเงินค่าเล่าเรียน
2. เด็กอายุ 7 ถึง 15 ปี ต้องเรียนในโรงเรียนประถมศึกษา
3. ถ้าเด็กอายุพ้น 14 ปี อ่านหนังสือไทยไม่ได้ต้องให้เรียนรู้ให้ได้ ยกเว้นแต่
อับปัญญา
4. ให้มีการสอบไล่ประโยคประถมศึกษา
5. ถ้าบิดามารดามัวให้เด็กมาเรียนหรือไม่ทักตักจนไว้เมื่อเรียกเด็กมาเข้าเรียน

ให้ปรับเป็นเงิน 50 บาท

การที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตราพระราชบัญญัติประถมศึกษาขึ้น ก็เพื่อเป็นการบังคับให้เด็กนักเรียนทุกคนต้องเข้าเรียนในโรงเรียนที่รัฐบาลตั้งขึ้น หรือโรงเรียนอื่น ๆ และเมื่อจบการศึกษาในโรงเรียนประถมศึกษาแล้วจะต้องอ่าน และเขียนภาษาไทยได้ ซึ่งถือได้ว่าเป็นการวางรากฐานในการที่ราษฎรไทยทุกคน ทุกภาค จะต้องพูด อ่าน เขียนภาษาไทยได้อย่างถูกต้อง และจะเป็นส่วนสำคัญที่จะลดความแตกต่างในเรื่องเชื้อชาติ ขนบธรรมเนียมประเพณี และภาษาถิ่นต่อไป ซึ่งจะทำให้ประเทศไทยมีความมั่นคงมากยิ่งขึ้น

การจัดการศึกษาในมณฑลนครราชสีมา ก็ได้มีการพัฒนาเพิ่มมากขึ้นกว่าเดิม และมีการดำเนินการที่สนองนโยบายของรัฐบาล โดยมีประกาศของกระทรวงศึกษาธิการ ให้ใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 ในท้องที่มณฑลนครราชสีมา และได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาเพิ่มเติม ใน พ.ศ. 2467 โดยให้ผู้ปกครองเด็กในทุกระดับต้องส่งเด็กเข้าเรียนในโรงเรียนประถมศึกษา ให้มีผลบังคับใช้ตั้งแต่วันที่ 20 มีนาคม พ.ศ. 2467² ทำให้ราษฎรทุกระดับในมณฑลนครราชสีมาได้รับการศึกษาอย่างทั่วถึง

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. "พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6," ใน พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์. 2507. หน้า 157 - 164.

²"ประกาศกระทรวงศึกษาธิการ ใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 ในท้องที่มณฑลนครราชสีมา," ใน ประกาศพระราชบัญญัติ และพระราชกฤษฎีกาต่าง ๆ รัชกาลที่ 6. พ.ศ. 2467. หน้า 577.

จากการที่รัฐบาลได้ขยายการศึกษาออกไปอย่างกว้างขวางทำให้ราษฎรได้รับความรู้เพิ่มมากขึ้น ราษฎรในมณฑลนครราชสีมา ก็เช่นเดียวกัน เมื่อได้รับการศึกษาก็มีความรู้ความเข้าใจงานด้านการปกครอง การเมืองของรัฐบาลเพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับ พร้อมกับเห็นความสำคัญของการจัดการศึกษาของรัฐบาลมาก จึงได้มีการรวบรวมเงิน หรือสิ่งของต่าง ๆ ที่เป็นวัสดุที่เกี่ยวกับการจัดการศึกษาให้แก่ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา เพื่อใช้เป็นทุนในการจัดการศึกษาในมณฑลนครราชสีมาให้มีความเจริญก้าวหน้า และกว้างขวางมากขึ้นกว่าเดิม

ราษฎรในมณฑลนครราชสีมาได้บริจาคเงินเพื่อสนับสนุนการจัดการศึกษาในมณฑลนครราชสีมา ระหว่าง พ.ศ. 2454 ถึง พ.ศ. 2476 เป็นเงินทั้งสิ้น 33,880 บาท¹ ซึ่งนับได้ว่าเป็นจำนวนเงินที่มาก จำนวนเงินที่ราษฎรได้ร่วมกันบริจาคนี้ก็เพื่อให้รัฐบาลได้จัดจ้างครูสำหรับสอนนักเรียนเพิ่มขึ้น จัดสร้างโรงเรียนเพิ่มให้เพียงพอกับความต้องการ เพราะหากจะรองบประมาณจากทางรัฐบาลเพื่อขยายการศึกษาในมณฑลนครราชสีมา ก็อาจจะช้าไม่ทันต่อความต้องการของราษฎร แสดงให้เห็นถึงความร่วมมือของราษฎรที่มีกับรัฐบาลเป็นอย่างดี

จากการขยายการศึกษาอย่างเป็นระบบ และมีการกำหนดหลักสูตรในรูปแบบเดียวกันทั้งประเทศ ทำให้การศึกษาของประเทศไทยมีความเจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว อีกทั้งรัฐบาลได้กำหนดให้มีการสอนภาษาไทยในโรงเรียน ที่บังคับด้วยว่านักเรียนจะต้องอ่าน และ เขียนภาษาไทยได้จึงจะถือว่าจบการศึกษาในโรงเรียน จึงทำให้ราษฎรทุกคนมีความเป็นคนไทยอย่างเต็มตัว

ราษฎรในมณฑลนครราชสีมา ก็เช่นเดียวกัน ซึ่งแต่เดิมมีราษฎรที่เป็นลาว คนเขมรอาศัยอยู่ปะปนกันกับคนไทย เคยเรียนหนังสือที่มีพระภิกษุเป็นผู้สอนวิชาต่าง ๆ ให้แก่เด็ก ซึ่งการสอนก็ใช้วิธีการแบบดั้งเดิม คือ สอนโดยใช้ภาษาถิ่นเป็นหลักดังที่ได้กล่าวมาแล้ว เมื่อมีครูที่ทำการสอนนักเรียนในโรงเรียนประถมศึกษา และใช้ภาษาไทยเป็นหลักในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอน ก็ทำให้ราษฎรที่เป็นลาว และคนเขมรมีความรู้สึกว่าตนเองเป็นคนไทยมากยิ่งขึ้น ความสัมพันธ์ระหว่างราษฎรด้วยกัน และราษฎรกับรัฐบาลดียิ่งขึ้น มีความใกล้ชิด

¹รวบรวมจากเอกสารกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง การบริจาคเงินบำรุงโรงเรียน ระหว่าง พ.ศ. 2454 ถึง พ.ศ. 2476.

สนธิสนมในฐานะคนไทยด้วยกัน¹ ราษฎรที่เคยมีความคิดว่าตนเองมีความแตกต่างทางด้านเชื้อชาติ วัฒนธรรม และภาษาพูดกับคนไทยก็ลดการแบ่งแยก และเลิกความคิดดังกล่าวพร้อมกับกลับมาให้ความร่วมมือกับรัฐบาลในการปรับปรุงท้องถิ่นเป็นอย่างดี ทำให้การปกครองมณฑลนครราชสีมาที่มีความเป็นเอกภาพ และมั่นคงสืบมาจนถึงปัจจุบันนี้

3. การปรับปรุงด้านการคมนาคม และการสื่อสารในมณฑลนครราชสีมา

รัฐบาลได้ดำเนินการปรับปรุงด้านการคมนาคมในมณฑลนครราชสีมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีการตัดถนนเพื่อใช้เป็นเส้นทางยุทธศาสตร์และการค้า มีการนำเรือกลไฟแล่นขนส่งผู้โดยสารและสินค้าตามแม่น้ำมูลตั้งแต่นครราชสีมาถึงอุบลราชธานี รวมไปถึงการสร้างเส้นทางรถไฟสายกรุงเทพฯ ถึงนครราชสีมา ซึ่งได้เปิดใช้อย่างเป็นทางการ ตั้งแต่ พ.ศ. 2443 ดังที่ได้กล่าวไว้ในบทที่ผ่านมา

จากปัจจัยดังกล่าวข้างต้น ทำให้มณฑลนครราชสีมาเป็นศูนย์กลางของการคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และหัวเมืองในภาคกลางที่ราษฎรจำเป็นต้องเดินทางผ่านมณฑลนครราชสีมาก่อนที่จะเข้าไปติดต่อค้าขาย หรือกรณีอื่น ๆ ยังหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยเฉพาะตั้งแต่เปิดใช้ทางรถไฟอย่างเป็นทางการเป็นต้นมา ซึ่งเป็นการย่นระยะเวลาการเดินทางได้เป็นอันมาก

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงมีพระบรมราชโองบายที่จะขยายเส้นทางรถไฟในมณฑลนครราชสีมา และในหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เพื่อเป็นการอำนวยความสะดวกให้แก่ราษฎรที่จะเดินทางติดต่อ และค้าขายซึ่งกันและกันให้มีความสะดวก

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 สบ.2.4/69. บันทึกการตรวจราชการภาคอีสาน ของจอมพลสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต พ.ศ. 2470.

(อ้างอิงมาจาก ประมุข ทรัพย์สาร. "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านอีสาน," ใน เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา ประวัติศาสตร์และอารยธรรม. 2527. หน้า 19.).

รวดเร็วมากยิ่งขึ้น ซึ่งจะส่งผลให้เศรษฐกิจและความเป็นอยู่ของราษฎรภายในมณฑลนครราชสีมา และหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือดียิ่งขึ้น

รัฐบาลจึงได้กำหนดโครงการก่อสร้างทางรถไฟจากนครราชสีมาไปถึงอุบลราชธานี เพื่อเป็นการสนองพระบรมราชโองการดังกล่าว ซึ่งรัฐบาลได้มีพระราชกฤษฎีกากำหนดแนวเขตสร้างทางรถไฟจากนครราชสีมา ซึ่งสร้างเชื่อมต่อเส้นทางเดิม คือ สายกรุงเทพฯ ถึง นครราชสีมาไปถึงอุบลราชธานี ใน พ.ศ. 2462 เส้นทางรถไฟที่จะสร้างใหม่นี้จะเริ่มจาก นครราชสีมา ข้ามแม่น้ำมูลผ่านเขตอำเภอพิมายไปยังจังหวัดบุรีรัมย์ จังหวัดสุรินทร์ จังหวัด ศรีสะเกษ จนถึงอำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี¹

ที่รัฐบาลต้องกำหนดนโยบายในการขยายเส้นทางรถไฟในภาคตะวันออกเฉียงเหนือนี้ ก็เพื่อเป็นการปรับปรุงเส้นทางคมนาคมให้ราษฎรได้เดินทางติดต่อ และค้าขายได้รวดเร็วยิ่งขึ้น และเมื่อสร้างทางรถไฟสายนครราชสีมา ถึงอุบลราชธานีเสร็จเรียบร้อยแล้ว ราษฎรก็จะสามารถนำสินค้าจากจังหวัดอุบลราชธานี สุรินทร์ ศรีสะเกษ บุรีรัมย์ และอำเภอต่าง ๆ ที่ทางรถไฟผ่านเข้าไปขายที่จังหวัดนครราชสีมาหรือกรุงเทพฯ ได้สะดวก รวดเร็วมากยิ่งขึ้น ซึ่งจะ เป็นผลทำให้เศรษฐกิจในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่างดียิ่งขึ้น

พ.ศ. 2473 ได้มีการเปิดใช้เส้นทางรถไฟสายนครราชสีมา ถึงอำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานีอย่างเป็นทางการ ทำให้การขนส่งสินค้า และการเดินทางติดต่อกันระหว่าง ราษฎรเป็นไปได้อย่างรวดเร็ว และย่นระยะเวลาการเดินทางได้มาก พร้อมกันนี้รัฐบาลก็ได้ สร้างถนนเพิ่มมากขึ้นโดยได้เริ่มสร้างถนนจากอำเภอต่าง ๆ มาถึงสถานีรถไฟ เพื่อที่ราษฎร จะได้นำสินค้ามาส่งเป็นเส้นทางในการคมนาคม และขนส่งสินค้ามาส่งที่สถานีรถไฟได้สะดวก และรวดเร็วมากยิ่งขึ้น ถนนสายแรกที่รัฐบาลได้สร้างในมณฑลนครราชสีมา ใน พ.ศ. 2473

¹"พระราชกฤษฎีกา กำหนดเขตสร้างทางรถไฟหลวงต่อจากนครราชสีมาถึง อุบลราชธานี," ใน ประกาศพระราชบัญญัติ และพระราชกำหนดต่าง ๆ รัชกาลที่ 6. 2462. หน้า 152 - 154.

ได้แก่ ถนนจากอำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี ถึงตัวจังหวัดอุบลราชธานี¹ ทำให้การขนส่งสินค้าต่าง ๆ เป็นไปด้วยความรวดเร็ว และขนส่งได้ครั้งละจำนวนมาก

ในขณะที่รัฐบาลกำลังดำเนินการก่อสร้างทางรถไฟสายภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่างจากนครราชสีมาถึงอุบลราชธานีอยู่นั้น รัฐบาลก็ดำเนินการก่อสร้างทางรถไฟสายภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบน จากนครราชสีมาถึงขอนแก่นควบคู่กันไปด้วย พ.ศ. 2471 สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอกรมหลวงกำแพงเพชรอัครโยธิน ได้เสด็จไปตรวจราชการการสร้างรถไฟสายนครราชสีมาถึงขอนแก่น และพบว่า ราษฎรตลอดสองข้างทางรถไฟที่กำลังก่อสร้างอยู่นั้นมีความตื่นตัวในการเตรียมสร้างยั้งฉาง โรงเรือนเพื่อค้าขาย มีตลาด และร้านค้าเพื่อทำการค้าขายมากแสดงให้เห็นถึงความเจริญมากขึ้น ข้าราชการในมณฑลนครราชสีมาที่มีความกระตือรือร้นในการปฏิบัติราชการ²

แสดงให้เห็นถึงความเจริญเติบโตทางการค้า และความเป็นอยู่ของราษฎรในมณฑลนครราชสีมาดีขึ้นกว่าเดิม ซึ่งเป็นผลจากการปรับปรุงการคมนาคมโดยเฉพาะทางรถไฟเพิ่มมากขึ้น ทำให้ราษฎรสามารถเดินทางติดต่อซึ่งกันและกัน รวมไปถึงสามารถขนส่งสินค้าต่าง ๆ ไปค้าขายที่เมืองนครราชสีมา กรุงเทพฯ และจังหวัดอื่น ๆ ที่เส้นทางรถไฟผ่านไปสะดวก รวดเร็วกว่าเดิมมากขึ้น ข้าราชการก็ตั้งใจปฏิบัติหน้าที่ราชการอย่างเต็มที่ เพราะว่ามีการขึ้นผู้นำผู้ใหญ่ของรัฐบาลไปตรวจราชการที่มณฑลนครราชสีมาเพิ่มขึ้น เนื่องจากการเดินทางสะดวกมากขึ้นกว่าเดิม

ในเรื่องของการสื่อสารในมณฑลนครราชสีมา นั้น รัฐบาลได้มีการตั้งเสาและพาดสายโทรเลขจากจังหวัดนครราชสีมาไปยังจังหวัดอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 พ.6/4. ประกาศเปิดการเดินรถไฟสายตะวันออกเฉียงเหนือ (โคราช ไป อุบล). ที่ ก.6226/73 ลงวันที่ 2 เมษายน 2473.

²กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 พ.5.2/3. ประกาศเปิดการเดินรถไฟสายตะวันออกเฉียงเหนือ. ที่ ก.817/71 ลงวันที่ 13 กรกฎาคม 2471.

และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัฐบาลได้ปรับปรุงด้านการสื่อสารในมณฑลนครราชสีมา ให้มีการบริการแก่ราษฎรที่ดียิ่งขึ้น โดยมีการจัดตั้งที่ทำการไปรษณีย์โทรเลขขึ้นในจังหวัด และอำเภอต่าง ๆ เพิ่มมากขึ้น เพื่อให้บริการแก่ราษฎร และพ่อค้าที่ต้องการจะใช้บริการไปรษณีย์โทรเลขเพื่อติดต่อกันทางด้านธุรกิจอย่างทั่วถึง ทำให้การไปรษณีย์โทรเลขในมณฑลนครราชสีมา มีความเจริญมากขึ้นเป็นลำดับ¹

ที่รัฐบาลต้องดำเนินการขยายกิจการไปรษณีย์โทรเลขในมณฑลนครราชสีมาอย่างรวดเร็ว นั้น เนื่องจากมณฑลนครราชสีมาเป็นศูนย์กลางของการคมนาคม ระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และยังเป็นศูนย์กลางของการปกครองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตลอดจนอีกด้วย ตลอดถึงเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจของภาคตะวันออกเฉียงเหนือด้วย ทำให้ข้าราชการ ราษฎร และพ่อค้าต้องดำเนินการติดต่อราชการ ธุรกิจต่าง ๆ ซึ่งมีการแข่งขันทางธุรกิจกันมาก การให้บริการทางด้านไปรษณีย์ และโทรเลขของรัฐบาลจึงเป็นสิ่งที่จำเป็นมาก

สรุปได้ว่าการปรับปรุงด้านการคมนาคม และการสื่อสารในมณฑลนครราชสีมา ระหว่าง พ.ศ. 2453 - 2476 เป็นไปอย่างรวดเร็ว นอกจากนี้ยังมีผลดีติดตามมาอีกหลายประการ เช่น ทำให้การค้า และด้านเศรษฐกิจดีขึ้น ความเป็นอยู่ของราษฎรก็ดีขึ้น ข้าราชการก็ตั้งใจปฏิบัติหน้าที่ราชการอย่างเต็มความสามารถ เพราะมีข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของรัฐบาลไปตรวจราชการทางด้านต่าง ๆ ในมณฑลนครราชสีมาบ่อยมากขึ้น จากผลที่กล่าวมานี้เป็นผลดีที่สืบเนื่องจากการที่รัฐบาลได้ปรับปรุงเส้นทางคมนาคม และการสื่อสารให้มีความสะดวก รวดเร็วยิ่งขึ้นกว่าเดิม

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 พ.5.2/3. ประกาศเปิดการเดินรถไฟสายตะวันออกเฉียงเหนือ. ที่ ก.817/71 ลงวันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ. 2471.

4. การแก้ไขปัญหามลพิษจากสัตว์และการปรับปรุงการเก็บภาษีอากรในมณฑลนครราชสีมา
(พ.ศ. 2453 - 2476)

✓ ในช่วงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เกิดภาวะฝนแล้งในมณฑลนครราชสีมา ราษฎรได้รับความเดือดร้อน และรัฐบาลห้ามพ่อค้านำข้าวออกจากมณฑลนครราชสีมาไปขายนอกเขต ทำให้เกิดปัญหามลพิษของมณฑลนครราชสีมาตกอยู่ระยะหนึ่ง รัฐบาลจึงต้องดำเนินการแก้ไขปัญหาดังกล่าวโดยใช้วิธีการต่าง ๆ รวมไปถึงการปรับปรุงการเก็บภาษีอากรในมณฑลนครราชสีมาด้วย เพื่อเป็นการชดเชยรายได้ที่รัฐบาลต้องเสียไป และจะได้มีเงินมาใช้จ่ายในการบริหารประเทศต่อไป

4.1 สาเหตุที่ทำให้เศรษฐกิจตกต่ำ พ.ศ. 2454 เกิดภาวะฝนแล้งโดยทั่วไปในเขตมณฑลนครราชสีมา ราษฎรในเขตจังหวัดนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ ไม่สามารถที่จะหามาได้เต็มที่ ราษฎรได้รับความยากลำบากมากถึงขั้นที่ต้องชุกกลอยรับประทานคร่าว¹ มีพื้นที่ที่สามารถปลูกต้นกล้าได้เพียง 1 ใน 5 ของพื้นที่นามดทั้งมณฑลนครราชสีมา ซึ่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมาคาดว่าจะมีข้าวสำหรับให้ราษฎรในมณฑลนครราชสีมาบริโภคได้เพียง 5 เดือน² เท่านั้น

จากปัญหาความอดอยากของราษฎรที่สืบเนื่องมาจากปัญหาฝนแล้ง ทำให้สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ต้องดำเนินการจัดวางมาตรการเพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าว คือ

1กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.4/5. เข้ายากหมากแพงแลห้ามจำหน่ายเข้าไม้ให้ออกจากหัวเมืองในมณฑลนครราชสีมา. ที่ 554/4577 ลงวันที่ 26 สิงหาคม ร.ศ. 130. (พ.ศ. 2454).

2กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.4/5. เรื่องเดิม. ที่ 576/5952 ลงวันที่ 18 ตุลาคม ร.ศ. 130. (พ.ศ. 2454).

- 1) ดำเนินการเบิกเงินจากคลังมณฑล จำนวน 6,000 บาท ซื้อข้าวเปลือก แจกให้แก่ราษฎรในจังหวัดนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ที่ประสบกับความอดอยาก¹
- 2) ขอความร่วมมือจากพ่อค้าไทย และเงินให้ร่วมกันบริจาคเงินและข้าวเปลือก เพื่อส่งไปช่วยเหลือราษฎรที่อดอยาก ซึ่งได้รับบริจาคเงินทั้งสิ้น 1,602 บาท 50 สตางค์ และได้ข้าวเปลือกจำนวน 1,021 สัด²
- 3) ประกาศห้ามพ่อค้านำข้าวจากมณฑลนครราชสีมาออกไปขายที่อื่น เพราะจะทำให้ราษฎรหาซื้อข้าวรับประทานได้ยากยิ่งขึ้น³

เมื่อสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ห้ามไม่ให้พ่อค้านำข้าวเปลือก และข้าวสาร ซึ่งถือได้ว่าเป็นสินค้าหลักชนิดหนึ่งของมณฑลนครราชสีมาออกไปจำหน่ายที่กรุงเทพฯ และที่จังหวัดอื่น ๆ นอกเขตมณฑลนครราชสีมาแล้วก็ทำให้พ่อค้าขาดรายได้ไปเป็นจำนวนมาก อีกทั้งสภาพภาวะฝนแล้งในครั้งนี้ทำให้ราษฎรไม่มีกสิกรรมที่จะซื้อสินค้าอื่น ๆ มาใช้ในการอุปโภค และบริโภคทำให้การค้าซบเซา สินค้าขายไม่ออก รัฐบาลก็ขาดรายได้จากการเก็บภาษีอากรไปด้วย ถือได้ว่าเป็นช่วงที่มณฑลนครราชสีมาประสบกับปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำมากเลยทีเดียว

สภาพภาวะเศรษฐกิจตกต่ำในมณฑลนครราชสีมา เริ่มดีขึ้นเมื่อราษฎรสามารถที่จะทานาได้ตามปกติ ใน พ.ศ. 2455⁴ พ่อค้าสามารถที่จะส่งข้าวไปขายยังกรุงเทพฯ และ เมืองอื่น ๆ

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.4/5. เข้ายากมากแพงแลห้ามจำหน่ายเข้าไม้ให้ออกจากหัวเมืองในมณฑลนครราชสีมา. ที่ 585/6154 ลงวันที่ 25 ตุลาคม ร.ศ. 130. (พ.ศ. 2454).

²กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.4/5. เรื่องเดิม. ที่ 536/7834 ลงวันที่ 21 พฤศจิกายน ร.ศ. 131. (พ.ศ. 2455).

³กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.4/5. เรื่องเดิม. ที่ 234/2884 ลงวันที่ 2 กรกฎาคม ร.ศ. 131. (พ.ศ. 2455).

⁴กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.4.5. เข้ายากมากแพงแลห้ามจำหน่ายเข้าไม้ให้ออกจากหัวเมืองในมณฑลนครราชสีมา. ที่ 536/7834 ลงวันที่ 2 พฤศจิกายน ร.ศ. 131. (พ.ศ. 2455).

เมื่อราษฎรทำนาได้ผลขายผลผลิตได้ก็มีกำลังทรัพย์ที่จะซื้อสินค้าสำหรับบริโภค และอุปโภคได้ ทำให้สภาวะเศรษฐกิจของมณฑลนครราชสีมาดีขึ้นมาเป็นลำดับ

4.2 ปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำ และการแก้ไขในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ใน พ.ศ. 2468 ประเทศไทยประสบกับภาวะเศรษฐกิจตกต่ำเงินรายได้ของประเทศไม่เพียงพอกับรายจ่าย พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงดำริในการแก้ไขปัญหาดังกล่าวโดยปรับปรุงระบบราชการส่วนต่าง ๆ ขึ้นใหม่ พร้อมกับลดจำนวนข้าราชการให้น้อยลง ให้มีความสอดคล้องกับเงินรายได้แผ่นดิน และเพื่อประหยัดรายจ่ายของรัฐบาล

โดยได้เชิญอุปราชภาค และสมุหเทศาภิบาลมณฑลต่าง ๆ เมื่อวันที่ 18 มีนาคม พ.ศ. 2468 ซึ่งมีผลการประชุมพอสรุปได้ดังต่อไปนี้¹

- 1) ให้ยุบตำแหน่งปลัดมณฑลทั้งหมด และตำแหน่งปลัดจังหวัดบางแห่ง
- 2) ให้คัดเลือกข้าราชการที่จำเป็นต้องปลดออกไปโดยให้เงินทุนสำหรับเลี้ยงชีพ

โดยให้อุปราชภาค และสมุหเทศาภิบาลมณฑลร่วมกันพิจารณา ให้คงเหลือไว้เฉพาะข้าราชการที่สามารถปฏิบัติราชการได้เต็มที่ และ เป็นผู้ที่มีความดีเท่านั้น

จากการพิจารณาปลดข้าราชการ เพื่อเป็นการตัดทอนรายจ่ายของรัฐบาลในครั้งนี้ มีข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ซึ่ง เป็นผู้ที่ย่นความสามารถ และมีอายุราชการมาก ถูกปลดจากราชการเพื่อรับเบี้ยบำนาญชุดแรกจำนวน 44 คน² รวมถึงอำมาตย์โทพระยานครภักดี ผู้ว่าราชการจังหวัดบุรีรัมย์ ซึ่งถูกปลดจากราชการด้วยเหตุผลอายุราชการมากเข้าเขตรับเบี้ยบำนาญ³

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.1/19. รายงานการประชุมอุปราชเทศาภิบาล ปีที่ 31. ลงวันที่ 18 มีนาคม 2468.

²กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.3/1. เรื่อง ตั้ง ย้ายตำแหน่งข้าราชการกระทรวงมหาดไทย. สำนักราชราชหัตถเลขที่ 17/225 ลงวันที่ 23 มีนาคม 2468.

³กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.3/1. เรื่องเดิม. ที่ 47/11968 ลงวันที่ 20 มีนาคม 2468.

ซึ่งก่อนหน้านี้ไม่เคยมีราชการขึ้นผู้ใหญ่ที่ถูกปลดจากราชการเนื่องจากอายุราชการมาก นอก
เสียจากข้าราชการจะลาออกเอง แต่ที่ต้องถูกรัฐบาลปลดก็เพราะว่า เมื่อข้าราชการรับราชการ
เงินเดือนก็มาก หากปลดข้าราชการขึ้นผู้ใหญ่ไปแล้วก็จะทำให้รัฐบาลสามารถลดรายจ่ายไปได้
ส่วนหนึ่ง

พ.ศ. 2469 รัฐบาลก็ได้จัดระบบบริหารราชการอีกครั้งหนึ่ง โดยการยุบเลิกคลัง
มณฑลเพราะ ไปเข้าชื้อกับคลังจังหวัดที่ได้ปฏิบัติงานอยู่ในจังหวัดต่าง ๆ นั้นแล้ว เป็นเหตุให้
รัฐบาลต้องเสียค่าใช้จ่ายเพิ่มขึ้น ดังพระบรมราชโองการฯ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้า
เจ้าอยู่หัว ความตอนหนึ่งว่า "...การกำกับตรวจตรา และรักษาพระราชทรัพย์ตามหัวเมือง
ต่าง ๆ ...สมควรจะจัดการแก้ไขเสียใหม่ให้เป็นการสะดวกแก่การงาน ซึ่งจะ ได้ตัดครอนรายจ่าย
พระราชทรัพย์ให้น้อยลง..."¹

ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นถึงการลดความซ้ำซ้อนของงานต่าง ๆ ที่ทำให้รัฐบาลต้องมี
รายจ่ายเพิ่มขึ้น เมื่อจัดระบบงานใหม่ยุบเลิกหน่วยงานที่ซ้ำซ้อนกับงานเดิมที่มีอยู่แล้ว ก็ทำให้
รัฐบาลสามารถที่จะประหยัดรายจ่ายได้ได้เป็นจำนวนมาก จึงทำให้ตำแหน่ง และการงานต่าง ๆ
ได้เข้าสู่ดุลยภาพ²

เมื่อเหตุการณ์เศรษฐกิจตกต่ำของประเทศไทยยังไม่ดีขึ้น รัฐบาลจึงได้ประกาศยุบเลิก
มณฑลปัตตานี มณฑลจันทบุรี มณฑลนครไชยศรี มณฑลนครสวรรค์ และยุบเลิกจังหวัดอีก 9
จังหวัด "เพื่อเป็นการประหยัดรายจ่ายของรัฐบาลเนื่องจากการเงินแผ่นดินตกต่ำ"³ ทั้งที่
เมื่อ พ.ศ. 2468 ได้มีการยุบเลิกมณฑลร้อยเอ็ด และมณฑลอุบลราชธานี แล้วให้จังหวัด

1กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 ค.2/7. ประกาศยุบเลิกมณฑล.

2กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.4.3/1. เรื่อง ปันแขวงปกครองและ
ยุบย้ายที่ว่าการต่าง ๆ. ที่ 2/98 ลงวันที่ 5 เมษายน 2470.

3กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 ศธ.1/294. เรื่อง กระทรวงมหาดไทยสั่ง
ประกาศยุบมณฑลกับจังหวัด. ที่ 46/11606 ลงวันที่ 15 กุมภาพันธ์ 2474.

ต่าง ๆ ในมณฑลทั้งสองอยู่ในความปกครองของมณฑลนครราชสีมา มาแล้วครั้งหนึ่ง ก็เนื่องจากเศรษฐกิจของประเทศตกต่ำนี้เอง แสดงให้เห็นถึงประเทศไทยต้องประสบกับปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำติดต่อกันเป็นเวลาหลายปี

สำหรับมณฑลนครราชสีมา นั้น ก็ได้รับผลกระทบจากปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำของประเทศ คือ ผู้ว่าราชการจังหวัดบุรีรัมย์ ถูกปลดออกจากราชการเพราะรับราชการมานาน และข้าหลวงคลังมณฑลนครราชสีมาถูกยกเลิกตำแหน่ง เพราะทำงานขัดข้องกับคลังจังหวัด การที่ข้าราชการขึ้นผู้ใหญ่ของมณฑลนครราชสีมาถูกปลดจากตำแหน่งในครั้งนั้น ก็เพราะรัฐบาลไม่มีเงินเดือนที่จะจ่ายให้ต่อไปหรือที่เรียกว่า ข้าราชการถูกดลยสภาพตัวเอง

ในภาพรวมแล้วมณฑลนครราชสีมาได้รับผลกระทบจากปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำมาเพียงครั้งเดียว คือ เมื่อ พ.ศ. 2454 ซึ่งเกิดภาวะฝนแล้ง และข้าหายากแพงในมณฑลนครราชสีมา ซึ่งในครั้งนั้นพ่อค้าถูกสั่งห้ามไม่ให้ขนข้าวออกจากมณฑลนครราชสีมาขายข้างนอก ราษฎรไม่มีเงินซื้อสินค้าทำให้สินค้าขายไม่ออก รัฐบาลก็ขาดรายได้จากการเก็บภาษีอากรสินค้าชนิดต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัฐบาลได้สร้างทางรถไฟที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนืออีก 2 เส้นทางโดยมีจังหวัดนครราชสีมาเป็นชุมทางรถไฟ ทำให้พ่อค้าจากจังหวัดต่าง ๆ นำสินค้าไปขาย และซื้อสินค้าที่มณฑลนครราชสีมาได้สะดวกขึ้น ราษฎรในมณฑลนครราชสีมาสามารถที่จะนำสินค้าต่าง ๆ มาขายได้โดยสะดวก ราษฎรจึงมีรายได้เพิ่มขึ้น การค้าขายที่มณฑลนครราชสีมาก็มีความเจริญขึ้นเป็นลำดับดังที่ได้กล่าวไว้แล้วในตอนเบื้องต้น

การแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำของมณฑลนครราชสีมาที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ รัฐบาลได้ส่งเสริมให้ราษฎรในมณฑลนครราชสีมาทอผ้าไหม โดยให้สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมาได้ทำการชักชวนราษฎรให้ทำการทอผ้าไหมส่งไปขายที่กรุงเทพฯ ซึ่งในขั้นแรก รัฐบาลจะรับซื้อผ้าไหมจากราษฎรโดยให้ราคาเท่ากับที่ราษฎรขายอยู่ในท้องถิ่น พร้อมกับส่งเสริมให้มีการประกวดผ้าไหม เพื่อเป็นแรงจูงใจให้ราษฎรสนใจที่จะทอผ้าไหม และให้ราษฎร

และข้าราชการทั่วไปได้ซื้อผ้าไหมในราคาที่ไม่แพงจนเกินไปนัก¹

นับได้ว่าเป็นการแก้ไขปัญหานี้เรื่อง เศรษฐกิจของรัฐบาลที่ถูกต้อง เพราะ เมื่อราษฎรมีรายได้เพิ่มขึ้นแล้ว ก็มีการลงทุนที่จะซื้อสินค้าสำหรับบริโภคและอุปโภค เมื่อมีการซื้อขายสินค้ากันมากรัฐบาลก็ยอมที่จะ เก็บภาษีซึ่งเป็นรายได้ในการนำใบบริหารราชการ และบำรุงประเทศมากขึ้นด้วย

4.3 การเก็บภาษีอากรในมณฑลนครราชสีมา การเก็บภาษีอากรในมณฑลนครราชสีมา นั้น เริ่มมีการจัดเก็บเป็นระบบตั้งแต่สมัยที่ปรับปรุงการปกครอง เป็นแบบมณฑลเทศาภิบาลใหม่ ๆ ตั้งแต่ พ.ศ. 2436 เป็นต้นมา จากการเก็บภาษีเป็นระบบนี้เองทำให้รัฐบาลมีรายได้เพิ่มมากขึ้น

นอกเหนือจากการเก็บภาษีสินค้าชนิดต่าง ๆ แล้วที่มณฑลนครราชสีมายังมีการกำหนด เก็บภาษีรถม้า และ เกวียนที่จะ เข้าไปส่งสินค้า หรือรับ ส่งผู้โดยสารในเขตสุขาภิบาลตำบล ในเมือง และสุขาภิบาลโพธิ์กลาง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา ตั้งแต่เดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2458 เป็นต้นไป โดยกำหนดอัตราภาษีดังนี้²

- 1) รถม้าคู่สำหรับคนโดยสาร หรือบรรทุกของ เก็บคันละ 10 บาทต่อปี
- 2) รถม้าเดี่ยวสำหรับคนโดยสารหรือบรรทุกของ เก็บคันละ 8 บาทต่อปี
- 3) เกวียนเก็บเล่มละ 2 บาทต่อปี

ที่สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ได้กำหนดอัตราภาษีรถ และ เกวียนนี้ เพราะว่าเมื่อมีการจัดตั้งสุขาภิบาลตำบลในเมือง และสุขาภิบาลตำบลโพธิ์กลาง ที่อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมาแล้ว การค้าขายได้เจริญขึ้นมาก ราษฎรและพ่อค้าได้เข้าไปตั้งภูมิลำเนา อยู่ในเขตสุขาภิบาลเป็นจำนวนมาก พร้อมกับได้รับประโยชน์จากการจัดตั้งสุขาภิบาลของรัฐบาล

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.1. เรื่อง จะบำรุงการทอผ้าไหมใน
ประเทศไทย.

²กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.2/19. ประกาศเก็บเงินภาษีรถและ
เกวียนในเมืองนครราชสีมา. 2458.

อย่างเต็มที่ ท้าให้มีรถ และเกวียนเข้าไปขนส่งสินค้า และรับ ส่งผู้โดยสารในเขตสุขาภิบาล เป็นจำนวนมาก ท้าให้ถนนในเขตสุขาภิบาลชำรุดอย่างรวดเร็ว¹ ทางมณฑลนครราชสีมาจึงจำเป็นต้องเก็บภาษีดังกล่าวเพื่อเอาไว้ซ่อมแซมถนน และหากมีเงินเหลือจากการซ่อมแซมถนนแล้ว ก็จะได้นำไปพัฒนา และปรับปรุงกิจการด้านอื่น ๆ ของมณฑลนครราชสีมาต่อไป

การที่สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ได้จัดเก็บภาษีรถ และเกวียน นับว่าเป็นผลดีต่อรัฐบาลมาก เพราะ เป็นการประหยัดรายจ่ายของรัฐบาลที่ไม่ต้องนำเงินงบประมาณของแผ่นดินมาจ่ายเป็นค่าซ่อมแซมถนน และหากมีเงินเหลือจ่ายแล้ว ทางมณฑลนครราชสีมาจะนำไปใช้ในการพัฒนาด้านอื่น ๆ ของมณฑลอีกด้วย ซึ่งเป็นการประหยัดงบประมาณของรัฐบาลได้มาก

นอกจากนี้ สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ยังได้ดำเนินการเก็บภาษีโรงเรือนในเขตสุขาภิบาลทั้งสองแห่งอีกด้วย โดยเก็บได้ถึงปีละ 6,685 บาท² และ ใน พ.ศ. 2460 สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ก็ได้ทำการปรับอัตราภาษีโรงเรือนให้สูงขึ้นเพราะต้องการให้มีเงินรายได้จากการเก็บภาษีโรงเรือนไปพัฒนามณฑลนครราชสีมาเพิ่มมากขึ้น

พ.ศ. 2464 รัฐบาลได้ประกาศเปลี่ยนแปลงประเภทไม้ ขนาด อัตราค่าภาคหลวง และเพิ่มเติมชนิดของ ไม้หวงห้ามในมณฑลนครราชสีมา เนื่องจากอัตราค่าภาคหลวงที่เก็บมาเมื่อก่อนนั้นไม่เหมาะสมกับราคาไม้ในท้องตลาด และรัฐบาลก็ต้องการที่จะเก็บภาษีประเภทต่าง ๆ ให้เพิ่มมากขึ้น เพื่อให้รายได้ของรัฐบาลเพียงพอกับที่จะใช้บริหารราชการ และพัฒนาประเทศ สำหรับอัตราค่าภาคหลวงไม้ในมณฑลนครราชสีมา มีดังนี้³

¹กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.2/18. ภาษีรถ และ เกวียนที่เดินไปมาในเขตกรมสุขาภิบาล. สำเนาที่ 81/7536 ลงวันที่ 26 พฤศจิกายน 2458.

²กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.12.2/5. สุขาภิบาลตำบลโพนกลางและตำบลในเมือง เมืองนครราชสีมา. สำเนาที่ 78/696 ลงวันที่ 10 ธันวาคม 2458.

³กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.14/3. ประกาศ พ.ร.บ.ว่าด้วยการรักษาป่าไม้ และ เรื่องอัตราค่าภาคหลวง. ที่ 308/4346 ลงวันที่ 18 มกราคม 2464.

- 1) ไม้สี่เหลี่ยม ต้นสูง 150 เซนติเมตร เดิมไม่เคยเก็บภาษี อัตราใหม่ เก็บต้นละ 100 บาท เปลือกสี่เหลี่ยมเก็บร้อยละ 10
- 2) ไม้เตาเรือเดิมเก็บภาษีต้นละ 150 บาท อัตราใหม่เก็บลูกบาศก์เมตรละ 2 บาท
- 3) ไม้โคมก้น เดิมไม่เก็บภาษี อัตราใหม่เก็บต้นละ 100 บาท

การที่รัฐบาลได้เพิ่มภาษีกำหนดหลวงไม้ชนิดต่าง ๆ ในมณฑลนครราชสีมา ก็เพราะต้องการเงินไปปรับปรุงประเทศเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะในช่วงเวลาดังกล่าวรัฐบาลกำลังอยู่ในระหว่างการวางแผนสร้างทางรถไฟสายต่าง ๆ ทั่วประเทศ จึงมีความจำเป็นที่จะต้อง มีเงินงบประมาณไปใช้จ่ายในการบริหารงานมากขึ้น

ในยุคเศรษฐกิจของประเทศไทยตกต่ำ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2468 เป็นต้นมา รัฐบาลได้พยายามตรึงอัตราการเก็บภาษีประเภทต่าง ๆ ไว้คงเดิม ยังไม่มีนโยบายที่จะขึ้นภาษีต่าง ๆ ภายในประเทศ เพราะเกรงว่าหากรัฐบาลกำหนดอัตราการเก็บภาษีเพิ่มมากขึ้นกว่าเดิมแล้ว จะเกิดผลเสียต่อการค้าของประเทศไทยเอง เมื่อสินค้าต่าง ๆ ขึ้นราคา ต้นทุนในการผลิต ชาวไทยก็จะแพงตามไปด้วย ซึ่งจะมีผลทำให้ราคาข้าวของประเทศไทยสูงกว่าต่างประเทศ กระทั่งไม่มีประเทศไหนรับซื้อข้าวจากประเทศไทย จะทำให้สภาพทางการเงินของประเทศไทยมีความทรุดโทรมมากยิ่งขึ้น¹

การดำเนินนโยบายไม้เก็บภาษีต่าง ๆ เพิ่มขึ้นในช่วงเวลาที่เศรษฐกิจของประเทศไทยกำลังตกต่ำของรัฐบาลไทยนั้น จะทำให้การค้าค่อย ๆ มีความคล่องตัวมากขึ้น ซึ่งจะเป็นผลทำให้เศรษฐกิจของประเทศกระเตื้องขึ้นมาเป็นลำดับด้วย

สรุปได้ว่า การปกครองมณฑลนครราชสีมา ระหว่าง พ.ศ. 2453 - 2476 อาจจะถือได้ว่ารัฐบาลได้ดำเนินการปรับปรุงระบบการบริหารราชการให้มีความเหมาะสมตามสภาพการณ์ นอกจากนี้รัฐบาลยังได้ดำเนินการปรับปรุงในด้านต่าง ๆ ควบคู่กันไปเช่น

¹กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 7 ค.15.3/1, ฐานะการเงิน และตัดทอนงบประมาณให้เข้าสู่ดุลยภาพ, 2469.

ด้านการปกครอง ด้านการเมือง ด้านการศึกษา เป็นต้น เพื่อให้ราษฎรมีความเป็นอยู่ที่ดี
ยิ่งขึ้น พร้อมทั้งได้ดำเนินการแก้ไขปัญหาด่าง ๆ เพื่อเป็นการช่วยเหลือราษฎร เช่น เมื่อ
เกิดปัญหาภัยแล้ง เกิดขึ้นในมณฑลนครราชสีมา รัฐบาลก็ดำเนินการแก้ไขและให้การช่วยเหลือ
ราษฎรทันที ทำให้ราษฎรมีความเชื่อมั่นและศรัทธาในการบริหารราชการและการปกครองของ
รัฐบาลมากยิ่งขึ้น ราษฎรในมณฑลนครราชสีมาจึงให้ความร่วมมือกับรัฐบาลด้วยดี กระทั่ง
รัฐบาลยกเลิกการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล เมื่อ พ.ศ. 2476

บทสรุป

ดินแดนที่เป็นที่ตั้งจังหวัดนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ แต่ดั้งเดิมนั้นจะเป็นที่อยู่อาศัยของราษฎรหลายเชื้อชาติ เช่น กลุ่มราษฎรที่มีเชื้อชาติไทย ที่เรียกตนเองว่า "ไทยโคราช" อาศัยอยู่ที่เมืองนครราชสีมาเป็นส่วนใหญ่ กลุ่มคนที่มีเชื้อชาติลาวสายเวียงจันทน์ ส่วนใหญ่ที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ที่เมืองชัยภูมิ และกลุ่มคนที่มีเชื้อชาติเขมร ส่วนใหญ่ที่อาศัยอยู่ในเขตเมืองบุรีรัมย์

กลุ่มคนที่มีความแตกต่างทางด้านเชื้อชาตินี้ จะมีภาษาถิ่น ขนบธรรมเนียมประเพณี และวัฒนธรรมที่แตกต่างกันไป การดำเนินชีวิตของราษฎรเหล่านี้ ก่อนที่จะมีการปรับปรุงการปกครองให้เป็นแบบมณฑลเทศาภิบาลนั้น จะเป็นไปในลักษณะของการลืบทอดประเพณีและวัฒนธรรมทางเชื้อชาติของตนเอง ยังไม่มีสิ่งที่จะทำให้ราษฎรเหล่านี้มีความเป็นคนไทยและศรัทธาการปกครองของรัฐบาลไทยอย่างจริงจัง

การดำเนินการปกครองของรัฐบาลที่มีต่อเมืองเหล่านี้ ก็จะทำให้เจ้าเมืองและกรมการเมืองซึ่งเป็นคนในท้องถิ่นได้จัดการการในเมืองที่ตนเองรับผิดชอบ เจ้าเมืองและกรมการเมืองจะมีหน้าที่เก็บส่วยจากราษฎรส่งมาให้รัฐบาลปีละ 1 ครั้ง ซึ่งถือได้ว่าเป็นสิ่งเดียวที่แสดงถึงความผูกพันระหว่างหัวเมืองกับรัฐบาล เพราะรัฐบาลไม่ได้จัดส่งข้าราชการจากส่วนกลางไปบริหารราชการในเมืองต่าง ๆ ในบริเวณนี้เลย เพียงแต่ให้เจ้าเมืองนครราชสีมาคอยปกครองควบคุม ดูแลเมืองชัยภูมิ บุรีรัมย์ และหัวเมืองขึ้นต่าง ๆ เท่านั้น จึงเท่ากับว่าก่อนที่จะมีการปรับปรุงการปกครองให้เป็นมณฑลเทศาภิบาลนั้น รัฐบาลกับราษฎรในเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิ และบุรีรัมย์ไม่มีความใกล้ชิดกันเลย

ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งถือว่าเป็นยุคของการปรับปรุงประเทศให้ก้าวเข้าไปสู่ยุคใหม่ เยี่ยงอารยประเทศที่ดำเนินการมาก่อนหน้านี้แล้ว พระองค์ทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีการปรับปรุงรูปแบบการปกครองบริเวณเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิ และบุรีรัมย์ ตั้งแต่ พ.ศ. 2433 เป็นต้นมา เพื่อให้การปกครองมีความเหมาะสมและรัดกุมมากยิ่งขึ้น เนื่องจากเป็นยุคที่ประเทศมหาอำนาจตะวันตกกำลังขยายอิทธิพลทางการเมืองและการทหารเข้ามาในภูมิภาคนี้

ดังนั้น การปรับปรุงการปกครองเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ ให้เป็นมณฑลเทศาภิบาล ที่เรียกว่ามณฑลนครราชสีมา ตั้งแต่ พ.ศ. 2436 และดำเนินการปรับปรุงมณฑลเทศาภิบาลได้สำเร็จ ใน พ.ศ. 2437 จึงเป็นการดำเนินการที่ทันกับสถานการณ์ทางการเมืองที่กำลังเปลี่ยนแปลงไป เพราะฝรั่งเศสได้เข้าปกครองลาวทั้งประเทศ และปกครองลาวกับเขมรบางส่วนแล้ว หากรัฐบาลไทยยังไม่ดำเนินการปรับปรุงการปกครองและปรับปรุงทางด้านต่าง ๆ ในภูมิภาคนี้มีความเจริญเพิ่มมากขึ้นแล้ว ราษฎรที่มีเชื้อชาติลาว และเชื้อชาติเขมรอาจจะสมัครเข้าไปเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสก็ได้

รัฐบาลได้พยายามแก้ไขปัญหาดัง ๆ ที่เกิดขึ้นในมณฑลนครราชสีมา ควบคู่ไปกับการปรับปรุงการปกครอง การเมือง การศาล การศึกษา การคมนาคม การทหารและการค้า ในมณฑลนครราชสีมาอยู่ตลอดเวลา เพื่อให้ราษฎรมีความศรัทธารัฐบาลไทยและมีความคิดว่าพวกตนเป็นคนไทย เพื่อเป็นการลดจุดอ่อนของรัฐบาลและปิดกั้นช่องทางที่ฝรั่งเศสจะหาโอกาสอ้างสิทธิ์ต่าง ๆ เข้ามาคุกคามอธิปไตยของไทยในภูมิภาคส่วนนี้ได้

การปกครองมณฑลนครราชสีมาในรูปแบบมณฑลเทศาภิบาล รัฐบาลได้ตระหนักดีว่าดินแดนส่วนนี้เจ้าเมืองและกรมการเมืองเคยมีอำนาจและผลประโยชน์มาก่อน รัฐบาลจึงต้องกำหนดนโยบายในการส่งข้าราชการจากส่วนกลาง เข้าไปดำเนินการปกครองและบริหารราชการในมณฑลนครราชสีมา เพื่อเป็นการลดอำนาจของข้าราชการในท้องถิ่นลงและไม่ให้ข้าราชการในท้องถิ่นมีอำนาจและอิทธิพลเหนือราษฎรในดินแดนส่วนนี้อีกต่อไป

จากการที่รัฐบาลได้ส่งข้าราชการจากส่วนกลางไปปกครองและบริหารราชการในมณฑลนครราชสีมา พร้อมทั้งกำหนดค่าธรรมเนียมต่าง ๆ ที่ราษฎรจะต้องเสียให้แก่รัฐบาลในการมาติดต่อราชการอย่างชัดเจน ในระยะแรกของการปรับปรุงนั้นข้าราชการในท้องถิ่นไม่พอใจรัฐบาล เพราะทำให้พวกเขาขาดรายได้ที่เคยได้รับจากการแสวงหาผลประโยชน์จากราษฎร จึงไม่ค่อยให้ความร่วมมือกับข้าราชการที่รัฐบาลส่งไปจากส่วนกลาง ต่อมารัฐบาลได้ส่งข้าราชการจากส่วนกลาง เข้าไปบริหารราชการในมณฑลนครราชสีมาเป็นจำนวนมากขึ้น ทำให้ข้าราชการในท้องถิ่นแทบที่จะหมดบทบาทในการบริหารราชการโดยสิ้นเชิง ดังนั้นตลอดระยะเวลา 40 ปีของการปกครองมณฑลนครราชสีมาในรูปแบบมณฑลเทศาภิบาล คือ ระหว่าง พ.ศ. 2436 - 2476 จึงไม่มีปัญหาที่กระทบกระทั่งกันระหว่างรัฐบาลกับราษฎรหรือข้าราชการในท้องถิ่นที่รุนแรงหรือเห็นเหตุการณั้ลุกลามใหญ่โตขึ้นเลย จะมีเพียงปัญหาเล็กน้อยที่รัฐบาลสามารถที่จะควบคุมสถานการณ์เอาไว้ได้

ลักษณะเด่นของการดำเนินการปกครองมณฑลนครราชสีมา ระหว่าง พ.ศ. 2436 - 2476 มีดังนี้

ประการแรก ลักษณะการดำเนินการปกครองของมณฑลนครราชสีมาได้มีการปรับปรุงพร้อม ๆ กัน ทั้งทางด้านการปกครอง การศาล การศึกษา การคมนาคม การค้า การรักษาความสงบเรียบร้อย ซึ่งถือได้ว่าเป็นการปรับปรุงคุณภาพชีวิตของราษฎรในมณฑลนครราชสีมาที่มีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นกว่าเดิม สามารถที่จะทำมาหาเลี้ยงชีพอย่างมีความสุข มีความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน ราษฎรมีความศรัทธารัฐบาลและให้ความร่วมมือกับรัฐบาลในการปรับปรุงการศึกษาและด้านอื่น ๆ ตลอดมา

ประการที่สอง ราษฎรให้ความร่วมมือกับข้าราชการและรัฐบาลเป็นอย่างดี ภายหลังจากที่รัฐบาลได้แก้ไขปัญหาในเรื่องโจรผู้ร้ายให้หมดไป เมื่อราษฎรมีความรู้สึกว่ายู่ภายใต้การปกครองของรัฐบาลไทยก็มีความสุขอยู่แล้ว จึงไม่สนใจในการโฆษณาชวนเชื่อของฝรั่งเศสที่ปลุกปั่นยุยงให้ราษฎรไปเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศส ดังจะเห็นได้ว่าราษฎรในมณฑลนครราชสีมาไม่เคยมีปฏิกริยาที่จะต่อต้านรัฐบาลในเรื่องของการที่จะแยกตัวเป็นอิสระหรือเรื่องอื่น ๆ ให้เกิดเหตุการณ์จลาจลเหมือนมณฑลอื่น ๆ เลย กลับเป็นกำลังสำคัญของรัฐบาลในการที่จะร่วมป้องกันและปราบปรามจลาจลหรือเหตุการณ์ร้ายในมณฑลอื่น ๆ หลายครั้ง เช่น กรณีการปราบกบฏผีบุญในมณฑลอีสาน เมื่อ พ.ศ. 2444 เป็นต้น

ประการที่สาม รัฐบาลได้ปรับปรุงการคมนาคมภายในมณฑลนครราชสีมา ทำให้การเดินทางติดต่อกันและการขนส่งสินค้าสะดวกขึ้นกว่าเดิม สามารถที่จะเดินทางติดต่อกันระหว่างเมืองต่าง ๆ ในมณฑลนครราชสีมา กับมณฑลอื่น ๆ แม้กระทั่งกับกรุงเทพมหานคร ได้โดยสะดวกทั้งทางรถไฟ ทางเกวียนที่ได้รับการปรับปรุงให้ดียิ่งขึ้น รวมไปถึงการคมนาคมทางน้ำที่อาศัยแม่น้ำมูลเป็นเส้นทาง การเดินทางระหว่างเมืองนครราชสีมาไปยังบุรีรัมย์ จนถึงอุบลราชธานีก็สะดวกสบาย มีเรือกลไฟและเรือชนิดต่าง ๆ คอยบริการรับส่งผู้โดยสารและขนส่งสินค้า จากการปรับปรุงเส้นทางคมนาคมของรัฐบาลนี้เอง เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้มณฑลนครราชสีมา เป็นศูนย์กลางของการปกครอง การเมือง และการค้าที่สำคัญของภาคตะวันออกเฉียงเหนือโดยปริยาย

ประการที่สี่ รัฐบาลได้ปรับปรุงการศึกษาภายในมณฑลนครราชสีมา ให้ดียิ่งขึ้น มีการขยายการศึกษาให้กว้างขวาง โดยการปรับปรุงหลักสูตรให้ราษฎรที่มีเชื้อชาติไทย ลาว หรือ

เขมร ได้เรียนเนื้อหาวิชาอย่างเดียวกัน โดยใช้ภาษาไทยเป็นสื่อกลางในการจัดการเรียนการสอน มีการตั้งโรงเรียนในเมืองต่าง ๆ เพิ่มขึ้น เพื่อเป็นการเปิดโอกาสให้ราษฎรได้ส่งบุตรหลานเข้ามาเรียนในโรงเรียนมากขึ้น เมื่อราษฎรได้รับการศึกษาที่เป็นหลักสูตรเดียวกัน มีครูเป็นผู้สอนนักเรียนอย่างเป็นระบบเดียวกันแล้ว ก็ทำให้ราษฎรมีความรู้สึกรู้สึกความเป็นคนไทยมากขึ้น เป็นการลดความแตกต่างทางเชื้อชาติของราษฎรในมณฑลนครราชสีมาที่มีทั้ง "ไทยโคราช" "ลาว" และ "เขมร" ลง จะมีแต่ความเป็นคนไทยด้วยกันเท่านั้น การศึกษาจึงเป็นส่วนสำคัญที่ลดเงื่อนไขทางการเมือง การปกครองของราษฎรที่จะมีต่อรัฐบาลลงไปได้มาก

จากผลของการดำเนินการปรับปรุงการปกครอง การเมือง การศึกษา การคมนาคม การค้าขาย และการรักษาความสงบภายในมณฑลนครราชสีมาซึ่งที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น ทำให้ราษฎรมีความศรัทธารัฐบาล และให้ความร่วมมือกับรัฐบาลในเรื่องต่าง ๆ มากขึ้น ทำให้ภูมิภาคนี้โดยเฉพาะดินแดนในลุ่มของมณฑลนครราชสีมามีความมั่นคงทางด้านการเมือง การปกครองมาก ถึงแม้ว่าจะถูกแทรกแซงทางการเมืองจากฝรั่งเศสก็ตาม แต่ก็ไม่ได้เกิดเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่จะแสดงให้เห็นถึงความแตกแยกของราษฎรที่จะแยกดินแดนส่วนนี้ออกจากการปกครองของรัฐบาลไทย ในทางตรงกันข้ามราษฎรที่เคยสมัครเข้าไปเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศส กลับมาจงรักภักดีต่อรัฐบาลไทยอีกครั้งหนึ่ง จึงเป็นผลดีต่อรัฐบาลไทยที่ราษฎรให้ความมั่นใจและศรัทธากระทั่งถึงปัจจุบันนี้

เมื่อเปรียบเทียบกับ การปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล ระหว่างมณฑลนครราชสีมา กับมณฑลอุดร และมณฑลอิสาน ซึ่งอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือด้วยกันแล้ว พอจะสรุปได้ว่าการปกครองมณฑลนครราชสีมาประสบความสำเร็จมากกว่า เพราะสามารถที่จะพัฒนาการเมือง การปกครอง การศึกษา และด้านอื่น ๆ ได้มากกว่าสองมณฑลดังกล่าว เพราะไทยต้องเสียเมืองนครจำปาศักดิ์และมณฑลลาวพวนซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของมณฑลอิสานให้แก่ฝรั่งเศส ใน พ.ศ. 2447 เพื่อแลกกับการให้ฝรั่งเศสถอนทหารออกจากจันทบุรี แสดงให้เห็นถึงความไม่มั่นคงทางด้านการเมืองและการปกครองในดินแดนดังกล่าว ไทยจึงยอมเสียให้แก่ฝรั่งเศส และตลอดการปกครองในรูปแบบมณฑลเทศาภิบาล ราษฎรในมณฑลอุดร มีผู้รู้หนังสือเพียงร้อยละ 2 เท่านั้น แสดงให้เห็นถึงการพัฒนาทางการศึกษาเป็นไปแบบไม่เต็มที่ ในขณะที่มณฑลนครราชสีมา มีความมั่นคงทางการเมือง การปกครอง มีการพัฒนาทางการศึกษา การคมนาคม และด้านอื่น ๆ อย่างต่อเนื่อง กระทั่งมีการยกเลิกการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล ใน พ.ศ. 2476

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

1. เอกสารชั้นต้น (Primary Sources)

1.1 เอกสารที่ยังไม่ได้พิมพ์

หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 12. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1190.

_____. สมุดไทยดำ มัดที่ 169. เรื่อง ให้พระยาสุรศักดิ์มนตรี จัดการภาษีฝิ่น.
ร.ศ. 110.

ศิลปากร, กรม. เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/13. เรื่อง จัดทหารออกป้องกันโจรผู้ร้าย
ในมณฑลนครราชสีมา. ที่ 3/18 ลงวันที่ 2 กันยายน ร.ศ. 112.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/13. เรื่อง จัดทหารออกป้องกันโจรผู้ร้ายใน
มณฑลนครราชสีมา. ที่ 287/11147 ลงวันที่ 26 กันยายน ร.ศ. 112.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.15/9. เรื่อง ฝรั่งเศสเกลี้ยกล่อมราษฎรแลแจกหนังสือ
ให้แก่ราษฎร. ที่ 499/36455 ลงวันที่ 11 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 117.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.18.2/5. สำเนาหนังสือสัญญากรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส
แต่วันที่ 3 ตุลาคม ร.ศ. 112.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.1.4/1. เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็น
จัดการเปลี่ยนแปลงระบอบราชการแผ่นดิน ร.ศ.103.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.1/2. รายชื่อมณฑลและเมืองที่แบ่งการปกครอง
ร.ศ.126.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.1/19. บันทึขวงปกครองหัวเมือง. ที่ 323/3135
ลงวันที่ 29 กันยายน ร.ศ. 121.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.1/19. บันทึขวงปกครองหัวเมือง. ที่ 772/4224
ลงวันที่ 23 กรกฎาคม ร.ศ. 115.

- ตั้ง
สั่ง
เปลี่ยน
- ศิลปากร, กรม. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.3/4. เรื่อง จัดการ ข้าหลวงหัวเมืองลาว. ที่ 129/110 ลงวันที่ 11 มิถุนายน ร.ศ. 110.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.3/192. ตั้ง มร.ดิลมองเป็นข้าหลวงพิเศษมณฑล นครราชสีมา และ ม.จ.อุดม ข้าหลวงประจำเมืองเชียงใหม่ ขออนุญาตตั้งกรม การแขวงอีก 3 แขวง. ที่ 62/4148 ลงวันที่ 3 มกราคม ร.ศ. 119.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.3/195. ตั้งและย้ายข้าราชการกระทรวงมหาดไทย. ที่ 141/988 ลงวันที่ 2 พฤษภาคม ร.ศ. 120.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.3/195. ตั้งและย้ายข้าราชการในกระทรวงมหาดไทย. ที่ 25/984 ลงวันที่ 2 พฤศจิกายน ร.ศ. 120.
- ตั้ง
สั่ง
เปลี่ยน
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.3.4. เรื่อง สั่ง ข้าหลวงเมืองลาว.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/14. พระพรหมภิบาลไปตรวจราชการมณฑล นครราชสีมา. ลงวันที่ 4 กันยายน ร.ศ. 115.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/16. รายงานมณฑลนครราชสีมา. ลงวันที่ 8 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 120.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/16. รายงานมณฑลนครราชสีมา. ลงวันที่ 1 กันยายน ร.ศ. 124.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/16. รายงานมณฑลนครราชสีมา. ลงวันที่ 9 พฤษภาคม ร.ศ. 127.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/16. รายงานมณฑลนครราชสีมา. ลงวันที่ 19 พฤษภาคม ร.ศ. 127.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/17. กรมหลวงดำรงราชานุภาพไปตรวจราชการ มณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุดรอีสาน. ที่ 3529/33740 ลงวันที่ 19 ธันวาคม 2449.

- ศิลปากร, กรม. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/19. พระยาจำแลนดีไปตรวจราชการ
มณฑลนครราชสีมา. ที่ 295/11111 ลงวันที่ 11 มีนาคม ร.ศ. 124.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/21. แจ้งจำวนกองเกินทหารพลทหารในมณฑล
นครราชสีมา. (ร.ศ. 113 - 114).
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/62. ขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายสำเนา
ข้าหลวงเทศาภิบาลนครราชสีมา.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.18. เรื่อง ใบบุญตั้งลือกระทรวงมหาไถย.
สำเนาโทรเลขที่ 30 ลงวันที่ 26 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 120.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.59 ก. เรื่อง พระยากันทรสงครามข้าหลวง
บริเวณนครราชสีมาไปสืบราชการเมืองพทไธสง เรื่องคนสมัคร์เข้าในบังคับฝรั่งเศส.
ที่ 361/26406 ลงวันที่ 19 พฤศจิกายน ร.ศ. 117.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.3.1/5. ถอดข้าราชการแผนกกระทรวงมหาไถย.
110/8078 ลงวันที่ 23 มกราคม ร.ศ. 130.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.11/1. พระราชหัตถเลขาฯ รัชกาลที่ 5 ถึงกรมหมื่น
ดำรงราชานุภาพ. สำเนาที่ 143/454 ลงวันที่ 18 มกราคม ร.ศ. 114.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.12 ก/3. บอกพระพิเรนทรเทพ. จ.ศ. 1249.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.13.2/14. เรื่อง จัดการทหารมณฑลต่าง ๆ.
หนังสือลับที่ 75/1569 ลงวันที่ 27 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 115.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46 (1 - 14). มณฑลนครราชสีมา. (ร.ศ. 108 -
119) ที่ 11 ลงวันที่ 15 พฤษภาคม ร.ศ. 109.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46 (1 - 14). มณฑลนครราชสีมา. ลงวันที่ 21
เมษายน ร.ศ. 109.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46 (1 - 14). มณฑลนครราชสีมา. ลงวันที่ 27
มิถุนายน ร.ศ. 109.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46 (1 - 14). มณฑลนครราชสีมา. ที่ 3/16
ลงวันที่ 22 เมษายน ร.ศ. 110.

- ศิลปากร, กรม. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46 (1 - 14). มณฑลนครราชสีมา. ที่ 12
ลงวันที่ 4 พฤษภาคม ร.ศ. 110.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46 (1 - 14). มณฑลนครราชสีมา. ที่ 1/111
ลงวันที่ 13 เมษายน ร.ศ. 111.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/1. หนังสือราชการของมหาดไทยบอกข้าหลวง
เมืองนครราชสีมา. ลงวันที่ 21 เมษายน ร.ศ. 109.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/1. หนังสือราชการของมหาดไทยบอกข้าหลวง .
เมืองนครราชสีมา. สำเนาที่ 3/16 ลงวันที่ 22 เมษายน ร.ศ. 110.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/1. หนังสือราชการของมหาดไทย. ที่ 33
ลงวันที่ 29 สิงหาคม ร.ศ. 110.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/2. ราชการเมืองนครราชสีมา.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/4. ราชการเมืองนครราชสีมา. ลงวันที่ 24
สิงหาคม ร.ศ. 111.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/5. เรื่อง เงินรายรับในเมืองนครราชสีมาไม่มี
พอจ่าย. ที่ 25/26233 ลงวันที่ 6 มิถุนายน ร.ศ. 111.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/6. เรื่อง รายงานการจัดราชการแลก่อสร้าง
เมืองนครราชสีมา. ตราลับที่ 745/825 ลงวันที่ 24 ตุลาคม ร.ศ. 112.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/6. เรื่อง รายงานจัดราชการแลก่อสร้างเมือง
นครราชสีมา. ที่ 8/28 ลงวันที่ 22 มีนาคม ร.ศ. 114.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/6. เรื่อง รายงานการจัดราชการแลก่อสร้าง
เมืองนครราชสีมา. สำเนาที่ 33044 ลงวันที่ 25 ธันวาคม ร.ศ. 115.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/6. เรื่อง รายงานการจัดราชการแลก่อสร้าง
เมืองนครราชสีมา. สำเนาที่ 33045 ลงวันที่ 28 ธันวาคม ร.ศ. 115.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/8. เบ็ดเสร็จราชการมณฑลนครราชสีมา
พระไกรสิงหนาทหนีไปอยู่ฝั่งซ้าย. 51/12455 ลงวันที่ 22 กรกฎาคม ร.ศ. 117.

- ศิลปากร, กรม. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/9. ตราลับถึงข้าหลวงเมืองนครราชสีมา
ให้คอยสืบสวนคดีรักษาอาการกรมการเมืองเขมรต่าง ๆ. สำนักราเลIGHที่ 822/902
 ลงวันที่ 12 ธันวาคม ร.ศ. 112.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/10. รายงานจัดการต่าง ๆ ทางมณฑลนครราชสีมา.
 สำนัIGHที่ 63/2086 าลงวันที่ 30 มิถุนายน ร.ศ. 118.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/16. รายงานมณฑลนครราชสีมา. สำนัIGHวันที่
 18 พฤษภาคม ร.ศ. 127.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.2/2. เรื่อง พักสัIGHรับการศึกษาเป็นหลักสตรIGH
โรงเรียนมูลสัIGH. ร.ศ. 111.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.1. เมืองนครราชสีมา ตอบสัIGHรัก กONGหลวง
ที่ปรึกษาพล. จ.ศ. 1229.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.2. เมืองนครราชสีมา ตอบสัIGHเงินแทนทองคัIGH
เมืองไชยภูมิ เมืองภูเขIGH. จ.ศ. 1231.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.2. คัIGHตราต่าง ๆ มีไปหัIGHเมืองขึ้นกรมมหาดไทย.
 จ.ศ. 123.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.2. เมืองนครราชสีมา โปรดฯ ให้ข้าหลวงขึ้นมาสัIGHระ
ราชภูIGHตั้งสัIGHเรือนแลเร่งเงินอากรซึ่งค้างจIGHดิเสIGHกับลูกนัIGHเจIGHดิเสIGHอากรคนเก่ามาสัIGH
ณ กรุงเทพฯ. จ.ศ. 1231.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.3. คัIGHตราต่าง ๆ มีไปหัIGHเมืองขึ้นมหาดไทย.
 จ.ศ. 1232.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.5. เมืองนครราชสีมา ให้พระยานครราชสีมาสัIGHจับ
โจรผู้ร้ายมONGตONGซุIGHให้เต็มอIGHมาจIGH. จ.ศ. 1233.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.6. เมืองนครราชสีมา ตอบแทนเงินแทนทองคัIGH.
 จ.ศ. 1234.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.8. เมืองนครราชสีมา ของอIGHยทIGHนโIGHสมบัIGHคัIGHลงมIGH
ณ กรุงเทพฯ. จ.ศ. 1236.

ศิลปากร, กรม. เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.11. เมืองนครราชสีมา โปรดเกล้าฯ ให้นายแสง
มหาดเล็กรับไปกลองแร่ทองแดงเมืองจันทัก. จ.ศ. 1238.

หลวงสโมสร

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.11. เมืองนครราชสีมา ให้ หลวงพิษณุเทพ
กับตันเด็ก

ขึ้นไปทวนแผนที่ระยะทาง. จ.ศ. 1248.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.12. โปรดเกล้าฯ ให้แยกเมืองภูเขียวมาขึ้นกรุงเทพฯ.
จ.ศ. 1239.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.32. โปรดเกล้าฯ ให้พระพิเรนทรเทพเป็นข้าหลวง
ไปรักษาราชการบ้านเมืองแลให้ถอดพระยานครราชสีมาออกจากที่เจ้าเมือง.
จ.ศ. 1249.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 มท.40. เรื่อง พระพิเรนทรข้าหลวงประจำหัวเมือง
ลาวกลาง เมืองนครราชสีมา โปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ขึ้นมามีจัด
ราชการที่เมืองนครราชสีมา เมืองขึ้นกับหัวเมืองลาว. สารตราลงวันที่ 21
เมษายน ร.ศ. 110.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.2/6. ประกาศเปลี่ยนตำแหน่งข้าหลวงต่าง. ที่ 2/90
ลงวันที่ 3 เมษายน 2456.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.2/18. ภาษีรถและเกวียนที่เดินไปมาในเขตกรม
สุขาภิบาล. สำเนาที่ 81/7536 ลงวันที่ 26 พฤศจิกายน 2458.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.2/19. ประกาศเก็บเงินภาษีรถและเกวียนเมือง
นครราชสีมา. 2458.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.1/5. ถอดข้าราชการแผนกมหาดไทย. ที่ 22/1801
ลงวันที่ 29 พฤศจิกายน 2456.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.1/21. ตั้งพระยาภิรมย์สงครามเป็นปลัดทูลฉลอง
มหาดไทย พระยามหาอำมาตยาธิบดีเป็นรองเสนาบดีมหาดไทย พระยาพลพลพยุหเสนา
เป็นเทศาภิบาลนครราชสีมา. 2456.

- ศิลปากร, กรม. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.2/8. ขอพระบรมราชานุญาตตัดเขตอำเภอรัตนบุรี จากเมืองบุรีรัมย์ มณฑลนครราชสีมา ไปรวมทางมณฑลอุบลราชธานี.
ที่ 148/7056 ลงวันที่ 26 ตุลาคม ร.ศ. 131.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.2/24. ตั้งกิ่งอำเภอท่าช้างและกิ่งอำเภอจอหอ.
ที่ 228/7089 ลงวันที่ 16 ตุลาคม 2457.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.2/39. เปลี่ยนคำว่า "เมือง" เป็น "จังหวัด".
ที่ 83/7765 ลงวันที่ 3 ธันวาคม 2458.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.4.5. เข้ายากหนักแพงแลห้ามจำหน่ายเข้า
ไม่ให้ออกจากหัวเมืองในมณฑลนครราชสีมา. ที่ 554/4577 ลงวันที่ 26 สิงหาคม
ร.ศ. 130.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.4.5. เข้ายากหนักแพงแลห้ามจำหน่ายเข้า
ไม่ให้ออกจากหัวเมืองในมณฑลนครราชสีมา. ที่ 576/5952 ลงวันที่ 18 ตุลาคม
ร.ศ. 130.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.4.5. เข้ายากหนักแพงแลห้ามจำหน่ายเข้า
ไม่ให้ออกจากหัวเมืองในมณฑลนครราชสีมา. ที่ 585/6154 ลงวันที่ 25 ตุลาคม
ร.ศ. 130.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.4.5. เข้ายากหนักแพงแลห้ามจำหน่ายเข้า
ไม่ให้ออกจากหัวเมืองในมณฑลนครราชสีมา. ที่ 234/2884 ลงวันที่ 2 กรกฎาคม
ร.ศ. 131.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.4.5. เข้ายากหนักแพงแลห้ามจำหน่ายเข้า
ไม่ให้ออกจากหัวเมืองในมณฑลนครราชสีมา. ที่ 536/7834 ลงวันที่ 21 พฤศจิกายน
ร.ศ. 131.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.9. ขอพระบรมราชานุญาตยกเลิกอำเภอและลดอำเภอ
เป็นกิ่งอำเภอ. ร.ศ. 131.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.12.2/5. สุขาภิบาลตำบลโพธิ์กลางและตำบลในเมือง
เมืองนครราชสีมา. สำนวนที่ 78/696 ลงวันที่ 10 ธันวาคม 2458.

- ศิลปากร, กรม. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.14/3. ประกาศ พ.ร.บ.ว่าด้วยการรักษาป่าไม้ และเรื่องอัตราค่าภาคหลวง. ที่ 308/4341 ลงวันที่ 18 มกราคม 2464.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.1/1. รายงานการประชุมปราชและสมุหเทศาภิบาล มณฑล. ลงวันที่ 24 ธันวาคม 2462.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 7 ค.2/7. ประกาศยุบคลังมณฑล.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 7 ค.15.3/1. ฐานะการเงินและตัดทอนงบประมาณให้เข้าสู่ดุลยภาพ. 2469.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 7 พ.5.2/3. ประกาศเปิดการเดินรถไฟสายตะวันออกเฉียงเหนือ. ที่ ก.817/71 ลงวันที่ 13 กรกฎาคม 2471.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 7 พ.6/4. ประกาศเปิดการเดินรถไฟสายตะวันออกเฉียงเหนือ (โคราชีโปบล). ที่ ก.6226/73 ลงวันที่ 22 เมษายน 2473.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.1. เรื่อง จะบำรุงการทอผ้าไหมในประเทศไทย.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.1/19. รายงานการประชุมปราชเทศาภิบาล ปีที่ 31. ลงวันที่ 18 มีนาคม 2468.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.3/1. เรื่อง ตั้ง ย้ายตำแหน่งข้าราชการกระทรวงมหาดไทย. ที่ 47/11968 ลงวันที่ 20 มีนาคม 2468.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.3/1. เรื่อง ตั้ง ย้ายตำแหน่งข้าราชการกระทรวงมหาดไทย. สำนักพระราชวังตึกเลขานุการที่ 17/225 ลงวันที่ 23 มีนาคม 2468.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.4.3/1. เรื่อง บัญชีแขวงปกครองและยุบย้ายที่ว่าการต่าง ๆ. ที่ 479/11602 ลงวันที่ 25 กุมภาพันธ์ 2468.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.4.3/1. เรื่อง บัญชีแขวงปกครองและยุบย้ายที่ว่าการต่าง ๆ. ที่ 90/982 ลงวันที่ 24 มีนาคม 2468.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.4.3/1. เรื่อง บัญชีแขวงปกครองและยุบย้ายที่ว่าการต่าง ๆ. ที่ 2/98 ลงวันที่ 5 เมษายน 2470.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 7 ศ.6.1/294. เรื่อง กระทรวงมหาดไทยส่งประกาศยุบมณฑลกับจังหวัด. ที่ 46/11606 ลงวันที่ 15 กุมภาพันธ์ 2474.

1.2 เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์

- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. "ความเห็นที่จะจัดการศึกษาของกระทรวง
ธรรมการ," ใน พระราชหัตถเลขาฯ ทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับ
เรื่องประกอบ. หน้า 122 - 164. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์, 2507.
- _____. "พระราชดำริสการเปิดทางรถไฟสายนครราชสีมา," ใน รวมเรื่องเมือง
นครราชสีมา พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานอาปนกิจศพ นางบุญเหลือ พลราชบุรีรุ่ง
(นางบุญเหลือ อุเทนสุด). พระนคร : ประจักษ์วิทยา, 2511.
- _____. "พระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรม
ราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน," ใน หนังสืออ่านประกอบพื้นฐานอารยธรรม
ไทย. หน้า 100 - 150. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,
2516.
- _____. "พระราชหัตถเลขาฯ ทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6," ใน พิมพ์ในงาน
พระราชเพลิงศพ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์. หน้า 157 - 164. พระนคร :
โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, 2507.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. "รายงานสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพตรวจ
ราชการมณฑลนครราชสีมา ร.ศ. 118," ใน รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา
พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานอาปนกิจศพ นางบุญเหลือ พลราชบุรีรุ่ง (บุญเหลือ
อุเทนสุด). หน้า 166 - 169. พระนคร : ประจักษ์วิทยา, 2511.
- "ประกาศกระทรวงศึกษาธิการ ใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 ในท้องที่มณฑล
นครราชสีมา," ใน ประกาศพระราชบัญญัติพระราชกฤษฎีกาต่าง ๆ รัชกาลที่ 6.
หน้า 577 - 582. พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2467.
- "พระราชกฤษฎีกากำหนดเขตสร้างทางรถไฟหลวงต่อจากนครราชสีมาถึงอุบลราชธานี," ใน
ประกาศพระราชบัญญัติพระราชกฤษฎีกาต่าง ๆ รัชกาลที่ 6. หน้า 152 - 154.
พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2462.

2. เอกสารชั้นสอง (Secondary Sources)

- จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ, ร.ศ. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ
กับกระทรวงมหาดไทย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2506.
- ชัยภูมิ, จังหวัด. จังหวัดชัยภูมิ งานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ. พระนคร : โรงพิมพ์อุดม,
2500.
- บุรีรัมย์, จังหวัด. จังหวัดบุรีรัมย์ งานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ. พระนคร : โรงพิมพ์อุดม,
2500.
- นครราชสีมา, จังหวัด. จังหวัดนครราชสีมา งานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ. พระนคร :
โรงพิมพ์อุดม, 2500.
- ชุมพล แนวจำปา. "ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน พ.ศ.
2443 - 2468," ใน เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับ
อีสานศึกษา ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม. หน้า 1 - 38. นครราชสีมา :
โคราซอพอเชิ์การพิมพ์, 2527.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมราชา. แผนที่ข้าพเจ้ารู้จัก. กรุงเทพฯ : บัณฑิตการพิมพ์,
2526.
- _____. นิทานโบราณคดี. พิมพ์ครั้งที่ 14. นนทบุรี : เจริญอักษรการพิมพ์, 2514.
- _____. เทศาภิบาล. พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2495.
- _____. "เที่ยวตามทางรถไฟ," ใน อนุสรณ์ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ
รองอำมาตย์โทขุนสมานมธุรพจน์ (อั้งพันธ์ มธุรพจน์). หน้า 105 - 222.
ธนบุรี : โรงพิมพ์สุทธินิสารการพิมพ์, 2509.
- _____. "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ," ใน พิมพ์ในงานพระราชทาน
เพลิงศพ หลวงสกลผดุงเขตต์ (ศรีชัย ผดุงเขตต์). หน้า ม.ป.ท., 2494.
- เดช บุนนาค. การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศสยาม พ.ศ. 2435 - 2458.
แปลโดย ภรณ์ กาญจนฤดี ; พรณี นิตพรรักษ์ และ อรรถ สัตยานุรักษ์
บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2532.

ดํารว, กรม. ภูมิศาสตร์ประเทศไทย. ม.ป.ท., 2468.

เต็ม วิภาคย์พจนกิจ. ประวัติศาสตร์อีสาน. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. "พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4," ใน พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางอนงค์ เทียรฆราช. หน้า 1 - 271. กรุงเทพฯ : การพิมพ์เกื้อกูล, 2507.

ประนุช ทรัพย์สาร. "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านอีสาน," ใน เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม. หน้า 1 - 63. นครราชสีมา : โคราซออฟเซ็ทการพิมพ์, 2527.

ประเสริฐ ลีวาไนท์ และสมชาย พุ่มสะอาด. 73 จังหวัด. กรุงเทพฯ : เดือนสยาม บิคเซนเตอร์, 2529.

พวงไข่มุกข์ คุณารัตนพกษ์. ความสำคัญของเมืองนครราชสีมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453). วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521. อัดสำเนา.

ไพฑูรย์ มีกุล. การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน พ.ศ. 2436 - 2453. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2517.

การดี มหาพันธ์. การปฏิรูปการทหารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ปรินต์มานิพนธ์ กศ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2516. อัดสำเนา.

ยุติธรรม, กระทรวง. 100 ปี กระทรวงยุติธรรม. กรุงเทพฯ : เพอเพ็คทกราฟฟิคกรุ๊ป, 2535.

ลั่นจี หะวานนท์. กฎหมายการศึกษาไทย. ม.ป.ท., ม.ป.ป. อัดสำเนา.

วิทย์ พัดคันเงิน. อนุสรณ์พระประวัติสมเด็จพระยาตราพระราชานุภาพ. พระนคร : โรงพิมพ์กรมการศาสนา, 2505.

วุฒิชัย มูลศิลป์. การปฏิรูปการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2529.

- เวลลา, วอลเตอร์ เอฟ. แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ. แปลโดย นิจ ทองโสภิต, พ.อ.
 กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งกรุฟ จำกัด, 2503.
- ศิริวรรณ นัยเมือง. การปกครองมณฑลพิษณุโลกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2437 - 2453. ปริญญาโท กศ.ม. กรุงเทพฯ :
 มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2521. อัดสำเนา.
- ศิลปากร, กรม. ประวัติกระทรวงเกษตรธิการ. พระนคร : ม.ป.ท., 2484.
- _____. "เรื่อง จังหวัดต่าง ๆ ในประเทศไทย," ใน พิมพ์ในงานพระราชทาน
เพลิงศพ พระโสมภพอักษรกิจ (เล็ก สมิตะสิริ). หน้า 26 - 89. พระนคร :
 ม.ป.ท., 2491.
- ศรีวิศาลาจา, พ.อ.พระยา. ประเทศไทย 2509. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, 2509.
- ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม. "เสมออีสาน," ใน เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการที่
เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม. หน้า 1 - 36.
 นครราชสีมา : โคราชออฟเซตการพิมพ์, 2527.
- สมาจ ไพโรจน์ธีระรัชต์. บทบาทของประเทศมหาวาจาจตุรวันตในการสร้างทางรถไฟ
ของประเทศไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาท
สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 2517. อัดสำเนา.
- สนั่น เมืองวงษ์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงธนบุรี - รัตนโกสินทร์. พิมพ์ครั้งที่ 3.
 สงขลา : มงคลการพิมพ์, 2522.
- สุวิทย์ อิศาศวัต. ความสัมพันธ์ไทย - ฝรั่งเศส ร.ศ. 112 - 126 การเสียดินแดน
ฝั่งขวาแม่น้ำโขง. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แสงรุ่งการพิมพ์, 2523.

တကယ့်အခါ

ภาคผนวก ก

รายนามข้าหลวงเทศาภิบาลและสมุหเทศาภิบาล

มณฑลนครราชสีมา

(พ.ศ. 2436 - 2476)¹

1. พ.ศ. 2436 พระประสิทธิ์ศีลการ (สะอาด สิงห์เสนี) พ.ศ. 237 ได้เป็นพระยาประสิทธิ์ศีลการ เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล
2. พ.ศ. 2444 พระยากำแหงสงครามรามภักดี (กาจ สิงห์เสนี) บรรดาศักดิ์ครั้งสุดท้ายเป็นพลตรีพระยานครราชสีมา เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล
3. พ.ศ. 2450 พระยาจำเริญบดินทร์บริบาล (อวบ เปาโรหิตย์) ต่อมาเป็นพระยากำแหงสงคราม บรรดาศักดิ์ครั้งสุดท้ายเป็นพระยาราชบุณยกุล เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล
4. พ.ศ. 2456 พลตรีพระยาพลพลพยุหเสนา (นพ พหลโยธิน) ต่อมาเป็นพระยากำแหงสงคราม เป็นสมุหเทศาภิบาล
5. พ.ศ. 2466 พระยาประจักษ์ยศเดช (สะอาด ณ ป้อมเพชร) ต่อมาเป็นพระยาเพชรดา เป็นสมุหเทศาภิบาล
6. พ.ศ. 2467 พระยาเพชรปราณี (ตัน รักตะประจิตร) เป็นสมุหเทศาภิบาล
7. พ.ศ. 2468 พระยาเพชรดา (สะอาด ณ ป้อมเพชร) เป็นสมุหเทศาภิบาล

¹สมเด็จพระยาบรมราชานุภาพ. เทศาภิบาล. 2495. หน้า 219 - 221.

ประวัติย่อของผู้วิจัย

ประวัติย่อของผู้วิจัย

ชื่อ นายสมเกียรติ ชื่อสกุล ตุงคะเสร์รักษ์

เกิดวันที่ 28 เดือนตุลาคม พุทธศักราช 2497

สถานที่เกิด อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา

สถานที่อยู่ปัจจุบัน บ้านเลขที่ 22/6 หมู่ 2 ถนนรุ่งเรืองศรี ตำบลบ้านสวน
อำเภอบ้านแท่น จังหวัดชัยภูมิ 36160

ตำแหน่งหน้าที่การงานปัจจุบัน ศึกษาพิเศษ 6

สถานที่ทำงานปัจจุบัน สำนักงานการประถมศึกษาอำเภอบ้านแท่น จังหวัดชัยภูมิ
อำเภอบ้านแท่น จังหวัดชัยภูมิ 36160

ประวัติการศึกษา

พ.ศ. 2515 มัธยมศึกษาปีที่ 5 จากโรงเรียนราชสีมาวิทยาลัย

พ.ศ. 2517 บ.กศ.สูง (วิชาเอกสังคมศึกษา วิชาโทภาษาไทย)
จากวิทยาลัยครูนครราชสีมา

พ.ศ. 2522 กศ.บ. (วิชาเอกประวัติศาสตร์ วิชาโทภูมิศาสตร์)
จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม

พ.ศ. 2536 กศ.ม. (ประวัติศาสตร์) จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ประสานมิตร

การปกครองมณฑลนครราชสีมา ระหว่าง พ.ศ. 2436 - 2476

บทคัดย่อ
ของ
สมเกียรติ คงคะ เสรีรักษ์

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา

ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์

กุมภาพันธ์ 2536

ปริญญานิพนธ์มุ่งศึกษาถึงมูลเหตุ วิธีการดำเนินการ ปัดหาอุปสรรค การแก้ไขและ
ผลของการปกครองมณฑลนครราชสีมา ระหว่าง พ.ศ.-2436 - 2476

จากการศึกษาพบว่าสาเหตุที่ทำให้การจัดตั้งมณฑลนครราชสีมา ใน พ.ศ.-2436 คือ
การขยายอำนาจทางการเมืองของฝรั่งเศสและความไม่ปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินของราษฎร
ที่ถูกคุกคามจากโจรผู้ร้าย

ภายหลังการจัดตั้งมณฑลนครราชสีมาแล้ว รัฐบาลได้ส่งข้าราชการจากส่วนกลาง
ไปดำเนินการปกครองและบริหารราชการโดยตรง รวมทั้งการกำหนดหน้าที่ความรับผิดชอบ
ของข้าราชการแต่ละแผนกเอาไว้ด้วย ในระยะแรกรัฐบาลต้องประสบอุปสรรคเกี่ยวกับข้าราชการ
ที่ส่งไปจากส่วนกลางมีจำนวนไม่เพียงพอกับการปฏิบัติราชการและข้าราชการในท้องถิ่นไม่ให้ความ
ร่วมมือกับรัฐบาลเพราะต้องสูญเสียผลประโยชน์ อย่างไรก็ตามรัฐบาลก็สามารถควบคุมสถานการณ์
ต่าง ๆ ไว้ได้

รัฐบาลได้แก้ไขปัญหาด้านนี้ด้วยความรอบคอบ โดยคัดเลือกบุคลากรที่เหมาะสม
ขึ้นไปดำเนินงาน จัดส่งกองทหารไปสนับสนุนการปกครองของฝ่ายพลเรือนและประการสำคัญคือ
เร่งปรับปรุงการคมนาคม การศึกษา ควบคู่กับการจัดระเบียบแบบแผนการปกครอง โดยมุ่งสร้าง
ความเจริญแก่ท้องถิ่น การดำเนินงานจึงได้รับการสนับสนุนจากข้าราชการและราษฎรด้วยดี
ทำให้การปกครองมณฑลนครราชสีมาประสบความสำเร็จเป็นลำดับ ต่อมาเมื่อมีการเปลี่ยนแปลง
การปกครองใน พ.ศ.-2475 จึงได้มีการยกเลิกมณฑลนครราชสีมา ใน พ.ศ.-2476

THE ADMINISTRATION OF MONTHON NAKHON RATCHASIMA

B.E. 2436 - 2476

AN ABSTRACT

BY

SOMKEART TOONGKASERYRUX

Presented in the partial fulfillment of the requirements for the
Master of Education degree in History
at Srinakharinwirot University

February 1993

The thesis was mainly concerned with causes, operation, obstacles solutions and results of administrative reform of Monthon Nakhon Ratchasima, B.E. 2436 - 2476.

The results of study pointed that the causes of administrative reform of Monthon Nakhon Ratchasima in B.E. 2436 were the expansion of the political influences of France and criminal problems in this Monthon.

After establishing Monthon Nakhon Ratchasima, the government appointed the officials from the royal city to rule and administrated it. All duties and responsibilities of the officials were defined by the government. In the early stage of reform, the main problems of the government were lacking of officials and reaction of the local officials because of losing their incomes and powers. However the government could control situation.

The government made all possible efforts to solve the problems. That is to say, the government sent out well-qualified persons to rule, sent troops to support the civil administration, launched several program to accelerate communication and education, launched several program to accelerate communication and education development, and encouraged assimilation. The efforts of the government gained support from officials and population. The government was succeeded in the administrative reform of Monthon Nakhon Ratchasima in 1933.

When Absolute Monarchy System in Thailand was changed to Constitution system in B.E. 2475, the Thesaphiban system came to an end in B.E. 2476.